

**ÖTVEN ESZTENDŐ
A MAGYARORSZÁGI
KÖNYVNYOMTATÁS
KÖZELMULTJÁBÓL**

**IRTA
FIRTINGER KÁROLY**

**BUDAPEST
KIADJA A KÖNYVNYOMDÁSZOK SZAKKÖRE
1900
PESTI KÖNYVNYOMDA-RÉSZVÉNYTÁRSASÁG**

TARTALOM

Előszó

Tájékoztatásul

ELSŐ RÉSZ

A jelen század elejétől 1848-ig

Bevezető sorok

Cenzura és privilégiumok

A vármegyék mint a gondolatszabadság védőbástyái

Az 1848 előtti könyvnyomdák és munkásaiknak helyzete

Vidéki nyomdák viszonyai

A rokon iparágak köréből

MÁSODIK RÉSZ

1848–49 magyar nyomdászata

Visszatekintés az előzményekre

Márczius tizenötödike

Szabad a sajtó!

A nyomdászok társadalmi törekvései

Új nyomdák keletkezése

A bankjegynyomda

Vidéki nyomdászat

Nyomdászok a táborban és a csatatéren

Befejező sorok

FÜGGELÉK

I.

Bikfalvi Falka Sámuel elhalálkozásának napja

II.

A kolozsvári r. katolikus liczeumi nyomda ügykezelési
és munkaszabályzata 1814. évből.

III.

Grünn János szegedi nyomdatulajdonos királyi szabadalomlevele
könyomda állithatására 1845. márczius 19-éről.

IV.

Höchell Ármin

V.

Halálesetek

MÉLTÓSÁGOS
LOVAG FALK ZSIGMOND
KIR. TANÁCSOS ÚRNAK
TÖBB MAGAS ÉRDEMREND TULAJDONOSÁNAK,
A PESTI KÖNYVNYOMDA-RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
ELNÖK-IGAZGATÓJÁNAK, A SZABADSÁGHARCZ
EGYIK ÉRDEMES KÖNYVNYOMTATÓJÁNAK,
A HAZAI KÖNYVNYOMTATÁS NAGYSIKERŰ
ÉS FÁRADHATATLAN MŰVELŐJÉNEK

MÉLY TISZTELETE ÉS HÁLÁJA JELÉÜL
AJÁNlja

A SZERZŐ

Előszó

E munkám megjelenése ezelőtt egy évre, azaz az 1848–49-es események félszázados évfordulójára volt tervezve, közbejött súlyos betegségem és hosszú ideig tartó lábbadozó állapotom azonban késleltette azt egészen a jelen időig.

Midőn tehát most átadom ez irói zsenyémet a nyilvánosságnak, teszem azt abban a hitben, hogy azzal úgy szaktársaimnak, mint a művészetünk múltja iránt érdeklődéssel viseltető nagy közönségnek némi hasznára leszek. Legyenek a könyvemben lerakott adatok és elmondott mozzanatok egy szép multnak visszatükrözői; a jövő nyomdásznezmedékek pedig tanuljanak azokból az élet viszontagságai között – mindjobban szervezkedve – hivatásukban csüggedés nélkül helyt állani.

Budapest, 1900. évi október havában.

A szerző

Tájékoztatásul

Mult esztendőben, az 1848–49-iki nagy napok félszázados évfordulójának küszöbén, midőn országszerte az írói és művészi körökben oly lelkesen felkarolták e korszakalkotó eseményeknek minél nagyobb arányokban való megülését, s több irodalmi vállalat azzal a hazafias célzattal indult meg, hogy a nép mindmegannyi rétegébe vigye bele eme küzdelemteljes bár, de dicső két esztendőnek ismeretét, – újra erőt vett rajtam ama fájdalmas érzet, hogy mi nyomdászok még mindig nem birunk ezeknek az eseményeknek oly leírásával, melyben az amaz időbeli nyomdászgenerációnak tevékenysége is megtalálná az őt megérdemlő méltatást.

E közreműködése a nyomdászoknak a nagy nemzeti drámában pedig elég érdekes mozzanatokat képes felmutatni, a melyek egyes részleteinek összehordása és egy kerek képben való kidomborítása sok fáradsággal jár ugyan, de mindenképen busásan megjutalmazza a nehéz munkát.

Fáradságos annyiban a munka, mert annak megírásánál csupán a ma-holnap már hagyomány-számba menő elbeszélésekre támaszkodhatunk csak, melyek öregjeink után maradtak ama mozgalmas időkről, mikor azok, ifjúkori hévvel, ki-ki tehetsége szerint vagy hajlama után indulva, vagy a karddal kezében, vagy pedig a sorzót meg a sajtórudat markolva, szolgálták lelkesedéssel a jó ügyet, a szorongatott haza védelmét.

Igen ám, csak hogy az emberi test gyarló s idők multával minden egyesnek képzeletében különb-különb alakot öltenek a keresztülélt még oly jelentéktelen események, hát még olyanok, melyeket bizonyos történeti nimbuszal ruháznak fel a későbbi fejlemények.

Itt van p. o. a márczius 15-ének nevezetes napja, a mint az a Landerer-nyomdában végbement. Erről különféle mesék kaptak lábra. Még ma sem tudjuk egész bizonyossággal, hogy voltaképen mint történt a sajtó első szabad termékeinek előállítása, hogy kik működtek közre ennél a nagyhorderejű aktusnál. Egy 1889-ben megjelent, nyomdászok által kiadott alkalmi iratban egy »öreg nyomdász« erre nézve elég jellemzően ekkép nyilatkozik:

»Ifjúkoromban egész lelkesedéssel akartam a 48-as napokból apró, a történetírás által jelentéktelennek tartott s ki sem kutathatott dolgokat megtudni öregektől. S még nagy dolgokban is mit tapasztaltam? Például az eseményt, hogy történt a szabad sajtó első termékének, a Talpra magyar! kezdetű versnek kiszedése, nyomtatása, az eseményben szereplőktől, szemtanuktól *ötfélekép* hallottam elbeszélni s mindegyik elbeszélő *úgy emlékezett* rá, hogy ő mondta el hüen!«

Egy másik példa. *Prohaszka Ferencz*, a komáromi nyomdának 35 éven át volt művezetője, a *Typographia* 1885. évi 40. számában »Visszapillantások az 1848-ik évre« című cikkében többek közt ezeket írja: »Winter Zsigmond volt szerencsés az első cenzura nélkül nyomtatott kéziratot kiszedhetni, Poldini J., mint legelső Magyarországon működő gépmester pedig, két kerékhajtó és ugyanannyi leány segélyével kinyomta.« Itten az öreg Prohaszkát nyilván szintén cserben hagyta emlékezőtehetsége, mert Boldini György (nem: J.) még életben lévő *kortársai* egybehangzó állítása szerint, már 1846-ban meghalt, tehát 1848. évi márczius hó 15-én nem nyomhatott semmit.

Látnivaló, hogy mily, majdnem el nem hárítható akadályokkal jár a tiszta való kiderítése.

Mindezek daczára elhatároztam magamat egy kísérlet megtételére és a szaklapok útján kérelmet intéztem mindazokhoz, kiket jó sorsuk még életben tart azok közül, kik szemtanui valának amaz ötven esztendő előtti eseményeknek, hogy szíveskedjenek engemet ez esemé-

nyek minél hivebb leírásában a rendelkezésükre álló anyag beküldésével támogatni. S kísérletem eredménnyel járt annyiban, hogy reményen felül részesíttettem szép számú, igen érdekes adatokat tartalmazó anyagban, melyet további levelezéssel és személyes utánjárással nap-nap után kibővítettem.

Ilykép remélem, nemcsak a fentemlített márczius 15-iki eseményekre nézve, de egyéb dolgokra vonatkozólag is, egy, a valósághoz lehetőleg közel járó képet bemutathatni, illetőleg a sok ellentmondó legendáris elbeszélésekbe burkolt magot kihámozhatni.

A munkám által alkotni kívánt kép kerekdedségének fokozása és így az összbenyomás hatásosabbá tévése céljából szükségesnek látom a hazai nyomdászviszonyokat jelen századunk elejétől fogva körülményesen leírni, ezáltal az 1848–1849-iki állapotoknak mintegy történeti háttérrel nyújtva.

Munkám nem akar határozott agitatorius jelleggel bíró iránymű lenni, mint például *Höger Károly* szaktársnak »Aus eigener Kraft« című és a bécsi nyomdászok szociális törekvéseit bemutató ismeretes munkája, mint akár dr. Mayer Antal »Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882« című jubiláris díszműve, jóllehet munkám megírásánál az utóbbi lebegett szemeim előtt mint utánzandó példa; nem hasonlítható gyenge kísérletem már azért sem ezekhez a becses szaktörténeti elme produktumokhoz, mivel nekem az ilyenek előállításához nincs elegendő szabad időm. Munkám tehát inkább csak anyaggyűjteménynek vehető.

Ezek után még csak azt említem meg, hogy az időközben elhunyt *Kenderessy Lajos* és *Bauer József* érdemes szaktársakon kívül, adatok szíves beszolgáltatásával támogattak engem: *Iovag Falk Zsigmond* kir. tanácsos, *Giersch Lajos*, *Höchner János*, *Hórák Egyed*, *Kovács Mihály* (Rozsnyó), *Malatin Antal* (Kalocsa), *Prohászka József*, *Szüts Lajos* és *Träger Endre* urak, kiknek ez úton is hálás köszönetet mondok az ügy iránt tanúsított jóindulatért és segédkezésükért.

Forrásművek (a szövegben említetteken kívül): a *Typographia*, *Nyomdászok Közlönye*, *Magyar Nyomdászat*, *Grafikai Szemle*, *Magyar Nyomdászok Évkönyve*, továbbá a *Figyelő*, *Magyar Könyvszemle* különböző évfolyamai; ezeken kívül *Kertbeny M. Károly* és *Petrik Géza* bibliográfiai munkái.

Végül pedig szíves elnézésért esedezek a kidolgozásban előforduló fogyatékokért, a mint netáni téves adatoknak tárgyilagos helyreigazítását is köszönettel fogom venni.

Budapest, 1898. évi október hó 25-én.

Firtinger Károly

ELSŐ RÉSZ

A jelen század elejétől 1848-ig

Bevezető sorok

Lecsendesedvén a mult század végével Frankhonban kitört iszonyatos vihar, – melynek hatása alatt a százados létök következtében megingathatatlanoknak és szentnek vélt néprendi szokások és intézmények felbomlottak – a nyugtalan vérű franczia nép új bálványának, a katonai gloire-nak kezdett hódolni, melynek belsőleg ugyan üres, de külsőleg annál jobban csillogó ábrándjával *Bonaparte* tüneményeszerű lángelméjének sikerült ezt a különben kulturális tekintetben oly magas fokon álló nemzetet elbódítani. A nagy forradalom által oly tömörkedéstartatlan és bűnös vérrel egyaránt megpecsételt ideális eszmék az emberi szeretetről, egyenlőségről, szabadságról ki lettek szorítva a cezárizmustól követelt rideg fegyelem és szolgai meghunyászkodás által.

Hazánkban is *Mária Terézia* meg *József* császár németesítő és jogfosztó törekvései folytán oly szépen megindult mozgalom a nemzeti nyelv, valamint az új demokratikus igéknek átültetése érdekében a Martinovics-féle összeesküvés fölfedezésével és véres megtorlásával hirtelen, borzadalmat keltő véget ért. A bécsi központi kormány a cenzura békóival sietett még jobban megszorítani a közvéleménynek legcsekélyebb megmoczczanását. Visszamaradás váltotta fel a nekibuzdult reformtörekvéseket. A latin és franczia nyelv ezután is megmaradt az értelmiség nyelvének; a magyar nyelvet továbbra is latin tankönyvekből tanulta ifjúságunk. A polgári elem pedig a német nyelvvel élt. Buda ugyan az ország *névleges* fővárosa volt, de az országgyűlések Pozsonyban tartattak. Hirlapirodalmunk első zsengei, valamint a királyi testőrök által fölélesztett nemzeti irodalom nagyobbára bécsi nyomdáknak láttak napvilágot; a magyar nyomdatérmekek többi része pedig Pozsonyban és Kassán készült s csak kis töredékében került Budapestre nyomtatás alá.

E sivár kép vigasztalanságát csak enyhén aranyozta be mint gyenge reménysugár a nemzeti színművészetnek állandó letelepülése a két magyar haza egy-két pontján, mint Debreczenben, Nagyváradon és Kolozsvártn, – vagy a gróf *Festetics* alapította Georgicon Keszthelyen,¹ – meg a Magyar Nemzeti Múzeumnak 1802-ben történt létrejövedele s végre *Kazinczynak* és a köréje csoportosult íróknak föllépése.

Időközben romba dőlt a hadviselés nagymesterének óriási birodalma. »A költemény, melyet az az őrzőgő lángész irt, a kit Nagy Napoleonnak hívtak, elenyészett, mint ágyúinak füstje.«² S a durva katonai erőszak helyére lépett a sima atyáskodó gyámkodás rendszere. A *sainte-alliance*³ volt a kormányok köszönete, hogy a népek megszabadították őket *Napoleon* nyügétől. Szomorú állapotok voltak ezek, melyek csak azért nem nehezettek oly súlyosan hazánkra, mint egyebütt, mert a vármegyék intézményeinek erőteljesebbnek bizonyult, mint ezt Bécsben gondolták.

¹ Georgicon elnevezés alatt alapította *Festetics György* századunk elején a híres keszthelyi gazdasági tanintézetet, mely a Dunántúl intelligenciájának gyülekezőhelye vala.

² *Castelar Emil*.

³ Az 1815-ben Ausztria, Poroszország és Oroszország által alkotott »szent szövetség«, melyhez később a többi európai államkormányok is majd valamennyien csatlakoztak s mely szövetségnek a szabadelvű eszmék diadalra jutásának megakadályozása, illetve azok elnyomtatása képezte feladatát.

Végre derengeni kezdett nálunk egy szebb jövő hajnala. Összeült 1825-ben az országgyűlés és feltűntek a politikai láthatáron *Széchenyi Istvánnal* a többi nagy alakok, kiknek a mai Magyarország létét köszönheti. Kulturális tekintetben is messze kiható fordulat állott be a *Magyar Tudós Társaságnak*, a későbbi Akadémiának 1831. évi január havában történt megalakulásával.

Mindaddig, vagyis 1831-ig – mondja *Ballagi Aladár* egyik munkájában – a budapesti nyomdák, kevés kivétellel, csak naptárak, szentkönyvek, ponyvairódművek, termékek s tankönyvek nyomásával foglalkoztak.

Cenzura és privilégiumok

A könyvnyomtatás művészetét feltalálásakor mindenki – a művelt osztályok rangkülönbség nélkül – mint az emberiségre nézve hasznos és üdvös intézményt, örömmel és tárt karokkal fogadta. Ámde ezekből a helyes és dicséretes indokokból származó jó vélemény Gutenberg mestersége felől csak rövid ideig tartott. A földi hatalmasok, úgy a papi, mint a kormánykörökben nagyon hamar kitalálták, hogy a sajtó által a népek széles rétegeibe vitt felvilágosodás könnyen megzavarhatná czirkulusaikat, s kezdtek gondoskodni a nyomtatási ujitásnak megfelelő korlátokban való tartásáról. Így jött létre az első, *Bertold* mainzi érsektől származó cenzurái ediktum 1486. évi január hó 4-ikéről. A vallásújítással már egymást érték a rendszabályozások az »eretnek« iratokat terjesztő nyomdai működés miatt, mely rendszabályok a cenzura elnevezése alatt a különböző kormányok által és országoként hol nagyobb, hol enyhébb szigorral nyűge maradtak a sajtónak. E korlátozó rendszabályok nemcsak a nyomtatványok tartalmára, hanem – mint *III. Károlynak* 1715-ben Bécsből kelt manifestuma – a könyvnyomtató személyére is vonatkoztak, kiktől mint előfeltétel »politikai józanság« követeltetett.

A múlt századi viszonyokat érdekesen világítja meg Temesvár városának egy nyomdaállítási kérvényre vonatkozó fölterjesztése. Ugyanis 1766-ban Temesvár város hatóságánál egyidejűleg két pályázó is jelentkezett, a kik nyomda fölállítása iránt engedélyért folyamodtak. Az okmány, mellyel a hatóság a kérvényeket fölterjeszté a kormányshoz, még ma is fölhasználható a városi irattárban. Az eredeti német szöveg magyarra fordítva így hangzik:

Kolb Antal budai könyvnyomdász-legény írásbelileg folyamodik, hogy engedessék meg neki egy könyvnyomdát fölállítani, a mennyiben nemcsak ebben, hanem az aczélmetszés-nyomásban is jártas, hitvese szintén jártas különféle munkában; tehát hogy egyik vagy másik módon tisztességesen megélhetni vélnek. Habár most egy másik könyvnyomdász-legény is jelentkezett Szebenből Erdélyben, az első folyamodó ellenben, Budáról beszerzett tudósítások szerint, megdicsértetett, következésképen előbbi annyival inkább előnyben részesítendő, mert nem lehet tudni, hogy utóbbi miben töri a fejét, mint a ki Erdélyben mindig lutheránusok és kálvinisták között szolgált, ennél fogva határozottatott: az első kérvényező érdekében a véleményes jelentést a nagyméltóságú kormányshoz fölterjeszteni.

A fentnevezett Kolb azonban eddig ismeretlen okból még sem nyitott akkor nyomdát, mert csak 1769-ben tűnt fel *Heimerl Mátyás József* mint Temesvár első nyomdásza.

A *József* császár alatt némileg enyhített cenzurái eljárás, később, a francia forradalom kitörése után és ennek hatása alatt, újra teljes szigorral lett fogantatva. E mellett, hogy »a felforgatási eszmék ragálya be ne csempésztesse« az osztrák-magyar monarchiába, néhány lojális érzelmű lap kivételével, a többi külföldi lapok behozatala szigorúan tiltott.

Európa többi államaiban sem voltak különben az állapotok. Franciaországban, hol a forradalom kitörésétől fogva egész 1805-ig szabadon mozoghatott a sajtó, ekkor, *Napoleon* trónrajutásával, újra visszaállított a cenzura. A hová a francia seregek betették lábukat,

ott első dolguk volt a sajtót rendszabályozni. Hamburg német kikötővárosban a francia hadparancsnok a 18 nyomda közül nyolcztat bezáratott, hogy a többiek működését jobban ellenőrizhesse. Pozsonyban 1809-ben a polgárság erőszakkal kényszerítve lett a francia katonatisztek által rendezett báli mulatság látogatására, a *Pressburger Zeitungnak* pedig éremgyűjtő dícsérő referádákat kellett hozni az ilyen dolgokról.

1810-ben, valószínűleg az osztrák hadsereget ért ismeretes balesetek következtében, Bécsben szelidebb hírokat kezdtek pengetni. Egy 1810. évi szeptember hó 10-ikén kelt titkos cenzori utasítás, melynek bevezetése arra utal, hogy jövőre a sajtó több nyilvánosságnak örvendjen és ne gátoltassék annyira hasznos hatásában, 8-ik §-a így szólt: »Oly munkák, melyekben a kormányrendszer egészben vagy egyes részekben méltányoltatik, a hiányok, tévedések fölfedeztetnek, a javítások jeleztenek, az előnyös állapot elérésére út és mód mutattatik, elmúlt események megvilágíttatnak stb., más, fontos ok fenn nem forogván, el ne tiltassanak, ha szintén a szerző alapelvei és nézetei a kormányrendszertől eltérők lennének is.«

Mikor aztán annyi vérontás s háborúskodás után I. Napoleont az egyesült európai hatalmak legyűrték, a viszonyok még jóval súlyosabbakká lőnek. A Metternich által megalapított szent szövetség a népek szabadságvágyát a lelki betegség egy nemének tekintette s iparkodott népeitől e lelki betegséget távol tartani. Magyarországon is igen szigorúak voltak ez időben a cenzurái szabályok. E szabályokat *Ferenczy J.: A magyar hirlapirodalom története* című munkájában a következőkben ismerteti:

A hirlapok s időszakos iratok különösen nagyon szigorú ellenőrzés alá voltak vetve. A könyvvizsgálati szabályok szigorúan meghagyták a cenzoroknak, hogy különös figyelemmel vizsgálják át a hirlapok, a politikai időszakos iratok és naptárak kéziratait, mert az ily munkák gyorsan és széles körben szoktak elterjedni, hatásuk sokkal jobban érezhető, mint a nagyterjedelmű könyveké, melyek leginkább csak a műveltebbek kezébe szoktak eljutni. Az is mutatja a hirlapokkal szemben követendő éberebb felügyelet szükségét, hogy kiadásuk joga a fejedelemlennek volt fentartva, míg egyes könyvek megjelenésére a könyvvizsgáló hivatal is megadhatta az engedélyt. A hirlapszerkesztőknek és kiadóknak előre föl kell terjeszteniök programjukat, s ha eltérnek tőle: a cenzornak nemcsak joga, hanem kötelessége is a kiadást megtiltani. Meghagyta a szabályzat a cenzoroknak azt is, hogy a lapokhoz csatolni szokott mellékleteket figyelmesen ellenőrizték s az ilyenek szétküldését lehetőleg akadályozzák meg, még akkor is, ha megjelenésök ellen nem is volt kifogás. A vizsgálat szigorúsága kiterjedt a tudományos és szépirodalmi lapokra is. A cenzornak mindig tekintetbe kellett vennie az illető hirlap olvasó közönségét is, nehogy műveltségi fokának meg nem felelő cikkek közöltessenek a lapban, vagy oly kétértelmű erkölcsi, tudományos vagy politikai elvek magyarázatai kerüljenek bele, melyekből a nem eléggé művelt közönség ferde következtetésekhez juthatna. A fokozottabb elővigyázat megkívántatott minden nagyobb időszakos vállalatnál szemben, kivált ha bennök egymáshoz közel eső kérdések és tételek más-más író által lőnek fejtegetve, de az időhöz nem kötött kisebb időszakos sajtótermékek csak a közönséges vizsgálati szabályoknak voltak alávetve. A szabályzat külön pontban intézkedett a politikai röpiratok, valamint a naptárak megvizsgálása felől, az előbbiekre azért sürgetett gondos felügyeletet, mert olvasó közönségük rendszerint igen nagy volt, az utóbbiakra pedig azért, mert legnagyobb részt tanulatlan emberek közt forogtak, a kiket sokkal könnyebben lehet félrevezetni.

Ily lánczrakötéssel, szűk korlátok közt mozoghattak a lapok. Egy 1811-ben megjelenő lapot azért akartak felfüggeszteni, mivel a hirei közt az volt, hogy a király a lengyel katonai szökevényeknek bűnbocsánatot ad, ha más vétség nem terheli őket. Nagy tudósunk: *Brassay Sámuel* is megjárta; a *Nemzeti Társalkodó* 1838. évi egyik számában elmondta nézeteit az angol alkotmányról, s többek között ily észrevételt tett: »Az európai Jus Publicum még mind annál az elvnél van, hogy a szegény ember gazember«, – a kormány ezt valótlannak és botrányozást gerjesztőnek nyilatkoztatta, mint nyilván arra célzó, hogy a műveletlen nép és kormány s vagyonos polgárok közé a bizalmatlanság magvai elhintessenek, s úgy a cikkíró, mint a lapszerkesztőt szigorúan megfeddetni rendelte.

Súlyosbította a bajt az a körülmény, hogy a cenzorok önkényűleg jártak el hivatalukban. Volt rá számos eset, hogy a mit Pesten vagy valamely más helyen Magyarországon betiltottak, azt Bécsben szabadon lehetett közrebocsátani, mi sok hazai írókat arra indított, hogy utóbbi helyen

adta sajtó alá munkáját. Ezzel a pártos elbánással egyrészt kifejezést akartak adni az összmonarchia centralisztikus eszméjének, más tekintetben pedig a magyar nyomdászat rovására istápot nyertek a bécsi nyomtató-műhelyek. Érdekesen világítja meg ez állapotot gróf *Dessewffy József* 1824. évi augusztus hó 29-én kelt levele a Bécsben megjelenő *Magyar Kurir* szerkesztőjéhez, melyben a következő tétel érinti a fentvázolt visszásságot: »Egy értekezést irtam a szeszélyről, de mivel a dolog mivolta hosszabbacsának kívánta, a Tudományos Gyűjteménybe⁴ küldöm, a hová, ha be nem fogadják, vagy akadályok adandják magokat elő a kinyomatáskor, a Tekintetes Urakhoz Bécsbe küldöm, hol a cenzura nem oly akadékos, mert úgy van az mindenha és mindenhol: Bécsben nem mernének nagypénteken húst főzetni a fogadósok, Rómában pedig ki-ki azt eszik, sőt otlétemkor hijában kértem böjti eleséget.«

Azonban, hogy nemcsak az államhatalom viselkedett politikai okokból éppenséggel nem jóakaró indulattal a hírlapok intézménye ellen, hanem akárhány esetben a városi hatóságok is szűk látókörükben járultak panasszal a kormány elé a sajtónak állítólagos túlkapásai miatt, arra elég bő adatot szolgáltatnak a mult idők krónikái. Két ilyen mulattató esetről emlékezik meg *Jakab Elek: Az erdélyi hírlapirodalom története* cím alatt irt értekezésében; a két esetet, melyben a Nagy-Szebenben 1783-ik évben megindult *Siebenbürger Zeitung* játsza a bűnös szerepét, ekként írja le *J. E.*:

Kolozsvár volt az első, mely 1784. évi december hó 14-ikén panaszolt a szebeni újság szerkesztője ellen, hogy a tanácsot azzal vádolta, hogy az éji öröket cigányokból s hitvány csavargókból állította ki. A tanács tagadta s bizonyította, hogy a polgárok fiaiból s jól fegyverzett mesterlegényekből voltak kiállítva, városi tisztviselők felügyelete alatt, kiket a közjó érdekel; kérte tehát becsülete megsértéseért az elégtételt, a hamis hír visszavonását s az író megnevezését, hogy ha szükségét látják, más lépést is tehessenek ellene. A kir. kormányzék a szebeni tanácsnak a kinyomozást megrendelte, s meghagyta, hogy az újságíró tettét komolyan hibáztatva, tegye kötelességévé, hogy semmi, az országot érdeklőt, előleges vizsgálat és helybenhagyás nélkül ne közöljön, bántalmazó állítását vonja vissza s jövőre hasonlótól óvakodjék.

Brassó város is panaszolt ellene 1785. évi 9. száma egy közléseért s büntetést kért rá azért, hogy a midőn a tanács Closius Traugott Márton ágostai hitvallású papot megintette, hogy téli időben harmadfél óráig prédikált, elannyira, hogy hallgatói többen a hideg miatt megbetegedtek: a hírlapi tudósító védelme alá vette s a tanácsot kisebbitve, gúnyosan hánytva szemére, hogy bezzeg a táncokban és nyilvános mulatóhelyeken tudnak egész éjszakán át mulatozni, ott nem unják magokat s betegségről sem panaszkodnak. A tanács felette érzi ugyan magát – úgymond – az aféle kenyérért inaskodó irkászok alaptalan vádaskodásain s más viszonyok közt nem szólalna fel; de most oly bajos a népet engedelmességben tartani, hogy ha a tanács intézkedéseinek rosszaló megbírálása a kir. főkormányzéken kívül minden haszontalan újságírónak is megengedettik, félő, hogy a társadalomban a rend és függés teljesen felbomlik. Kérte tehát a tanács, becsületének a szebeni hírlapíró által megsértéseért szigorú megfeddetését, rágalmazó szavai visszavonását s annak, hogy a tanács a tisztviselők ellen megrovó közléseket tehessen, örökre megtiltását. A kir. főkormányzék, azon indoknál fogva, hogy a kérdéses cikkben sem a tanács, sem más megnevezve nincs, hanem a tény egész általánosságban van elbeszélve, a közlésben sérelmet nem látott s a panaszt félretétetni határozta.

Ily korlátolt kisvárosi felfogásokkal a szabad sajtó hivatásáról különben – sajnos – ma is gyakorta találkozhatunk.

***

Egy másik nyúge volt a könyvnyomtatásnak az 1848-iki évvel végkép letűnt *szabadalmak* intézménye, mely a cenzurával szerves összefüggésben állott és ha egyes kiváltságos nyomdaczégnek biztosította is virágzását, másrészt a versenynek teljes megkötésével bénítólag hatott a fejlődésre.

A privilégiumok korszaka 1711-től datálható, midőn is *III. Károly* léptette azokat életbe s a nyomdanyithatási engedélyt a szabadalom adományozásától tették függővé.

⁴ Egy Pesten Trattner nyomdájában megjelent folyóirat.

Hogy mennyire komolyan vették e korlátozó rendszabályt, mutatja az oroszánlelkű báró *Wesselényi Miklóssal* 1835-ben történt eset. Ugyanis a kolozsvári országgyűlés 1834-ben elhatározta, hogy napló- és egyéb nyomtatványait nyomdai úton a nyilvánosságnak fogja átadni, a mit azonban a bécsi kormány csak úgy volt hajlandó megengedni, ha a nyomtatványokat az előzetes cenzurái eljárásnak vetik alá. Ezt viszont a rendek találták sérelmesnek és jogtalan-nak s felterjesztést intéztek ez ügyben a kormányshoz. Az elintézést azonban halogatták, annyira, hogy az országgyűlés türelmetlen lett és Wesselényi 1835. év január hó 29-én azzal a jelentéssel lepte meg a rendeket, hogy a nyomtatványok előállítására saját költségén beszerzett egy litográfiai sajtót és önkezüleg ki is nyomta már azon a napló első ívét. A rendek nagy örömmel fogadták a bevégzett ténnyt és a jurátusok még aznap fáklyásmenettel tisztelték meg Wesselényit hazafias eljárásáért. Másnap, 30-án, Esterházy főherceg királyi biztos panaszt emelt a kormányshoz Wesselényi s Stuller titkárja ellen, ki segédkezésére volt a nyomtatvány előállításánál. A panasz következménye az volt, hogy az inkriminált sajtót elkobozták és az országgyűlést feloszlatták.

A szabadalmi előjogok annál hatályosabbak voltak, minél nagyobb befolyású összeköttetései voltak az illető szabadalom-tulajdonosnak Bécsben. Így *Kurzböck József* bécsi udvari nyomdásznak szabadalma az orosz és cirill betűkkel való nyomtatványok előállítására a múlt század második felében oly jogerővel bírt, hogy annak alapján megakadályozta Kurzböck a szerb nyomdák létrejövetelét Magyarországon. (Itt említést érdemel az az érdekes körülmény, hogy Kurzböcknek *Kapronczai Nyerges Ádám* hazánkfia, ki mint betűmetsző és nyomdász egyaránt ritka nagy tehetségekkel bírt, készítette az örmény, cirill és egyéb idegen betűket, mint azt Bécsben 1774-ben készült mintakönyvének túloldali ábrája mutatja.)⁵

Hazánkban a *magyar kir. tud. egyetem nyomdája Budán* volt a legtöbb kiváltsággal felruházva, annyira, hogy daczára nagyszerűnek mondható technikai berendezésének, nem bírta mindama nyomtatványokat előállítani, miket a szabadalmak alapján kibocsátani kellett volna s így sok munkáját más nyomdák által készítette, vagy tűrni volt kénytelen, hogy egyes könyvtárak vagy nyomdászok kiadványait önhatalmúlag utánnyomták. Kiváltságos szabadalmat nyert az egyetemi nyomda 1779. évi november hó 5-én Mária Terézia királynőtől a Magyarországon létező nyilvános iskolák számára a kormány által rendelt tankönyvek kinyomtatására és terjesztésére; 1811. évi április hó 26-án I. Ferencz királytól a Breviariumra és a Missale Romanumra; szabadalmat kapott továbbá a Ritualera; a Corpus Juris Hungariára (30 év tartamára) 1822. évi szeptember hó 13-án. Berendezése pedig gyarapodott a Novakovics István udvari ügynöknek Budán létezett román-illir intézetének megvétele által, mely vételt Ferencz király 1805. évi június hó 23-án kiadott kegyelemlevelével nemcsak megerősítette, hanem felruházta a nyomdát az illir és román könyvek kiadási jogával is.

Előfordultak olyan esetek, hogy egyes nagytekintélyű nyomdászok más cégeknek jövedelmezőbb kiadványait egyszerűen eltulajdonították és utánnyomták. Ebben a tekintetben nagy furfanggal járt el *Landerer János Mihály Pozsonyban*, mint azt a következő eset is tanúsítja. A *debreczeni városi nyomdának* szabadalmazott munkaköre lévén a református egyházi könyvek előállítása; ezek között az úgynevezett *Heidelbergi káté* elfogyván, miért is a városi tanács 1778-ban e tankönyv újra történhető kinyomtatása miatt folyamodott. Bécsből azonban csak nem jött az engedély erre. Végre 1780-ban az a különös hír kelt szárnyra, hogy a róm. katolikus vallású Landerernél Pozsonyban megjelent a káté, melynek kinyomtatási engedélyére a debreczeniek odáig hiába vártak. Nagy volt erre a láрма a protestánsok táborában, de még nagyobb lett a felháborodás, midőn a pozsonyi káté szövegét összehasonlították az eredetivel. Kiderült ugyanis, hogy az új kiadásból több sarkalatos hittani tétel, melyekben a

⁵ Kapronczai Marosvásárhelytől húnyt el élete delén, 40 éves korában, 1786-ban, miután ott az első nyomdát alapította.

katholikus hitre nézve sértő kifejezések fordultak elő, a cenzor meghagyása következtében kimaradt. Erre nagy perpatvar támadt, a vége azonban az volt, hogy a debreczeni nyomda is csak a sérelmesnek talált pontok kihagyásával nyomhatta ki továbbra a nevezett kátét.⁶

Az öreg Landerer 1795-ben tevékeny életének 70-ik évében elhunyván, üzleti szelleme – úgy látszik – nyomdájával együtt rászállott hasonnevű fiára, mert a nyomda 1801-ben belefog a híres Párizs Pápai-féle *Dictionarium* újra való kiadásába. E munkát azonban *Hochmeister Márton* nagyszebeni nyomdász állította odáig elő. A praktikus Hochmeister, alig hogy megtudta Landerer szándékát, rábirta utóbbit, hogy e kiadásra nézve vele társas viszonyba lépjen. Így jött létre az 1801/2-iki szebeni kiadás, melynek impresszumán olvassuk: »Posonii et Cibinii. Typis et sumtibus Ioannis Michaelis Landerer et Martin Hochmeister, Typographorum et Bibliopolarum, C. R. P.«

Védő privilégiuma daczára szomorú véget ért az *Engel József* által 1772-ben alapított pécsi nyomda. Ezt az alapító után veje, *Knezevics István*, örökölte. A nyomda virágzott, mert Eszéken kívül Pécs közelében nem létezett nyomda. E körülmény irigyeket vont maga után, kik nyomdát óhajtottak volna felállítani, ha a diploma nem egyenesen csak Engel Józsefnek és családjának engedte volna meg azt. Mindezek daczára báró *Szepessy Ignác* püspök 1838-ban elhatározta egy új nyomdának felállítását. Nagy összeköttetései megszerzék neki az engedélyt. Ezt látva Knezevics, folyamodványt nyújtott be több ízben a püspökhöz, hogy vonja vissza tervét, mert különben ő kénytelen lesz szerény nyomdájának működését beszüntetni. Azonban folyamodó nem ért célzt és a püspöki nyomda létrejött. Ezzel Knezevics tönkrement és kellei később Kaposvárra kerültek, hol 1849-ben az osztrákok a betűkészletet golyókká átöntették. Ily tragikus vége lett a civilizáció és humanizmus szolgálatára hivatott első pécsi nyomdának...

A 48 előtti nyomdáknak egy igen jelentékeny munkáját a *naptárak* készítése képezte, melyek kiadása szintén kirekesztőig privilégiumhoz volt kötve, miáltal némely naptár rengeteg példányszámban kelt el és a nyomdaszemélyzetnek bőséges munkát nyújtott, ha t. i. az akkori primitív nyomtatási eszközöket, a faszajtókat összehasonlítva a mai rotációs-gépekkel vesszük szemügyre. A komáromi naptárt pl. 85.000 példányban nyomták, másokat 50–40–20–15 ezerben; e nagy tömegnek augusztus-szeptemberben szállításra kész állapotban kellett lenni, mert a kezdetleges közlekedési alkalmatosságok mellett is igyekeztek a kiadók mielőbb portékájukkal a vásárokon megjelenni és bizományosaikat azzal ellátni. Ezek rendszerint a kompaktorok czéhéből kerültek ki. Szükséges volt tehát, hogy a szedéshez és nyomáshoz már február és márczius hónapokban hozzáfogjanak, mely munkánál a tulajdonképeni kalendáriumot az egésznek bevégezésével nyomták. Ennél a vörös színű nyomást az úgynevezett kalendáriumbetűvel végezték; az effajta betűk a rendes betűmagasságon valamivel magasabb testtel lettek az öntők részéről előállítva. Később a vörösre nyomtatandó szedésrészeket alárakták s így eszközölték a kinyomtatást. Ujabban azonban eltértek ezektől a bonyolult nyomtatási rendszerektől és külön szedésről kezdték nyomni a vörös formát.

Az emberiség egyik gyarló vonását, a címekórságot, már derék elődeinknél is meglehetősen kifejlődve találjuk czégük hangzatosabbá tételével. Így *Beimel József* esztergomi, majd pesti nyomdatulajdonos, impresszumában nem mulasztotta el kitenni a jelzőt: »esztergami érsek-primási nyomdász«, némely termékén pedig ekképen: »esztergami ér. prim. és egy pesti cs. kir. könyvnyomó és könyvárús int. tul.«, vagy »Esztergami k. Beimel József betűivel« hangzott czégjelzése. *Werfer Károly* kassai nyomdász az »akadémiai könyvnyomtató« cím engedélyezése fejében 1830-tól kezdve a sajtói alól kikerülő termékek egy-egy példányát ajánlotta

---

⁶ *Szilágyi Ferencz*: A heidelbergi káté. Budapest, 1869.

föl a kassai kir. jogakadémiának.⁷ Jogos büszkeséggel használhatta azonban *Landerer Lajos* fővárosi nyomdász az 1838-ban megjelent *Pesti Magyar Játékszini Zsebkönyv* és egyéb, gyönyörű guilloche-díszítésekkel kiállított nyomdatermékein a következő impresszumot: »Pesten Landerer Lajos congreve-nyomtatása«, németül pedig: »Ludwig v. Landerer's Buch- und Congreve-Druckerei in Pesth«.

A vármegyék mint a gondolatszabadság védőbástyái

A régi Magyarországnak főerőssége a vármegyei szervezet volt. Ámde lassankint eltompult az a fegyver is, mely a vármegyék ellentálló erejében rejtett. Kormány közegeink nem akarván a nemzet törvényei szerint uralkodni, mellőzték azokat. Az alkotmányosan viselkedő főispánokat sok helyütt adminisztrátorokkal helyettesítette a hatalom s ezek nem igen válogattak a törvényesség formáiban, hanem erőszakoskodva hajtották keresztül a felsőbb rendeleteket.

Ily zord viszonyok közt a sajtó édes gyermeke, a szabad szó nyilvánítása is folytonos küzködésnek volt kitéve és ebben az egyenlőtlen küzdelemben éppen csak a vármegyék voltak segítségére. A felszólalások közt, melyek a cenzura s egyéb hatalmi túlkapások miatt a vármegyék részéről történtek, a maga nemében páratlan tartalmú volt *Bars* vármegye 1820. január 11-én kelt felirata, melyet *József* nádorhoz és a magyar kir. helytartótanácsához terjesztett fel.

Ismeretes amaz erélyes védelem is, melyben *Pest* vármegye 1837-ben *Kossuth Lajost*, Magyarország első modern értelemben vett hirlapíróját részesítette. Tudjuk, hogy Kossuth az emlékezetes 1832–36-iki országgyűlés tárgyalásairól *Országgyűlési Tudósítások* cím alatt több mágnás felszólítására a jurátusok által írott példányokban rendszeres közleményeket bocsátott szét, a mely tudósítások úgy irányuk szépsége, mint tartalmasságuk révén csakhamar ismertté tévék Kossuth nevét széles e hazában. A kormány, megijedve az írott hirlap nagy hatásától, megvonta a Tudósításoktól a postai szállítás jogát. A vármegyék akkor lovas hajdúikkal hozatják azt el Pozsonyból s küldözik szét egymásnak. Az országgyűlés bezártakor Kossuth a vármegyék tanácskozásairól *Törvényhatósági Tudósítások* címmel hasonló közleményeket kezdett készíteni, a mely vállalatának hatása még nagyobb volt, mint az előbbié. A Tudósítások által rendkívül kellemetlenül érintett kormány előbb meginté Kossuthot, hogy hagyjon fel a szerkesztéssel; majd a midőn ez nem használt, lapját a nádor által betiltatta. Kossuth Lajos ekkor ügyét *Pest* vármegye pártfogásába ajánlotta, s erre ez kimondá, hogy a betiltó rendelet ellen felir az országgyűléshez. *Pest* vármegye e föllépéséhez a vármegyék többsége csatlakozott. Erre a kormány erőszakhoz folyamodott s Kossuthot 1837. évi május hó 4-ike éjjelén, zugligeti lakásán katonasággal elfogatta. Ügye egy hónap múlva került tárgyalás alá s a bíróság három évi börtönre ítélte.

A cenzura a vármegyéknek a kormánnyal szemben folytonos csatározásokra nyújtott alkalmat.

1829-ben történt, hogy a *Szatmár* vm. megbízásából készült »Betűrendes lajstroma t. n. Szatmár vármegye körében fekvő s a nevezetesebb utakba eső városoknak és helységeknek, mely megmutatja azoknak távolságát egymástól« című munka a cenzor nevének elhallgatásával jelent meg Nagyváradban. A központi könyvvizsgáló bizottság ezért a vármegyét is utasította, hogy ezentúl a cenzurái rendeletekhez alkalmazkodjék. A vármegye azzal védekezett, hogy a könyv saját rendeletéből készült s kinyomtatását a közgyűlés határozta el, már

⁷ E címet a Werfer-nyomda mai napig használja.

pedig »a vármegyei gyűlésekben helybenhagyatott irományok a könyvvizsgáló hatáskörébe nem tartoznak«. S a vármegye ez álláspontjához ragaszkodott 1837-ben is, a midőn hasonló eset adta elő magát. Ez különösen azért érdekes, mert egyik szereplője *Kölcsey Ferencz* volt. Jelenkori történelmünkben élénken ismeretes Lovassy László s néhány országgyűlési ifjú társának elfogatása és törvényellenes elítéltetésük. Az ország megilletődött. Szatmár vármegye az elsők közt szólalt fel nyílt körlevélben az alkotmányt sértő eljárás ellen. A vármegye ragyogó tollú főjegyzője, Kölcsey Ferencz, fogalmazta a körlevelet, mely 1836. évi december hó 12-én kinyomatva az összes törvényhatóságoknak megküldetett. Csakhogy nem tették ki rajta sem a nyomda nevét, sem az imprimaturt. Az inkuizíció nem is késett. Takács István, a nagykárolyi gimnázium igazgatója, mint helybeli cenzor, felettes hatóságától, a nagyváradi kerületi könyvvizsgáló bizottságtól kérdőre vonatván, azzal védekezett, hogy ő a nyomtatást megtiltotta, azonban Kölcsey főjegyző: »A főtisztelendő úr magát ebbe ne avassa, hacsak az egész megyének kedvetlenségét magára vonni nem akarja. A vármegyének vagyon jussa maga szüleményeit cenzura nélkül kinyomatni« szókkal elutasította. A nyomdász, *Gőnyei Gábor*, hasonlóképen nyilatkozik, hogy a vármegyétől kényszerítve hágtat a szabályrendeletet. A dolog már megtörténvén, a helytartótanács csak dorgatoriummal tudott felsőbbbségének érvényt szerezni.

Tichy János nagyváradi nyomdász 1838. évben meghalván, fia, *Tichy Alajos*, az apja személyéhez kötött nyomdaüzhetési jogért folyamodott, azt külön szabadalomlevélben megkapván, az 1839-ik évben kelt okmányt benyújtotta a vármegyének kihirdetés végett. A latin nyelven fogalmazott diplomában foglalt szokásos kikötések meg figyelmeztetések a cenzura szabályainak betartása végett alkalmat adtak nemes *Bihar* vármegyének, hogy a szabadalomlevélhez odaiktatott, magyar nyelven szerkesztett óvásban nyílt kifejezést adjon nézetének a gyűlöletes cenzura dolgában. A fölötte érdekes határozat következőleg szól:

Felolvastatván, – melybe ámbátor ugyan a’ minden Törvény nélkül behozott ész szabadságát bilincsekbe tartó ’s a’ kor’ kívánsághoz képpesi kifejlődést akadályozó Censura, melyet a’ megye Rendei törvényesnek soha el nem ismervén, mint sérelmet több rendbeli követi utasításaikba meg szünttetni kívánták, meg említve van; – mindazonáltal azon édes reménytől vezéreltetve, hogy a’ Nemzetnek a’ Censura eránti kérelme a’ sajtó szabadság eránt hozandó Törvényel orvosolva lesz, – jelenleg ezen óvás mellett e Királyi szabadíték levele ki hirdettetik. Költ az ezer nyolcz száz negyvenedik esztendő Bőjtmás hava 5-én s több napokon folytatva tartatott Tekintetes Nemes Bihar Vármegye Köz Gyűléséből. Aljegyző Stankovits György m. p.

Ugyanily tiltakozó álláspontra helyezkedett *Borsod* vármegye, midőn a *Tóth Lajos* miskolczi nyomdásznak 1840-ben adományozott privilégiumát a következő megjegyzéssel adta ki:

567. sz. 1841. évi bőjtelő hava 26-án. Tekintetes Nemes Borsod Vármegyének Miskolcz városában folytatott közgyűlése alkalmával.

Ezen királyi kegyelmes oklevél, megtiszteltetéssel kihirdettetvén, azon óvással: miszerint annak azon tartalmát, hogy a kiváltságot nyert folyamodó által nyomtatandó minden iratok először vizsgálat alá vettessenek, hazai törvényeinkbe ütközőnek látjuk, – elfogadtatott; s ennek reá tett jegyzésével a folyamodónak visszaadatni rendeltetett.

Kelt mint fent. Feljegyzé Okolicsnai Okolicsány János, a fennnt tisztelt Tettes nemes Borsodvármegye fő-Jegyzője.

Ennyit vármegyéink e heroikus korszakából.

Az 1848 előtti könyvnyomdák és munkásaiknak helyzete

Az előbbieken vázlatosan megemlékeztünk mindama külső tényezőkről, melyek hazai nyomdászatunk fejlődésére jó vagy rossz behatással voltak. Sajnos, a rosszból mindig bőven jutott, míg a jóban csak oly mostoha módon részesült Gutenberg mestersége, mint hazánk egyéb haladási törekvései.

Szükséges azonban, hogy közelebbről megismerkedjünk a nyomdák belső életével is, ha lehetőleg hű áttekintést akarunk nyerni kulturális életünk intenzitásáról.

Száz évvel ezelőtt kétségen kívül a *budai m. kir. egyetemi nyomda* állott az ország nyomtatóintézetei közt első helyen. Multjára nézve megemlítjük, hogy 1773-ban a jezsuita-rend eltöröltetvén, nagyszombati javai Mária Terézia királynő 1775. február 13-án kelt kiváltságos levelével az egyetemnek adományoztattak, az egyetem 1777-ben áttétetvén Budára, ide került a nyomda is. Ezután – mint már erről más helyen szó volt – a nyomda nagykiterjedésű előjogokkal lett felruházva; a mellett nem szorítkozott a szabadalmi által biztosítottak kiállítására, kiadványai felölelték a tudomány minden ágát, a szépirodalmat; az 1882. évi budapesti könyvkiállításon házi könyvtárából az 1777–1877. év alatt megjelent könyvekből 803 magyar, 484 latin, 283 német, ugyancsak 283 szerb, 100 héber, 87 oláh, 46 tót, 23 ruthén, 10 horvát, 9 bolgár, 9 vend, 4 franczia, 4 görög és 3 olasz nyelvű könyvet állított ki, melyek közt az iskolai és vallásos tárgyú könyveken kívül nagy számmal voltak filozófiai, jogi, történelmi és szépirodalmi művek. A tizennégyféle nyelvű könyvek szembeszökően bizonyítják, mily fontos kulturmissziót teljesített ez az intézet, de azt is, hogy a nyomda berendezése nemcsak hazánkban volt más nyomdák által el nem ért magaslaton, de a külföld elsőrangú intézeteivel is méltán vetekedhetett. A nyomda személyzete 1810-ben következő álladékokat mutatja fel: 8 nyugdíjképes hivatalnok, 21 szedő és 28 nyomó 12–14 sajtó mellett (mindegyik sajtónál volt abban az időben két-két egyén foglalkoztatva, melyek közül az egyik a festékfeladást, a másik pedig a tulajdonképeni nyomtatást eszközölte); ezeken kívül 16 betűöntő. – A nyomda élén 1820-ban *Markovics Mátyás* királyi tanácsos állott. Művelődéstörténeti szempontból még megemlítésre méltó, hogy az 1822. december 25-én elhalálozott *Verseyhy Ferencz* jeles nemzeti írónk ebben az intézetben mint korrektor és fordító foglalatzkodott 1806-tól fogva egészen haláláig.

Külön méltatást kíván az egyetemi nyomda betűöntő-osztályának működése, mert mondhatni, az ország majd összes nyomdái innen fedezték betűszükségleteiket. Kezeink közt van egy betűmintakönyv, melyet az intézet 1824-ben adott ki. E mintakönyv valóságos tárháza a szebbnél-szebb betűfajoknak; latin, német, görög, illír, orosz, héber betűk váltakoznak kurzív, írott betűkkel, kottákkal, cifra kezdőbetűkkel és mindenféle stílus körzetekkel, melyek közül néhány darabot soraink közt bemutatunk. Az előszóban figyelmezteti az öntőde vezetősége a hazai nyomdatulajdonosokat, hogy folytonos összeköttetésben áll a legelső rendű öntőcégekkel Londonban, Párisban, Lipcsében és M. m. Frankfurtban, és hogy hazai művészek alkotásai folytán a legválogatottabb raktárral rendelkeznek, így tehát a legkényesebb szakmabeli igényeknek képesek megfelelni. S ha a mintakönyvet közelebbi megtekintésre méltatjuk, látjuk, hogy ez való tény, és meggyőződhetünk, hogy az intézet betűöntődjének a magyar nyomdászat emelése és a jó ízlés fejlesztése terén szintoly bokros érdemei vannak, mint magának a nyomdának hazai közművelődésünk tekintetében.

1798-ban egy nagy tehetségekkel megáldott egyén: *Bikfalvi Falka Sámuel* került az egyetemi nyomda öntő-osztályának élére. Falka személye még néhány év előtt e munka írója előtt teljesen ismeretlen volt, mert sem jelenkori szakíróink műveiben, sem közművelődési iratainkban nem történik Falkáról a legcsekélyebb említés. Egy szerencsés véletlen játszott 1894-ben e munka szerzőjének kezébe a *Döbrentei Gábor* által szerkesztett *Erdélyi Múzeum* 1816. évi 5-ik füzetét, melyben ráakadtunk Falka Sámuel körülményes életleírására, kap-

csolatban a munkánk 17-ik oldalán látható tömöntvény-ábrával. Átérezve e közleménynek nagy fontosságát, siettük azt azonnal a *Grafikai Szemle* 1894. évi szeptemberi füzetében szószerinti szövegezésében a mai nyomdász világgal megismertetni s ekkép ennek az érdekes férfiúnak veszendőbe ment emlékét újra föléleszteni.

A valószínűleg magától a szerkesztőtől, Döbrenteitől származó cikk szerint Falka Sámuel 1766. május 4-én született Fogarason; szegény szülőktől származván, önnön erejéből küzdötte fel magát és Bécsben mint betűmetsző és öntő nyerte kiképeztetését. A fentmondott esztendőben elhagyva Bécset, hol tehetségeihez méltó működési térre nem tudott szert tenni, hazajött és mint az egyetemi nyomda osztályvezetője az akkor még teljesen ismeretlen stereotipálási eljárást kezdte művelni, oly kitűnő eredménnyel, hogy már 1800-ban sikerült neki a munkánk 17. oldalán közölt hasonmásban bemutatott lemezt előállítani, miért is Falkát tekinthetjük annak, ki nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában is mint első kezdte a stereotipálást gyakorolni, mert Strausz Antal Bécsben csak 1802-ben készíté első termékeit ez eljárással, holott Falka hazánkfia már 1798-ban kért Bécsben szabadalmat stereotipálási rendszerére, ezt azonban megtagadták tőle.

Mint rézmetsző is végzett Falka mesteri munkát, mint a 29. oldalon látható hasonmásból kivehetjük. Tehát 1822-ben még munkabírása teljében volt Falka, de hogy mily életkor adatott továbbra neki, még ezideig nem sikerült kipuhatolnunk. Ezt ugyan – szerintünk – könnyű volna konstatálni az egyetemi nyomda amaz időbeli üzleti könyveiből, csak hogy azokba bepillantást nyerni az ez intézetben uralgó hivatalos elzárkózottság mellett, magunkféle embernek – ki nem bir semmilyen nagyúri protekcióval – nagyon bajos dolog.

Egyben megemlítjük, hogy *Schams Fcrencznek*⁸ könyve szerint 1822-ben az egyetemi nyomdában 20 nyomtatóprés mellett 34 szedő, 42 nyomó és 19 betűöntő, azonkívül három korrektor állott munkában, a mi a 24. oldalon Schwartner⁹ után 1810. évről kimutatott 21 szedő, 28 nyomó, 10 betűöntő és 12–14 sajtóval szemben nagy haladást jelez.

Ugyancsak Schams szerint az egyetemi nyomda, épületével és berendezésével, másfél millió forint értéket képviselt váltópénzben; évi forgalma pedig kitett 200.000 forintot, évi 30.000 forint tiszta hasznót hozva az egyetem pénztárának.

Megelőzte Magyarország a tömöntés útján készített nyomólemezekkel Németországot is, mivel ez eljárást Berlinben mint első *Watts János* honosította meg 1816-ban, 1817-ben pedig ugyancsak Watts eladta stereotipálási eljárásának használati jogát Tauchnitz könyvnyomdásznak Lipcsében. John Watts később William nevű testvérével Bécsben fordult meg, hol szabadalomért folyamodtak tömöntési eljárásukra, a mit az ott divó bürokratikus szűkkörű felfogások miatt azonban nem kaptak meg. Azután, 1820-ban, a két Watts testvér Budára jött s itt műhelyt nyitva, az egyetemi nyomda részére abéczés és egyéb tankönyvekről készítettek nagyszerűen beváló lemezeket. Az ezekkel nyomtatott könyvek következő impresszumot viseltek: »Nyomt. a kir. m. universitásnak könyvnyomtató műhelyében Watts öntőknek állandó betűtábláival«.

Hogy Wattsék eljárása csakugyan szép sikerrel járt, bizonyítják *Wadasi Jankovich Miklós* neves kultúrtörténeti írónk szavai, melyeket az általa írott s 1834-ben Pesten megjelent »Biblia' tudniillik a' szentírás' különb és eredeti magyar fordításainak öt példái« című

⁸ *Schams Ferencz* hivatására nézve gyógyszerész volt és a csehországi Leitmeritzből származott; mint kiváló borászati szakíró tette nevét ismeretessé. A Pestről és Budáról írt kétkötetes munkája sok rokonszenvvel és nagy alapossággal van fogalmazva és forrásműnek tekinthető.

⁹ *Schwartner Márton* egyetemi tanár és jó hírű közgazdasági író, született Késmárkon, 1759. márczius hó 1-én, elhunyt Pesten, 1823. augusztus hó 15-én.

munkában olvassuk. Jankovich e könyvben egyebek közt a Tótfalusi Kis Miklós által készített bibliát ismerteti s ennek folyamán következőképp nyilatkozik:

»Az ő (Tótfalusi) Amsterdamban 1685. esztendőben, tizenketted rétből kinyomtatott magyar egész Bibliája és új testamentoma Nemzeti könyvtárunknak legcsinosabb magyar könyve; papirosának fejérsége' és finomsága', betűinek gyönyörűsége', szavainak, sorainak helyheztetése' tekintetében, a' könyvnyomtatás' mesterségének olly remeke, *hogy annak csinososságát, és ékes mesterségét még a' jelen korunkban is Budán egy ideig foglalatostkodott legdicsőbb könyvnyomtató Vats Angoly felül nem halladta*«.

A Watts testvérek stereotipálási eljárását ma is homály fedi. A *Kultsár István* szerkesztette *Hazai és Külföldi Tudósítások* melléklapja, *Hasznos Mulatságok* cím alatt, hozza ugyan 1822-ki évfolyamában az odáig alkalmazásba vett tömöntési rendszerek leírását és Wattsék eljárásáról is megemlékezik,¹⁰ de oly érthetetlen fogalmazásban, hogy abból ki nem lehet okosodni. Schams is rátér már említett könyvében Watts budai működésére, de ő sem megy bele a dolog lényegébe és csak azt mondja, hogy Watts eljárása teljesen eltér a gyakorlatba vett eljárástól, mely tudvalevőleg a levegővetés által nyert matriczokon alapul. Megtudjuk azonban Schams könyvéből, hogy az egyetemi nyomda a lemezekkel történő nyomáshoz Londonból nyolczvan font sterlingért vasból készített sajtót hozatott, melyen a festékezés nem a használatban lévő labdákkal végeztetett, *hanem hengerek útján*. Ez volt tehát Magyarország a henger-festékezésnek első használatba vétele, habár csak kézi sajtón.

Papirosból az egyetemi nyomda évente 1200–1500 bált használt el. Saját papírgyárral rendelkezett az intézet Körmöczön, melynek papírtermékei az 1846-ban a Védegylet által rendezett harmadik pesti iparkiállításon ki is lettek tüntetve a nagy ezüst érdempénzzel. E papírmalom tevékenysége elég furcsa módon képezte beszéd tárgyát a képviselőháznak 1897. évi január hó 29-én tartott ülésén, melyen az országos levéltár ügye volt napirenden. Ekkor ugyanis *Thaly Kálmán* és *Eötvös Károly* képviselők szóba hozták a levéltár rendezésének égető szükségességét, s példakép, mikép bántak régebben Budán a felhalmozódott okmányok tömegével, *Thaly Kálmán* ezeket mondá: »Midőn a nagy tót szekerek a kész papirost hozták Budára, hogy üresen vissza ne térjenek, a kamarai archívumból megrakták azokat kiselejtezett aktákkal, sókönyvekkel. Ilyenkor a XVI., a XVII. és a XVIII. századbeli nem regestált okmányokból annyit raktak a tót szekerekre, a mennyi rájuk fért. Azokat elvitték Körmöczre, hol sokat áldoztak Neptunnak, mert mint anyagot beáztatták a papirosmalomba. Ha azonban valaki ezen okmányokért valamivel többet ígért, mint a mennyit maga a papiros megért, vehetett annyit, a mennyi neki tetszett. Ekképen mentették meg az aktáknak egy kis részét, a melyek közül azok, a melyeket a tudós Jerney vett meg, jelenleg Kecskeméten a kollégiumi könyvtárban őriztetnek.«

Aggódunk, hogy a nyomda régi üzleti könyveit és aktáit is hasonló pusztítás érte, a mi – ha csakugyan úgy volna – nagy veszteséget képezne hazai nyomdászatunk multjának földerítésére nézve.

***

Tekintélyben és produktivitási képességben egyaránt méltó versenytársa volt az egyetemi nyomdának a *Landerer család*, mely hajdani magánvállalkozásaink közt első helyen áll. A Landerer-nemzedék kilencz férfi és két női taggal Budán 108, Pozsonyban 95, Pesten 78, Kassán pedig 47 évig terjesztette a műveltséget és irodalmat.

---

¹⁰ Ujra lenyomtatva a *Magyar Nyomdászat* 1896. évi októberi füzetében.

A család törzsapja, a bajor származású *Landerer János*, 1723-ban nyitott nyomdát Budán. Buda abban az időben még igen gyér lakossággal bírt¹¹ és a török világból származó utóbajokat alig heverte ki; Landererék budai nyomdája nem is tudott soha nagyobb jelentőségre emelkedni.

A Landerer nevet az előbbi fia, *Landerer János Mihály* tette híressé. Ez 1750-ben megvette Pozsonyban a Royer János Pál örököseinek nyomdáját. Nagyra termett vállalkozó-szellemével üzletét idők folytán virágzóvá tette s alig volt korának kimagaslóbb irodalmi terméke, mely nem az ő kiadásából került volna ki. 1764. évben megalapította a ma is fennálló *Pressburger Zeitungot*, az alte Tante-t, mint a hogy a kedélyes pozsonyiak elkeresztelték e hírlapot, mely Magyarország legrégebbi lapja. – Elvégre is kicsiny lett neki a határszéli Pozsony az irodalom intenzív terjesztésére s 1775-ben megvette a kassai jezsuita-nyomdát, 1784-ben pedig a rokona, Landerer Katalin által bérben birt Royer-féle pesti fióküzletet. Most már három helyről szolgálta az irodalmat és nyomdászatot, éles ésszel, nagy eréllyel és körültekintéssel egész 1795-ig, a mikor 70 éves korában a halál véget vetett fáradhatatlan munkásságú életének. Halála után képmását a híres Hildebrand festő lerajzolván, Mannsfeld J. G. által Bécsben rézre metszette, ily fölirással: »Michael Landerer de Fűskút, Incl. Regni Hung. Nobilis, atque Typographus et Bibliopila Nationalis celeberrimus, natus Budae anno 1725, obiit Posonii 1795«. Az arckép fölött pedig: »Dii laboribus omnia vendunt« jelszava állott.

Budapestre nézve a Landerer-nyomda csak *Landerer Lajossal* kezdett fontossággal birni. 1824-ben nagykorúságát elérve, első tette volt, hogy üzlete súlypontját Pozsonyból Pestre helyezte át, a pozsonyi sajtók számát kilenczről kettőre leszállítva. Miután pedig az országgyűlések tartama alatt mégis megsaporodott Pozsonyban a munka, 1842-ben vétel útján megszerezte az ottani jóhirű Belnay-nyomdát.

Katonáskodása előtt és után a könyvnyomdászatot buzgón tanulmányozván, annyira megkedvelte, hogy minden a nyomdászati haladás terén fölmerülő újításokat, fölfedezéseket, semmi költséget nem kimélve, azonnal alkalmazott, és azon arányban, a mint a volt Trattner-Károlyi nyomda hanyatlani kezdett, az övé emelkedett. Ő volt az egyedüli nyomdász Magyarországon, ki az idő kívánalmaival lépést tartott és 1833-ban az akkor divó és kedvelt congrève, guilloch és iriszt nevezetű színes nyomtatást megkezdette, és e célra Pesten egy külön nyomdai osztályt és melléje stereotípiát is állított. A legjobb külföldi minták, kitűnő festék-kezelés, ügyes vésnökök és értelmes segéd munkások, saját nyomdai tapasztalatával egyesülve, megtették a kellő hatást, és majdnem minden kitűnőbb munka borítékai, valamint más különféle nyomtatványok változatos és meglepő színvegyülekben nála nyomattak. A hazában levő gyógy- és illatszerészek, kik azelőtt az árúkra szükségelt csecsebecséket külföldi nyomóknál rendelték meg, ez időtől kezdve mind Landerer színes nyomtatványait vették igénybe, úgyannyira, hogy e nembeli tömeges megrendeléseknek sajtói alig bírtak megfelelni.

E *congrève-nyomások*¹² elnevezés alatt forgalomba hozott tipografiai műremekek közelebbi előállításmódjáról hosszas utánjárással a következőket sikerült megtudnunk.

E szerint – mint már említve lett – e módszer iránt Landerer Lajos maga nagy érdeklődéssel viseltetett és arra törekedett, hogy e műág számára a legjobban kiképzett személyzettel birjon. Kiváló xilográfusok állították első sorban a guilloche és egyéb fajta rajzokat fában elő; az így elkészített fadúcokat aztán gipszben stereotipálták, később pedig – a negyvenes években,

¹¹ 1720-ban Buda és Ó-Buda 9600 lakost számlált, Pest 2600-at.

¹² A congrève-nyomás feltalálója *Congreve Vilmos*, született Woolwichben, 1772. május 20-án, meghalt 1828. május 15-én Toulouseban.

midőn a galvanoplasztikai eljárás ismertté lőn – a finomabb igényű munkákat galvanizálták. Utóbbi eljárásnál nem a gipszbe való öntést alkalmazták, hanem guttaperchát használtak, azt forró vízben enyvszerű sűrűsége meglágyítva. E lágy guttapercha-anyaggal bevonták a lemásolandó szedést vagy fadúczot és a nyomtatóprésben csináltak azzal homorú mintát, mely guttapercha-hasonmás aztán, miután újra megkeményült és finom koromszerű porral – valószínűleg grafittal – behintve lett, a közönséges módon előállított stereotip- vagy galván-lemezek matriczául szolgált. Ezzel meglévén a lemez, azt a többszínű congreve-nyomásra úgy készítették elő, hogy minden színnek külön-külön lemezt csináltak, melyen vésővel az illető színnek megkívántató részeit kidomborították és hozzáfogtak a különböző színek egymásután való nyomtatásához, mely műtétnél természetesen a színek legpontosabb egymásba illeszkedése képezte a legelső kelléket.

Elmondtuk az eljárás mibenlétét – mely a mai technikai segédeszközök haladásánál fogva s bonyolultsága miatt már teljes feledésbe ment – amaz útbaigazítások alapján, miket *Vasadi Mátyás* úr szíveségének köszönünk, ki mint a régi Landerer és Heckenast nyomda házi asztalos előkészítette a fametszőknek a puszpáng-dúczokat és a stereotip-lemezek készítésénél is segédkezett, jelenleg pedig mint jó módú ferenczvárosi polgár élvezi nyugalomban öreg napjait.

Ugyancsak ez adatok nyomán megemlíthjük, hogy a congreve-nyomások előállításánál különösen *Bartalits Antal* tűnt ki, míg a szedést többnyire *Weisz János* ügyes keze végezte.

A 36. és 37. oldalon látható guilloche-díszek hasonmásai némi fogalmat nyújtanak e műág magas fokáról.

Átvettük pedig ez ábrákat egy régi mintakönyvből, melyet a nyomdaczég 1850-ben kiadott s közel ezerre menő remeken kidolgozott, ezekhez hasonló klisé-tartalmazott, szép sarokdíszekről, a váltóürlapokra és számlákra tartozó chiffre- és nota-díszítésekről, naptárakba való hónapos homlokképekről és mindenféle szentképekről imádságos könyvekhez. E kliséket Landerer stereotipálással vagy galvanizálás által sokszorosította és a vidéki nyomdáknak áruba bocsátotta jutányos áron.

Egyben nem mulaszthatjuk el ama sejtelmünknek kifejezést adni, hogy a gummiperchával fentebb körülírt eljárást minden valószínűség szerint a munkánk 27. oldalán szóvá tett Watts testvérek is alkalmazhatták stereotipálási módszerükben, mert Schams többször említett munkájában határozottan írja, hogy Wattsék nem a közönségesen igénybe vett leveregetési eljárással állították elő lemezeiket. Talán sikerül még világosságot hozni idővel e dologba.

1840-ben *Heckenast Gusztávval*, az előbbi híres Wigand-féle pesti könyvkereskedés tulajdonosával lépett társaságba. E nyomdai egyesülésben Landerer Lajos a technikai részt, Heckenast Gusztáv pedig a külső üzletet vezette s ettől fogva az üzlet szembeötlőleg nagyobb lendületet nyert, sőt e szerencsés egyesülés a hazai nyomdászat egész ügyét is tetemesen előmozdította.

Ők a nyomda berendezésére hazánkban addig szokatlan gondot s fáradságot fordítottak, s hogy e tekintetben egészen a külföldi nyomdászat színvonalára emelkedhessenek, nemsokára (1844-ben) utazást tettek Angol-, Francia-, Németországban és Hollandiában, hogy a külföldi nyomdák czélszerű berendezéséről, új anyagszerek alkalmazásáról személyes tapasztalást és meggyőződést szerezve, e műág legújabb vívmányait nyomdájukba is átültethessék. Ők voltak az elsők, kik ez alkalommal Londonból a most is dívó s azóta számtalan utánzásra talált angol betűk eredeti anyamintáinak egész garnitúráját hozták be hazánkba, dacára annak, hogy azok nemcsak Ausztriában, de Németországban is még akkor rendkívül magas vámmal voltak terhelve s annál fogva igen nagy árba kerültek. Ezúttal szintén Londonból hoztak egy úgynevezett nagy Columbian-vassajtót, ólommetező gépet stb.

1841. január 2-án megindult a *Kossuth Lajos* által szerkesztett *Pesti Hirlap*, mely alapítással a *Landerer és Heckenast* nyomdaintézet a forrongó nemzeti reformtörekvéseknek gyújtópontja lett.

A személyzet és főnökök közti viszony a lehető legjobb volt. Patriarkális szokás szerint a *Landerer*-nyomdában még havi fizetésben részesültek a munkások; a kereset rendszerint 50–60 váltó- vagyis Schein-forintból állott havonta, mely összegből mindenki szombatunkint öthat váltó-forintot kapott előlegképen, a mi az életszükségletre az akkori olcsó világban egy hétre elegendő volt; a fenmaradó járandóságot aztán a hónap végével fizették ki.

Régi időkből származó szokás szerint a személyzet főlebbvalóit névnap és egyéb ilyes alkalmakkal üdvözölni el nem mulasztotta. Így tett a *Pesti Hirlap* szedőszemélyzete is 1841-ben Lajos napján szerkesztőjével, Kossuth Lajossal. Négyen szedték az akkor még csak kétszer hetenkint megjelenő, de már nagyhírű lapot, úgymint: *Herz János* (Miskolcra), *Kiss Ferencz* (Debreczenből), *Malatin Antal* (Pestről) és *Prohászka Ferencz* (Pozsonyból) és szeretett szerkesztőjüket a következő, szépen nyomott költeménnyel, lepték meg:

TEKINTETES
KOSSUTH LAJOS URNAK
NÉVNAPI ÜNNEPÉRE

Irj betűt – összeszedem 's trónt építék észnek, erőnek;
Pajzst az igaz, törvényt a' gonosz élte fölé.
Irt betűben rejlik száz évek szelleme; benne
Multak képe 's jelen tükrözi vissza magát.
És ha nem »irva« csupán van a' jólét üdve, »malasztja«:
A nyomor átokkölén új haza édene kél.
'S mintha sírálmaiból ébredne az »ősi dicsőség«:
Fénybe borul minden, – föltűnik új ivadék.
Illy haza vinni kihítt becsület 's hire pályaterére:
'S te küzdesz, javaért bukni 's enyészni erős.
Légy Alakító-ható; Jók Oltalmazva, Szeretve
Mondhassák: elvünk képviselője te vagy.
Irj ezer ivre valót – mi kiszédjük; látva világot
A' betű győző fényt messzire hinteni fog.
Nagyszerű küzdelmid folyamát olvasva utókor,
Áldás 's hála között zengeni fogja neved.
Névnapod ünnepien térjen meg számtalan izben,
Meg vele bárdalokon tetteid érdemei!

Emelték
a' **Pesti Hirlap** szedői.

1841.

A méltán történeti ereklények tekinthető üdvözlő költemény átnyújtói közül már csak *Malatin Antal* (kalocsai volt nyomdatulajdonos) van életben. Herz János fővárosi nyomdatulajdonos személye eléggé ismeretes korosabb szaktársaink előtt. Meghalt 1893-ban. Prohászka Ferencz pedig mint a komáromi Siegler-nyomda művezetője szerepelt a nyolczvanas évek végén történt haláláig, míg Kiss Ferencz még 1848-ban hunyt el szülővárosában, Debreczenben.

Kezünk közt van továbbá egy hosszabb német költemény, melyet ritka díszes nyomdai kiállításban a személyzet főnökének, *Heckenast Gusztávnak* és fiatal nejének ajánlott, mikor azok 1846. augusztus 10-én Lipcsében történt egybekelésök után Budapestre érkeztek. Az ajánlás így hangzik: »Freudengruss, bei Gelegenheit der Heimkehr von ihrer Reise, an unsern hochgeschätzten Prinzipal Herrn Gustav Heckenast und dessen Gemahlin Ottilie, geb. Wigand, nach ihrer vorher in Leipzig am 10. August 1846 gefeierten Vermählung. In tiefster Ehrfurcht dargebracht vom sämmtlichen Personale der Landerer & Heckenast'schen Buchdruckerei, im Monate Oktober 1846.«

A külső díszlap a fiatal házaspár arczképeit foglalja magában vastagkeretű arany domború nyomásban, két színes nyomású virágcsokorral; a szép munkát az öreg *Boldini György* végezte, ki mint szakképzett gépmester és nyomó nagy hirnek örvendett.

Midőn 1847 nyarán *István* főherczeget mint nádorjelöltet Pest vármegye főispánjává beiktatták, mindenféle ünnepélyességek mellett a főváros az akkori viszonyokhoz képest nagyszerű kivilágítást rendezett, mely alkalommal a Landerer és Heckenast nyomda helyisége is (mely akkor tudvalevőleg a Kossuth Lajos-utca és Szép-utca sarokházában, a Nemzeti Kaszinóval szemben létezett) fényárban úszott, s a pompásan kivilágított kapu aljában egy virágkoszorúzott kis kézi sajtón *Garay Jánosnak* ez alkalomra irt költeményét nyomták, s a nyomdaablakokból a tömeg közé szórták.

A negyedréti alakú, czifra körzetbe foglalt emléklap szövege ez volt:

CSÁSZ. KIR.
FŐHERCZEG ISTVÁN
MAGYARORSZÁG KIR. HELYTARTÓJÁT
MÉLY TISZTELETTEL ÜDVÖZLI
LANDERER ÉS HECKENAST NYOMDÁJA.

PEST, AUGUST 31. 1847.

Mikkel útatad behintjük,
E' repülő levelek,
Mint töröl vágott virágok,
Még frisek, még nedvesek.

Mig nyomattá lett kezünk közt
Kebelünknek szózata:
Rájok hullott szemeinkből
Az örömnnek harmata.

A' magyar sajtó nevében
HERCZEGÜNK, üdvözve vagy!
Légy, miként Hozzád reményünk,
Olly dicső, olly boldog, nagy!

A' haza' köz hódolása
Közt egy csepp e' hódolat;
De azével egy forrásból –
Hű 's meleg szívből fakadt.

TE borostyánnal jegyzendőd
Tetteidnek mezejét;
Mi előre megrendeljük
NÉKED a hír' betűjét!

* * *

Ujabbi nyomdásztörténetünkben a Landerer-dinasztia mellett legtekintélyesebbnek mondható a Trattnerék nemzetsége.

E család alapítója *Trattner János Tamás* volt, ki 1717. november 11-én Kőszeg közelében született, s korán árvaságra jutva, Bécs-Ujhelyen megtanulta a könyvnyomtatást. Talentu-mával és lankadatlan szorgalmával felküzdötte magát Bécs első nyomdásza sorába s Mária Terézia királynő különös kegyét nyerte ki. Bécsi üzlete mellett fióknyomdákat alapított Pesten, Trieszt, Lincz, Innsbruck, Varasd és Zágráb városokban.

1789-ben történt, hogy a Pesten 1783-ban alapított nyomdát rokonának, *Trattner Mátyásnak* adta ajándékba. Trattner Mátyás szintén kitűnő nyomdász volt, ki ismereteivel és szorgalmával az akkor Pesten még pangó nyomdászatnak nagy lendületet adott, annyira, hogy 1813-

ban nagykorúvá lett fia már az akkori kíváncsalmaknak teljesen megfelelő és hat sajtóval felszerelt könyvnyomda birtokába jutott.

Fia, *Petrócai Trattner János Tamás*, magyar szellemben neveltetvén, a nemzeti nyelv és irodalom, valamint azok írói iránt meleg rokonszenvvel viseltetett. Ismeretes ama bizalmas baráti kötelék, mely *Kazinczy Ferenczet* Trattnerhez vonzotta és mely barátságnak a legüdvösebb hatása volt a hazai könyvnyomtatásra, a mennyiben a szelid és fenkölt szellemű Kazinczy tisztult esztétikai érzékével nagy befolyással volt a fiatal Trattner fogékony lelkületére.

Trattner abban az időben nemcsak Magyarország első és legvállalkozóbb kiadója, hanem egyszersmind író is volt. A nyomdászatra vonatkozó egyik cikkében a következőket írja:

Magyarországi könyvnyomtató-műhelyek 1817-dik évben. Nemzetünk előmeneteleit a tudományokban legjobban mutatja anyanyelvünkön készült és időről-időre készülendő új könyvek és könyvnyomdák állapotja. A könyvek a Tudományos Gyűjteményben és a két magyar újságainkban mindenkor hirdettetnek, de a mi könyvnyomtató műhelyeinkről eddig még senki semmit, és csupán csak az írhat, ki a művészségben jártas és tulajdon tapasztalásból minden műhelyeinknek állapotját ismeri. Én már néhány év óta erre figyelmet fordítottam; meglehet, hogy néhány hibával, de mégis a jövőre korra hasznos lehet látni, hogy hogyan szaporodott vagy kevesült az új könyvek, könyvnyomtató-műhelyek, szedők, nyomtatók, s papiros feldolgozásának számuk.

Valóban, ha az egy esztendő alatt nálunk készült magyar és más nyelven irt és kinyomatott könyveket összeszámláljuk, öröm nélkül nem nézheti a jó hazafi, annnyival is inkább, ha röviden előhozom irodalmunknak okozandó hátráltatásait, úgymint: először sehol nincsenek annyi kirekesztő engedélyek (exclusive privilegia), mint nálunk, itt a könyvnyomtató egy fillér bizonyos haszonra számot nem tarthat, mert a mit vennének, azt nekik nyomtatni nem szabad; – ilyenek a kath. iskolás könyvek, schematismus, még az ABC-ék is, melyekre a m. kir. egyetemi nyomdának kirekesztő engedelmé van; tudjuk pedig, hogy legtöbb a kath. iskola és így ezen könyveknek legnagyobb kelete is van.

Másodszor: Ugyancsak a m. kir. egyetemi könyvnyomdának kirekesztő szabadsága van a zsidó és szerb nyelven irt könyvekre, a szerb nemzet jelenleg igen sokat nyomtattat, ebből is tehát az intézet igen szép hasznót vesz.

Harmadszor: a debreczeni (városi) könyvnyomda 1814-dik évben a reform. új Énekes könyvre kirekesztő szabadságot nyert 6 vagy 10 esztendőre; az új Énekes könyvet itt-ott új énekekkel fölcserélték, sokat pedig kihagytak, úgy hogy az a réginél szintén 10 évvel kevesebbet tészen; – a régi Énekes könyvnek oly jó kelete volt, hogy 7–8 helyen folyvást nyomtattattott; – csak Fűskúti Landerer Mihály maga 3000 példányt évenként eladott, az egész énekes könyvet pedig, mely 47 ívből állt, a betűket összeszedve tartotta, hogy olcsóbban eladhassa.

E három előhozott artikulusok csupán csak a jelenlegi szabadság birtokosainak hajtának bizonyos hasznót; a többi könyvnyomtatók, hogy mit és mennyit nyomtatnak, megmutatja ezen írásom: ezek többnyire csak kalendáriumot nyomtatnak, de a mellett is szinte semmi nyereségök nincsen, mert szinte minden könyvnyomtatónak lévén, olcsón adni kénytelenítettnek, csakhogy keljen; ebből pedig nagy nehezen élnek a mi könyvnyomtatóink.

Csekély ítéletem szerint jó volna arra is figyelni, hogy a könyvnyomtató-műhelyek csak az irodalom előmeneteléhez képest szaporittatnának; különben, ha erre nem tekintetik (mint eddig), nem élhetnek, és ezen leghasznosabb művészet lealacsonyittatik, a statusban pedig felette ártalmas, ha szükséggel küszködnek, mert a királynak és hazának árthat, ha az egyenes utat eltéveszti.

A hol szegény a könyvnyomtató, ott a tudósnak nincsen semmi megjutalmazása fáradságának, innét van az, hogy több eredeti munkák nem készülnek, mert hogyan dolgozhatna nálunk egy tudós valamely eredeti jó munkát, melyhez három-négy esztendő szükséges, ha azután eladáskor nyomtatott árkusáért váltó-czédulákban legfeljebb 10 forintot kaphat, még pedig ezt is nagy nehezen, mert, kivéven egy pár nyomtatót, ingyen sem vállalhatják a többiek.

Ezek után következik az 1817-ben működő könyvnyomdák állapota, részletesen leírva. – E szerint 1817-ben Magyarországon 28 városban és 37 könyvnyomdában 13 művezető, 100 szedő és 118 nyomó volt foglalkoztatva; e nyomdák évi papírfogyasztása pedig Trattner szerint 3887 bárra tehető. A körülményes leírásból a következő világosabb áttekintést nyújtó kimutatást állítottuk össze:

*A magyarhoni könyvnyomdák személyzeti álladéka
1817-ben*

Hely	Czég	Művezetők	Szedők létszáma	Nyomók
Budapest	Egyetemi nyomda	2	24	40
Budapest	Landerer Anna	1	2	4
Budapest	Landerer Mihály örökösei	1	2	1
Budapest	Patzkó Ferencz	–	2	1
Budapest	Trattner János Tamás	1	23	20
Besztercebánya	Stephani János	–	1	1
Debreczen	Városi nyomda	1	10	10
Eger	Érseki nyomda	1	1	1
Eperjes	Pape Henrik	–	–	–
Eszék	Diwald János Márton	–	–	–
Győr	Streibig József	–	2	5
Kassa	Ellinger István	–	2	3
Kassa	Landerer Ferencz	–	1	–
Kismarton	Stotz János Lipót	–	–	–
Komárom	Özv. Weinmüller Klára	1	2	2
Lőcse	Mayer József Károly	–	–	–
Lőcse	Podhoránszky Mihály	–	1	–
Miskolcz	Szigethy Mihály	–	1	1
Nagy-Károly	Gönyei Gábor	–	–	–
Nagyszombat	Jellinek Venczel	–	2	2
Nagyvárad	Tichy János	–	1	1
Pécs	Knezevits István	–	–	–
Pozsony	Belnay Gy. A. örökösei	1	2	2
Pozsony	Landerer Mihály örökösei	1	2	3
Pozsony	Sniszek Károly	–	1	1
Pozsony	Weber Simon és fia	1	2	3
Sárospatak	Ref. collegium nyomda	1	2	2
Selmeczbánya	Sultzer János Ferencz	–	1	1
Sopron	Siess Antal örökösei	–	2	2
Szeged	Grünn Orbán	–	1	2
Székesfejérvár	Számmer Mihály özvegye	–	1	1
Sziget (Márm.)	Gottlieb Antal fióknymodája	–	1	–
Szombathely	Perger Ignác	–	1	1
Temesvár	Klapka Károly József	1	2	4
Ujvidék	Jankovits János	–	1	1
Vác	Gottlieb Antal	–	3	2
Veszprém	Számmer Mihály özvegye	–	1	1

E statisztikai kimutatásra még azt a megjegyzést tesszük, hogy a hol személyzet nincs kitüntetve, ott a főnök maga végezte a szedési és nyomási teendőket; több vidéki nyomdában meg úgynevezett schweizerdegeneket alkalmaztak.

Trattner e munkája azonban fölötte hézagossá mondható, annyira, hogy *Szabó József* jeles szakírónk a következő megjegyzést fűzi ahhoz: Trattner kihagyta a keszthelyi, szakolczai, a zágrábi, a varasdi, fumei, valamint az összes erdélyi, u. m. a kolozsvári, gyulafehérvári, nagyenyedi, szebeni, brassói, balázsfalvi, medgyesi, beszterczei könyvnyomdákat, e szerint tehát akkor 52 könyvnyomda volt, melyben legalább 150–160 szedő, 200–230 nyomó működhetett és legalább 5000 bál papiros dolgoztatott föl, melyet 44 hazai papirmalom készített.

Trattner 1817–1825-ig, azaz 9 évi időközben, 827 kisebb-nagyobb munkát nyomtatott, melyek közül 418 magyar, 259 latin, 127 német, 11 tót, 6 görög, 5 horvát és szlavon, 1 francia könyv volt. Ezeket legnagyobb részt saját költségén adta ki.

Üzlete mindinkább emelkedvén, 1816-ban a kegyesrendiek birtokában volt kalocsai nyomdát örök áron megvette és pesti sajtóit 1824-ig 15-re szaporította.

Tizenegy év alatti áldásdús kiadói működése után, a hazai irodalom roppant kárára, legszebb férfikorában, 34-dik évében, jobblétre szenderült. A Tudományos Gyűjtemény 1826-ik évi VII. kötetében arczképe megjelent ily aláírással: »Petrózai Trattner János Tamás, tek. nemes Krassó és Szatmár vármegyék táblabírája, s a legelső hazafiúi lelkű könyvnyomtató, szül. 1789. december 5-én, meghalt 1824. márczius 24-én. Emlékezetül metszették barátai.«

Halála után ismét atyja, Trattner Mátyás vette át a nyomdát és azt 1827. évi december hó 1-jén vejének, károlypatyi és vasvári *Károlyi István*, királyi táblai ügyvédnek adta át.

Trattner Mátyás 1828-ik évi február hó 16-án, életének 83-ik évében, végelgyengülés következtében, földi pályáját bevégzé.

Tisztelője, *Vörösmarty Mihály*, a Tudományos Gyűjtemény 1828. évi II. füzetében a következő nekrológot írta felőle:

Folyó esztendei februárius 10-án meghalálozott a hazánkban virágzó Trattner-Typographia szerzője Nemes Petrózai Trattner Mátyás életének 83-ik évében. A tisztos ősz szakadatlan munkásságban élt szinte végnapjáig, s attól csak az aggkori gyengültség vonhatta el kevés idővel kimúlása előtt. Születése Vasvármegyében Felső-Eörben lőn, honnan már gyenge korában a híres udvari könyvnyomtatóhoz Nemes Trattner János Tamáshoz került Bécsbe, kitől gondos nevelését nyeré. Később Párisba utazott, bővebb tapasztalás és tökéletesítés végett, s ott 13 esztendő alatt ügyessége s jeles magaviselete által annyira magára vonta a figyelmet, hogy párisi polgársággal tisztelték meg. Párisból hazájába tért s 1779. esztendőben Budán a magyar királyi Egyetem Typographiája igazgatását Praefectusi cím alatt vette által: de ott némely akadályokra találván, 1783-ban Pesten állítá föl saját Typographiáját, melyet 1813-ig maga, attól fogván 1824. korán elhalt fia fáradhatatlan János Tamás, annak halálával ismét maga igazgatott egész 1827. esztendő nov. végig. Ekkor vejére Tekintetes Károlyi István, táblai ügyvéd úrra szállott a Typographia birtoka s igazgatása ily czimezzel (Firma): Petrózai Trattner J. M. és Károlyi I. Typographiája, kiről teljes reményünk lehet, hogy azt ezen folyóirással a Tudományos Gyűjteménnyel együtt literaturánk gyarapítására férfias munkássággal s hazafiúi nemes törekedéssel fenn fogja tartani.

Károlyi István privilégiumát 1831-ben kinyerte, de ipája és sógora érdemeinek elismeréseül a *Trattner-Károlyi* címet megtartotta. Nála nyomattak a nagy kelendőségnek örvendő protestáns egyházi és iskolai könyvek, 4000–6000 példányban. Ő alapítá meg az akkor vetélytárs nélkül álló s a művelt közönség számára szerkesztett Honi Vezér című 4-edrét naptárt; ő adta ki tovább is a Trattner által alapított és mindkét hazában általánosan elterjedt Nemzeti Kalendáriomot, és azt 58-ik évfolyamáig folytatta, a melynek akkori népszerűsége abból is kitűnik, hogy a községek egyenkint vásárjaik e naptárba való beiktatásáért, egyszer mindenkorra 1 aranyat mellékeltek; a megyei, városi stb. hivatalnokok, ügyvédek, orvosok sértve érezték magukat, ha nevük, állásuk stb. a Nemzeti Kalendáriomból kimaradt: azért azt idejekorán be is küldték, mert az augusztusi vásárra e naptárnak okvetlen meg kellett jelenni.

Abban az időben a Trattner-Károlyi nyomda birt a legszebb helyiséggel, az Úri- (mai Koronaherczeg-) és Gránátos-utczába nyíló, két nagy udvarral bővelkedő hasonnevű kétemeletes ház középső részében. A helyiség egy nagy teremből állott, melynek ablakai a két udvarra nyíltak és három kisebb teremből. A nagy terem közepén két oldalt 14 sajtó, míg az ablakoknál két oldalt a szedők kettős sora működött. A szemlélő nem kis meglepetésére, egy pillantásra áttekinthette a 80–90 egyénből álló személyzet sürgés-forgását. Károlyi hozatta legelőször Pestre 1840-ben a nagy gyorsajtókat (két évvel később Landerer is), és hogy a kor igényeinek, kiállítási dísz tekintetében megfelelhessen, vas kézisajtóit folyvást szaporította, úgy, hogy néhány év lefolyása után a fasajtókat egészen mellőzhette.

Tanonczait minden évben húsvétkor új ruhával és fehérneművel látta el, nekik ismereteik továbbfejlesztése végett könyvtárt és görög nyelvtanárt tartott, az üzletben pedig humánus bánásmód mellett folytonos szorgalomra intette.

A forradalom után a Trattner-Károlyi nyomda hanyatlásnak indult. Károlynak 1863. évi április hó 27-én történt elhalálása után, még 1867-ig vegetált a nyomda, ekkor azonban megszűnt működni.

***

Pestnek harmadik számbavehető nyomdája volt jelen századunk első felében a *Beimel József* által 1829-ben átvett régi Paczkó-féle üzlet a Zöldkert- (mai Reáltanoda-) utcában. Beimel Komáromban született s a budai egyetemi nyomdában nyerte szakbeli kiképeztetését. Mint segéd Szegedre került *Grünn Orbán* üzletébe, ki megkedvelvén őt, neki leányát adta nőül, mely frigynél az Esztergomban 1820-ban újonnan berendezett nyomda Beimelné hozományát képezte. 1829-ben az asszony elhalálózván, Beimel özv. *Paczkó Jozefa* leányát, Francziskát vette feleségül, s ezzel birtokosa lőn a pozsonyi Paczkó-család által 1788-ban Pesten alapított nyomdának. Beimel ekkor működését Pestre tette át, esztergomi nyomdáját mintegy fióküzletnek tekintve csak. Budapest nyomdászköreiből Beimel üzlete nem a legjobb hírnévnek örvendett. Beimel ugyanis nagyon szeretett olcsó munkaerővel, fiúkkal dolgoztatni. 1832-ben Beimel nyomdája 8 faszajtó mellett 20 segédet és 18 tanoncot foglalkoztatott; súlyosbította a személyzet helyzetét, hogy Beimel utánozta Landerer eljárását, ki szükség esetén pesti személyzetétől küldött Pozsonyba kiséítőket, a Beimel-személyzet egyes tagjainak ily módon kellett hol Pesten, hol Esztergomban dolgozni. Segédjeit silányul fizette; a fiúk pedig rossz eltartásban, elégtelen kosztban részesültek. Fekvőhelyük két-három egymás fölé állított ágyból állott, melyek mindegyikében kettő-kettőnek kellett háltni, mint azt némely cipésműhelyben még ma is láthatjuk. E nyomdában lett egy ideig *Helmezy: Jelenkor* című lapja, *Társalkodó* mellékletével előállítva, mely lapoknak 2000-re rugó példányszámát gyakran – ha t. i. a nyomók »blau«-t csináltak vagy fizetésök késedelmes kiadása miatt nem akartak dolgozni – a fiúknak kellett a rozoga fapréseken kinyomni, a mi rendesen reggeli 5 óráig is elhúzódott.

Mint nyomdásztörténeti szempontból érdekes mozzanat említést érdemel, hogy 1838-ban egy *Platzer* nevű nyomó Beimelnek fából konstruált egy nagy gyorsajátót, melynek megépítésére sikerült Platzernek a kortársai által fukarnak állított Beimeltől apránként 4000 forintot kicsikarni. Midőn aztán elkészült a fából csinált vaskarikaszerű masina, hozzáfogtak a nyomáshoz. E célra beemelték a gépbe egy nagy színházi plakátot. Négy fiú odaállott és nagy erőfeszítéssel mozgásba hozta a lendítő kereket, mire aztán a gép minden ízében szörnyen el kezdett recsegni és szétmállani, a fából készült nyomóhengerek elgörbültek és tönkre tették ráadásul a szedést is. Ez volt a Budapesten felállított legeslegelső gyorsajátónak és Beimel 4000 forintjának szomorú vége.

Ez a balsiker – úgy látszik – elidegenítette Beimelt minden további újítástól, mert nyomdája a negyvenes években hátramaradt, mígnem 1846-ban *Kozma Vazul* fővárosi jómódú papírkereskedő azt Beimeltől, ennek több ezer forintra rugó, papirosra tett adósságai fejében átvette. Az üzlet czége megmaradt a régi, mert Kozmának nem volt nyomdaüzhetési szabadalma s neve csak 1848-ban került a nyomtatványokra, hol egymagában, hol Beimel társaságában; megjelentek különben még 1848-ban is termékek csupán Beimel nevének kitételével. A nyomda átadásakor, 1846-ban, Beimel hat fa- és négy vassajátóval dolgozott.

***

A budai egyetemi nyomda betüöntő-intézetén kívül Pestnek is volt már e század elején önálló betüöntődéje. Ennek birtokosa *Zocher Antal* volt, ki 1810-ben tette át Pozsonyból ide üzletét. Zocher is adott ki 1817-ben egy, negyven számozatlan lapra terjedő, nyolczadrétű mintakönyvet, mely azonban kezdetleges nyomdai kiállításával éppen nem tesz kedvező benyomást. A bemutatott betűfajok ósdi metszésűek, sőt a magyar szedésben még nélkülözik a hosszú *ő* és *ű* betűket, azokat rövid *ö* és *ü*-vel pótolva, csak éppen a petit-fok bir *ő* és *ű*

ékezetes betűkkel. Körzetek és rozetták 56 különböző változatban vannak ugyan bemutatva, a mi magában véve szép szám, de ezek, egy-kettő kivételével, csak nonpareille és ciceró nagyságúak, figurájuk is egytől-egyig mind elavult motívumokból állanak, annyira, hogy az egyetemi nyomda öntödéjének idevágó termékeit távolról sem érik el, szóval az egész mintakönyv inkább a múlt század elmaradt betűöntés képét nyújtja. 1850-ben *Schmidl Károly*¹³ tulajdonába ment át Zocher üzlete; ekkor szép lendületnek indult. Azóta több kézen ment át e betűöntőde s ma *Fischer és Mika* cég alatt áll fenn.

Egy 1840-ből származó – kezünk közt levő – nyomdajegyzék, melyet az átutazó segédek kaptak, a viatikum fölvétele céljából, a következő szöveggel birt (a tintával írott kitöltések kurziv-betűkkel vannak föltüntetve):

Ofen.

In der Gyurián & Bagó'schen Buchdruckerei, Wasserstadt, ist keine Condition, *ddto.* 19. Nov. 1840.

*Bagó.*¹⁴

In der königl. Universitäts-Buchdruckerei, in der Festung, Schulgasse, ist *keine Condition.*

*L. K.*¹⁵

Pest.

In der v. Trattner-Károlyi'schen Buchdruckerei, in der Herrengasse, ist *keine Condition.*

*Gy.*¹⁶

In der Ludwig von Landerer'schen Buchdruckerei, in der Hatvanergasse, ist *keine Condition.*

*Schreiber.*¹⁷

In der Jos. Beimel'schen Buchdruckerei, in der Kohlbachergasse, ist *auch keine.*

*J. v. Beimel.*¹⁸

¹³ *Schmidl Károly* 1882. márczius 11-én hunyt el élete 76-ik évében.

¹⁴ *Gyurián József* és *Bagó Márton* 1833-ban átvették *Landerer Anna* budai nyomdáját. 1847-ben Gyurián kivált a cégből, melynek műhelye ekkor még a budai Dunasoron abban a házban volt elhelyezve, melynek telkén jelenleg a gróf Andrássy-palota áll. Bagó Márton 1878. október 4-én hunyt el 72 éves életkorában. – A másik céztárs, Gyurián József, az ötvenes években Pesten nyitott nyomdát, melyet 1862-ben Bartalits Imre vett át. Gyurián elszegényedvén, öreg napjaira abból tengette életét, hogy céztársul szegődött oly nyomdatulajdonosokhoz, kik nem lévén tanult nyomdászok, az érvényben volt osztrák ipartörvény értelmében, csak ilyennek társaságában folytathatták üzletüket. Így lett Gyurián csekély díjazás mellett céztársa Noséda Gyulának és Deutsch Mórnak. Ugyane törvény alapján keletkeztek a Hornyánszky és Hummel (1863-ban), meg Rudnyánszky és Aranyossy (1868-ban) és egyéb cézek.

¹⁵ *Krünner Lipót*. Meghalt mint az egyetemi nyomda nyug. főművezetője 1883. november 2-án 85 éves korában.

¹⁶ *Gyurián József*, a fentemlitett Gyurián Józsefnek valamely rokona.

¹⁷ *Schreiber Alajos* később átvette a Landerer és Heckenast cég pozsonyi üzletét és 1890. márczius hó 8-án hunyt el élete 76-ik évében.

¹⁸ Szegény Beimel roppant hiú ember lehetett, mert nem átalította névalírásához a *von*-t egy *v* betűvel bitorolni, mint sok magyar nyelvű nyomtatványain is olvashatjuk nevének illeténi feltüntetését: »Esztergami k. Beimel József«, az olvasó megtévesztésére a »könyvnyomtatót« egyszerű »k«-val jelezve.

Schams Ferencz Pest leírását tartalmazó ismeretes munkájában, mely 1821-ben jelent meg német nyelven, a nyomdákról következő adatok foglaltatnak: Trattner nyomdája ekkor tíz sajtót foglalkoztatott 650 bál évi papirosfogyasztás mellett; Patzkó Ferencz üzlete két sajtóval dolgozott és évente 115 bál papirost fogyasztott; a Landerer-féle pedig 1820-ban még csak három kézisajtóval volt felszerelve. Ugyancsak három sajtóval dolgozott Budán Landerer Anna nyomdája, egy művezetővel, három szedő és négy nyomó mellett.

***

Ezzel egyelőre végeztünk a budapesti nyomdákkal, s még csak egy-két vonással akarjuk a szaktársaink körében uralgó társas életet vázolni. Itt első sorban főlemlítendő, hogy 1848 előtt (mint különben azután is, egészen a hatvanas évek elejéig) Budapesten a nyomdászemélyzetek körében nagyon ritka volt a magyar beszéd, állván a munkások legalább fele része külföldről beszámrazott német s egyéb elemekből, míg a benszülöttek is nagyobb részt a német nyelvet használták. Ez iránt *Kovács Mihály*, jelenleg rozsnyói nyomdatulajdonos, azt írja e munka szerzőjének, hogy 1845-ben szülőföldjéről, Erdélyből, Pestre érkezvén, a Landerer és Heckenast-nyomdában kapott kondíciót s csakhamar azon vette észre magát, mikép főnökén, Landerer Lajoson kívül – a ki különben maga is csak hiányosan tudta magát magyarul kifejezni, daczára hazafias érzületének – ő (t. i. Kovács) egyedül beszélt magyarul a nyomdában.¹⁹

Az előbbi századokban a felszabadult nyomdász-»legény« még az úgynevezett *postulatum*nak volt kénytelen magát alávetnie s csak e ceremóniával lépett be mint egyenrangú tagtárs a testületbe. A *postulatum*ot az újkori nyomdászok már nem ismerték; de a helyett divatban volt a *gautscholás* szokása, melyen minden felszabadultnak keresztül kellett esnie, hahogy igazándi »legénynek«, most már »segédnek« akart vala tekintetni. Állott pedig ez az aktus abból, hogy a ceremóniamester bizonyos jeladására az újoncz szedőt derékon és lábainál felfogták és ülepét a korrigálószéken elhelyezett vízzel bőségesen megitatott szivacsra háromszor egymásután reányomták; a markos nyomók, kik rendszerint a nyersebb tréfát szerették, áldozatukat szintoly módon ültették a papirosáztató teknőbe, mely aktus alatt az alkalmoszerű dal éneklése és egyéb félíg tréfás, félíg komoly felavató dikciózás sem hiányzott. Természetesen német nyelven, mert német eredetű volt a szokás. A vége aztán az volt, hogy a felszabadult lakomát adott kollegáinak, úgynevezett »einstandot« fizetett, melynek megtörténtével az illető teljes érvénnyel fel volt véve kartársai kebelébe.

Jellemző debreczeni szaktársaink komolyabb gondolkozásmódjára, hogy ezek körében is szokásban volt ugyan ily lakomák rendezése, de – mint *Ács Mihály* írja – később belátták e

¹⁹ A *Landerer Lajos* gondolkodásmódját híven visszatükröző következő apróságot el nem mulaszt-hatjuk itt még közzétenni. Midőn a negyvenes évek elején a Landerer és Heckenast-nyomda a hatvani-utczai Horváth-féle házban (a Kossuth Lajos- és Szép-utczá sarkházában, hol ma a Nérei-féle kávéház létezik) első gyorsajtóit felállította és azokon többnyire éjjel szokatlan nagy zaj kíséretében kinyomták a Pesti Hírlap öt-hatezer példányát, a szomszédságban lakó Cziráky gróf panaszt emelt e csendháborítás ellen, azzal érvelve, hogy ő a lárma miatt nem tud aludni. Erre Landerer kurtán azzal vágott vissza: »hogy ő meg akkor nem tud aludni, ha gépei nem zakatolnak!« 1854-ben pedig, midőn a nyomda jelenlegi helyére, az Egyetem- és Czukor-utczá sarkára került, a másik sarkon lakó Károlyi gróf mozgatott meg fűt-fát a nyomda üzeme ellen. Ezt Landerer adott alkalmammal Londonra utasította, hol a világváros szívében, a cityben, hatalmas lordok palotái által környezve, működnek a legnagyobb nyomdai intézetek. Nem is birtak a Károlyiak Landerer ellen semmit sem elérni és ma is ott virágzik utóda, a Franklin-nyomda, mint a hazai nyomdászat egyik leghivatottabb művelője, a szomszédság nagy bosszúságára, de a nyomdaiparnak annál nagyobb büszkeségére.

»trakták« költséges voltát, s az illető felszabadulandó 15 váltóforinton megválthatta azt, mely összeg aztán a segélyzőpénztárba folyt.

Farsangi és egyéb mulatságaikat a negyvenes években elődeink rendszeren a józsefvárosi Bérkocsis-utca elején volt Wilhelm-féle jóhirű helyiségben rendezték. Kezeink közt van a tánczrend, mely a Landerer és Heckenast-nyomda személyzete által 1846. február 17-én rendezett farsangi táncmulatságról szól. E tánczrend szedése magában véve, tekintve az akkori primitív anyagot, művészi munkának mondható; a kis 12-rétű tárczanaptár-alakú tánczrendben az egyes oldalakon egymásután volt kitüntetve a tánczok sorrendje, minden oldal külön-külön rajzú keretbe foglalva, más-más betűkkel s elmésen összeszedett tréfás farsangi figurákkal tarkítva. Hogy pedig a mai nyomdász fogalmat alkothasson derék elődeinknek a való nagy kitartóságáról, hadd álljon itt a tánczrend teljes terjedelmében; a német eredeti szerint:

Introduction

1. Jubelklänge (Walzer)
2. Carnevals-Flinserln
3. Kör
4. Wiener Früchteln (Walzer)
5. Haimons-Kinder (Quadrille)
6. Polka
7. Stradella-Ouadrille
8. Schneeglückchen (Damenwahl)
9. Társalgó
10. Rosen ohne Dornen

Quodlibet (Szünet)

1. Faschingspossen (Walzer)
2. Flora-Quadrille
3. Eunumien Tänze. (Damenwahl)
4. Köri-kör
5. Odeon-Tänze
6. Csárdás
7. Bruder Lustig (Ländler)
8. Polka
9. Geheimnisse der Wiener Tanzwelt
10. Sommernachtsträume (Walzer)
11. Troubadour-Walzer

Mint látjuk, elég hosszú sora a tánczoknak, s ezek közt még négy magyarnak is jutott hely, a mi az akkori időben ugyancsak szintén ritkaságszámba ment, már tudniillik a nyomdász-társadalomban, mely akkortájt még majdnem teljesen német volt.

Az 51. oldalon bemutatott három figurát e tánczrendből vettük át; ezeknek, valamint az 50. oldalon szintén eredeti alakjában hasonmásban közölt, körben futó névnapi gratuláczióknak bonyolult szedését állítólag *Hrusza János* végezte, ki egyébként is kiválóan szakképzett nyomdász hírében állott és az ötvenes években önálló galvanoplasztikai műhelyt nyitott, mellyel azonban, miután azzal itten boldogulni nem tudott, később áttelepedett Bécsbe, hol ezelőtt öt-hat esztendővel meghalt.

A névnapi megemlékezés az 1846. évben elhunyt *Boldini Györgyöt* illette, a későbbi Boldini (és Poldini) nyomdászoknak törzsatyját, ki a mellett, hogy igen kitűnő szakferfiú volt (ő kezelte mint gépmester valóban mesteri módra a negyvenes években fölállításra került első gyorssajtókat), mint a jóra való mulatságot soha el nem rontó czimbora is kedvelt tagja volt a budapesti nyomdásztestületnek.

Vidéki nyomdák viszonyai

Áttérve a vidéki nyomdászállapotok ecsetelésére, szemlénket *Pozsony* városával kezdjük, a mely város – mint tudva van – bátran volt azelőtt száz évvel az ország fővárosának tekinthető; itt koncentrált a nemzet színe-java, itt mentek végbe a koronázó-ünnepségek, itt ülésezett az országgyűlés egész 1848-ig. A század elején Pozsony nyomdászata – ha a budai egyetemi nyomdától eltekintünk – határozottan felülmulta a budapestit. 1800-ban négy nyomdát látunk Pozsonyban virágzó állapotban működni, úgymint: a Landerer-féjét, Patzkóét, Schauff János N.-ét és a Weber Simon Péter nyomdáját.

Ezek közül az elsőt *Royer János Pál* alapította 1715-ben; Royer 1734-ben elhalálozván, örököseitől *Landerer János Mihály* vette meg 1750-ben az üzletet. Ennek elhunytá után (1795-ben) pedig fiára, *Landerer Mihályra* szállott a nyomda.

A Patzkó-féle nyomda alapítása 1771-ben történt s ebben indult meg 1780-ban az első magyar nyelvű hirlap, a *Ráth Mátyás* által szerkesztett *Magyar Hirmondó*.

A harmadik üzletet *Weber Simon Péter* nagyszebeni születésű nyomdász állította fel 1783-ban.

A negyedik nyomdát *Löwe Antal* ulmi könyvkereskedő 1784-ben alapította. Csakhamar gazdát cserélt a vállalat és *Schauff János* rajztanár kezére került, kitől viszont 1802-ben *Belnay György Alajos* akadémiai tanár vette át.

A négy nyomtatóműhely közt a Landerer-félét illeti az elsőség, habár tulajdonosának, *Landerer Mihálynak* 1809-ben történt elhunytával hanyatlani kezdett, mely fordulattal az üzlet a kiskorú Landerer Lajos nevében *Blöszl József* művezető kezébe került. Részint a háborús idők miatt, részint mert hiányzott a tulajdonképeni gazda, pangás állott be a nyomda működésében. A már említett *Pressburger Zeitung* 1812-ben Weber Simon Péter tulajdonába ment át. Mindazonáltal a nyomdának egy 1820-ból származó kiadványjegyzéke még mindig 456 munkát sorol fel, és pedig 225 magyart, 133 latint, 58 németet és 40 szláv kiadványt, a mi elég szép termékenységről tesz tanúságot, nem is említve az elfogyottakat és a szerzők s könyvárusok költségén nyomtatott könyvek sokaságát.

Landerer Lajos, mint már említettük, 1820-ban átvette apai örökét és ezzel újabb csapás érte a pozsonyi üzletet, mert az új főnök áttette működésének súlypontját Pestre, Pozsonyban éppen csak a legszükségesebb munkaerőket hagyva. Az országgyűlések azonban mégis sok munkát adtak az üzletnek, a miért is a *Landerer és Heckenast* cég jónak találta Belnay nyomdáját ennek örököseitől kilenczezer pengő forintért 1842-ben megvenni. A nyomda cége azonban megmaradt Belnay örökösei címén, mert az átiratás éveken át elhúzódott. Végre 1852-ben Landerer és Heckenast két pozsonyi nyomdájukat átadták művezetőjüknek, *Schreiber Alajosnak* 8500 pengő forint potom áron, s ezzel megszűnt a pozsonyi Landerer-nyomdacég.

Patzkó Ferencz nyomdája is megsínylette a háborús világot. 1817 táján *Schnisek Károly* lett a nyomda tulajdonosa, kitől viszont 1832-ben a Belnay-féle üzlet vette át. A Patzkó-nyomdának szintén nagy érdemei vannak hazai irodalmunk emelése körül; itt látott napvilágot – mint már említettük – *Ráth Mátyás Magyar Hirmondója*,²⁰ mely 8-rétű félívben kétszer jelent meg hetenkint, szerdán és szombaton, lapfejen a következő engedélyező sorral: »Felséges Tsászárné és Apostoli Király Asszonyunknak különös engedelmevel«. – A *Magyar Hirmondó* nagy jelentőségéről id. *Szinnyei József* ismert tudósunk ezeket írja:

Hogy a magyar nemzet mily lelkesen fogadta ezen közművelődésünkre igen fontos eseményt, tanúsítja az első évfolyamra bejelentett 320 vidéki előfizető, ha ehhez a pozsonyiakat is hozzávetjük, bizton tehetjük 400-ra a pártolók számát. A szerkesztő összegyűjtven a postán 1780-ban ment eredeti nyomtatott borítékok címfeliratait, azt bekötötté és irott címlappal látta el. Így mentettek meg az enyészettől. Kevés nemzet bírja első hirlapjának teljes példányát, még kevésbé tudja azt, kik voltak annak első előfizetői.

A jegyzék szerint az előfizetők rangjuk és állásuknál fogva következő csoportokba sorozhatók: a földbirtokososztály 95 (ezek közt 13 nő), mágnás 38 (ezek közt 14 nő), megyei tisztviselő 28, protestáns pap és tanító 18, ügyvéd 18, jószágigazgató és urasági tiszt 18, hadseregbeli tiszt 12, postahivatali tiszt 12, városi polgár, kávé és kereskedő 9, nevelő és tanuló 8, állami hivatalnok 7, városi hivatalnok 5, főiskolai igazgató 4 és orvos 3 egyénnel van képviselve az előfizetők közt.

²⁰ Első magyar nyelvű hirlapunk, a Magyar Hirmondó, 1780. január 1-én indult meg és 1788. október 8-áig állott fenn.

Patzkóék nyomdája a nagykiterjedésű tevékenységhez képest elég jó berendezéssel bírt. A sajtói alól kikerült könyvek szép, tiszta és egyenletes nyomást mutatnak, betűkészletök pedig vetekedett akármely hasonló rangú nyomdáéval. Kezeink közt van egy vaskos, vallásos tárgyú kötet, mely 1793-ban e nyomdában jelent meg, s néhány valóban kecses rokokó-stílusú díszítéssel van ékesítve.

Ugyancsak ebben a könyvben az élő kolumnaczímek sikerült metszésű kapitelen-betűkkel vannak szedve. Ilyen kapitelen-betűket a többi nyomda is használtak akkoriban szeltiben. Így a Landerer-czég következő című munkájában is: »A | katona-szerentse | Vig játék | öt áktusban. | Irta | Leszszing, Fordította | R. P. | (Vignetta, mely egy kardra illesztett sisakot ábrázol) Pesten, 1792. | Fűskúti Landerer Mihály betűire.« (így !), a szindarab cselekvő személyeinek nevei ily betűkből vannak szedve. Azonban ugyanennek a cégnek egy harmincz évvel későbbi munkája: »Vanda, | krakkói | hertzeg-asszony, | vagy | a' | szerelem áldozatai. | Valóságos | történeten épült román. | (Vignetta, két egymást fogva tartó kezét ábrázolva.) | Második rész. | Harmadik Nyomtatás. | Po'sonyban 's Pesten, | Fűskúti Landerer Lajos betűivel. | 1822.« címmel, már hanyatlást mutat az esztétika rovására, a mennyiben e könyvben a személynevek már spácziумozva vannak végesvéig, hódolva az amaz időben a német tipográfiai technikában a legszélsőbb dimenziókban lábra kapott spácziумozási divatnak, melyről példakép ideiktatjuk egy németországi előkelő könyvkiadvány címét:

Friedrichs von Schiller | sämtliche werke. Fünftes Bändchen. | Stuttgart und Tübingen | in der J. G. Cotta'schen Buchhandlung. | 1823.

A könyv harmadik oldala, szintén spácziумozva, így szól:

Inhalt | Don Karlos. | Der Menschenfeind.

így az ötödik oldalon, ugyanígy kiállítva, a következő szindarab cím olvasható:

Don Karlos, | Infant von Spanien. | Ein dramatisches Gedicht.

Mindhárom oldal szedése közönséges fraktur-betűkből van összeállítva, a kis nyolczadrétű zsebkönyv-alakhoz képest petittől egészen terczia-fokig, félkövér vagy egyéb kiemelő vágású betűk mellőzésével.

Mínt hogy pedig magyarhoni nyomdászaink mint mindenkor, úgy akkor is, jóban és rosszban, jobbra külföldi minták után indultak, úgy nem csoda, hogy a jelen század elején már általánosan el volt terjedve a spácziумozás rossz szokása nálunk is, holott mi, kik anyanyelvünkben a latin betűfajt használjuk, rendelkezünk a kurzivbetűben oly kiemelő betűjelleggel, mely a spácziумozást a sima szedésben teljesen fölöslegessé teszi.²¹

E rövid kitérés után újra föl vesszük az elejtett fonalat a Belnay-féle nyomda közelebbi viszonyainak vázolásával. *Belnay György Alajos* – mint már említve lett – 1802-ben vette meg Schauf János nyomdáját 3300 rénus forintért. Az üzlet következő inventáriumából állott az átadásnál: 1. A betűkészlet 50 mázsára rúgott. 2. Kilencz nagy szekrényállvány a hozzávaló szekrényekkel. 3. Négy kisebb szekrényállvány betűfiókokkal. 4. Áztatókövek, deszkák és fundamentumok stb. 5. Egy rézüst firnájszfőzésre. 6. Egy betűálmáriom. 7. Két könyvnyomtató-sajtó. 8. Egy réznyomó-sajtó. 9. Az üzlet cégétáblája és raktári nyomtatványok.

Belnay szintén elismerésre méltó tevékenységet fejtett ki egész 1809-ben bekövetkezett haláláig. Ekkor özvegye folytatta az üzletet »Belnay örökösei« cég alatt. Később *Lindau Gottfried János* lett a nyomda vezetője egészen a harminczas évek végéig, kinek szakképzettségét és ügyességét *Szabó József* igen dicséri. 1842-ben a nyomda Landerer és Heckenast birtokába ment át.

²¹ A munkánk 45. oldalán közölt címlap is a fent leírt német könyvcím modorában van szedve.

Weber Simon Péterről, Pozsony negyedik nyomdászáról, ugyancsak dicséretet mondhatunk. Weber halálával, fia, *Weber Simon Lajos* alatt azonban a nyomda hanyatlott, mig nem mint teljesen értéktelen lim-lomot megvette a nyomdaberendezést 1852-ben *Schreiber Alajos* pozsonyi főnök.

A harminczas évek folyamán két jól felszerelt üzlettel bővült Pozsony város nyomdászata. *Wigand Károly Frigyes* könyvkereskedő – ki 1819 óta *Sopronban* máris egy virágzó könyvkereskedésnek élén állott – alapította akkor a ma is fennálló hasonczégű nyomdát. A nyomdaalapító testvére volt az 1816-ban *Kassán* mint könyvkereskedő letelepedett göttingeni származású *Wigand Ottónak*; ehhez hasonlóan széleskörű kiadói vállalatokkal foglalkozott és leginkább az evangélikus iskoláknak szánt tankönyveket adta ki.

Ugyanebben az időben állította fel üzletét nemes *Schmid Antal*, betűöntődével és litográfiával egybekötve. Itt indult meg 1834-ben *Orosz József* szerkesztése mellett a *Fillértár* című, könyv- és képművek illusztrált füzetes vállalat. 1848-ban a nyomda czége *Schmid A. és Busch J. J.* volt. Később *Sieber Henrik* lett a nyomda tulajdonosa.

Említést érdemel még, hogy Schmid Antal üzletében már 1842-ben volt nyomdai gyorsajtó.

Részint az imént vázolt élénk üzleti élet, részint Bécs városának közelsége, mellyel a pozsonyi nép mindig sűrűn közlekedett, magával hozta, hogy Pozsonynak nyomdászati munkásai körében jóval mozgalmasabb szellem uralkodott, mint akár a budapestiek közt. Érdekes tanubizonyosság erre nézve ama ránk maradt díszlap, melyet a Schmid- és Belnay-féle üzletek személyzete adott ki 1840. évi június hó 28-án a könyvnyomtató-művészet feltalálásának négyszázados ünnepélye alkalmával. Ezt az ünnepélyt akkor Németországban rendkívüli fénnel ülték meg; nálunk azonban, Ausztriában és Magyarországon, a gyámkodó államhatalom valami »rendveszélyes« jelleget vett észre ez ünnepségekben és megtiltotta úgy Bécsben, mint Budapesten annak megtartását.²² Úgy látszik, e körülmény indította a pozsonyi szaktársakat is arra, hogy csak kisebb körben üljék meg e nevezetes örömmünepet. Az emléklap az 59. oldalon levő költeményt tartalmazza.

²² E jubileum alkalmából kiadtak Németországban egy díszes kiállítású *Gutenberg-albumot* is, mely a föld minden művelt nemzete részéről tartalmazott Gutenberg találmányát dicsőítő emléksorokat. Magyar írók részéről találkozunk *Vörösmarty Mihály* és *Mailáth János* gróf soraival, melyeket ezennel reprodukálunk:

Gutenberg találmánya oly boldogító, hogy méltányos dicséretére az írók egyeteme elégtelen. Csak az emberiség mindig előre haladó kifejlődése, egyszersmind a világ megfelelő hálaadása is. *Gróf Mailáth János*.

Majd ha kifárad az éj' s hazug álmok papjai szűnnek
'S a' kitörő napfény nem terem ál tudományt;
Majd ha kihull a' kard az erőszak durva kezéből
'S a' boldog békét nem czudarítja gyilok;
Majd ha baromból 's ördögből a' népszaroló dús
'S a' nyomorú pór nép emberségre javúl;
Majd ha világosság terjed ki keletre nyugatról
És áldozni tudó szív nemesíti az észet;
Majd ha tanácsot tart a föld népsége magával
És eget ostromló hangokon össze kiált,
'S a zajból egy szó válik ki dörögve: igazság!
'S e' rég várt követét végre leküldi az ég:
Az lesz csak méltó diadal számodra, nevedhez
Méltó emlékjelt akkoron ad a világ.

Vörösmarty.

Lebehoch!

Dargebracht dem Erfinder der Buchdruckerkunst bei der Feier des vierten Säcularfestes von den Mitgliedern der Buchdruckerei, Schriftgiesserei und Lithographie des *Anton Edlen v. Schmid* und den Mitgliedern der Buchdruckerei der *Belnay'schen Erben* am 28. Juni 1840 in Pressburg.

Stolz schwingt der Adel seine Fahnen
Stolz auf die Thaten seiner Ahnen,
Und Alles doch, was sie vollbracht,
Bedeckt nun längst des Grabes Nacht!
Stolz sind die kampfgeprüften Krieger
Auf ihre Helden, ihre Sieger,
Und hat auch längst des Todes Schwert
Sie selbst und ihren Ruhm verzehrt,
Die Enkel segnen ihr Gedächtniss
Als liebgewordenes Vermächtniss!
So wir, des alten Meisters Söhne,
Der eine Kunst in's Leben rief,
Die, wie das Hohe stets und Schöne,
Gewaltsam in das Weltrad griff;
Wir feiern heut' mit frommer Weihe,
Ein Jubelfest der deutschen Treue! – –
Das Wissen war in Nacht begraben,
Vermodert alle Himmelsgaben;
Die rohe Kraft nur für und für
Des Volkes blutig Kampfpanier,
Und Recht und Unrecht, Krieg und Frieden,
Ward nur durch sie allein entschieden;
Nacht hier und dort und überall,
Durchbebt nie ein Sonnenstrahl
Den dichtgedrängten Menschenschwarm,
An Kraft so reich, an Wissen arm. – –
Da brach ein ernst bedachter Mann,
Hanns Gutenberg, der Welt die Bahn,
Auf der sie rastlos fortgeschritten!
Sich Geistesfreiheit kühn erstritten!
Drum Freunde hoch das Glas erhoben
Und bringt ein dreimal Lebehoch!
Ist *seine* Asche gleich zerstoßen,
Sein *Geist*, sein *Werk* lebt ewig doch!

Az örömnepet rendezett két személyzet névsora is meg van örökítve az emléklapon. E névsorból megtudjuk, hogy a két személyzet felerészben magyar honosokból, felerészben idegenből származottakból állott, úgymint:

Magyar honosok:

Déville János (Temesvár), a Belnay-nyomda művezetője
Bierbauer Mihály (Székesfejérvár) betüöntő-faktor
Bendiener Gáspár (Pozsony)
Céray Bapt. János (Zágráb)
Dalmady Mihály (Pest)
Deutsch Adolf (Pozsony)
Dill Mihály (Pozsony)
Goldscheider Henrik (Pozsony)
Hergesell György (Pozsony)
Hórák Egyed (Esztergom)²³
Kappenstein Nándor (Buda)

Külföldiek:

Kaliwoda József (Brünn), a Schmid-nyomda művezetője
Baudisch Antal (Prága)
Dicks Henrik (Erfurt)
Fischer Nándor (Donau-Eschingen)
Gärtner Antal (Leitmeritz)
Gleitsmann Károly (Kl.-Zschocher)
Grenzhofer József (Bécs)
Hartmann Ede (Königsberg)
Hermann Henrik (M. m. Frankfurt)
Jost Jakab, litográfus (Caub)
Mitschka Jakab (Slatnig)

²³ Tudtunkkal *Hórák Egyed*, a későbbi esztergomi nyomdatulajdonos, az aláírtak közül egyedül van még csak életben.

Kilgk Jakab (Rajka)
Kilianowitsch Ferencz (Buda)
Király Mihály (Pest)
Litzenmayer Ferencz (Pozsony)
Raffenzeder G. (Czegléd)
Slámá Ferencz (Sopron)

Thalhammer Pál (Salzburg)
Thomas Ármin (Hallein)
Tschammer Antal (Bécs)
Tyrakowski Bálint (Krakkó)
Woelffel Dániel (Strassburg)

Nemzetiség tekintetében tehát Pozsonyban Budapesttel egyforma viszonyok észlelhetők, mert a többi pozsonyi nyomdák személyzeteiről sincs okunk ettől különböző állapotot feltételeznünk.

***

Mint könyvnyomtató gócpontot, Pozsony mellé sorakoztathatjuk *Debreczent* is, bár itt csak egy műhely, az oly fényes és viszontagságos multtal dicsekvő *városi nyomda* szolgáltatja a közművelődést. Nagy jelentőséget adott a debreczeni nyomdászatnak az a körülmény, hogy alapításától fogva 1561-től egész a mai időkig, első sorban a protestáns hitvallás érdekeit mozdította elő, a mi, ha a hajdani politikai és társadalmi viszonyokat vesszük közelebbi szemügyre, egyértelmű volt a magyarságnak és a nemzeti létnek fentartásáért való küzdelemmel. A nyomda derekasan meg is felelt e nagy feladatának, a mi kiviláglik ama tényből is, hogy – ha Erdély különleges helyzetében sokkal szabadabban működhető nyomdászatától eltekintünk – Debreczen produkálta az 1711-ig évig terjedő időszakban, *Szabó Károly* nagy bibliográfiai munkája szerint, a legtöbb magyar nyelvű könyvet, rúgván azok száma 282-re, 110 idegen (latin) nyelvű munka mellett, míg a katolikus egyház *nagyszombati* nyomdája ez idő alatt csak 174 magyar munkát bocsátott közre, 521 idegen (latin és német) nyelvű mellett.

A nyomdászatot tudvalevőleg *Huszár Gál* protestáns pap honosította meg Debreczenben 1561-ben, s ettől fogva szünet nélkül működött az az emberiség üdvére és hazai kulturánk dicsőségére. Időrendben a következő érdemes férfiak állottak a nyomda élén:

Huszár Gál (1561–1562)	Miskolczi Ferencz (1705–1723)
Török Mihály (1563–1567)	Viski Pál (1723–1735)
Hoffhalter Ráfáel (1565–1566)	Margitai János (1736–1752)
Komlós András (1569–1575)	Biró Mihály (1752–1754)
Hoffhalter Rudolf (1576–1587)	Kállai Gergely (1756–1759)
Csáktornyai János (1590–1593)	Margitai István (1759–1784)
Lipsiai Rhéda Pál (1596–1619)	Husztai Riskó Sámuel (1788–1797)
Ifj. Rhéda Pál és Péter ²⁴ (1620–1630)	Szigethi Mihály (1798–1804)
Fodorik Menyhért (1632–1663)	Csáthy György (1804–1815)
Karancsi György (1663–1675)	Tóth Ferencz (1816–1832)
Rosnyai János (1677–1683)	Tóth Lajos (1832–1842)
Töltési István (1683–1686)	Tóth Endre (1845–1853)
Kassai Pál (1686–1694)	Fodor Ruben (1853–1859)
Kassai özvegye (1694–1696)	Frics József ²⁵ (1859–1899)
Vincze György (1697–1704)	Ember Lajos (1899 óta, ideigl.)

A debreczeni nyomda száz év előtti viszonyairól nagyon érdemes munka maradt reánk *Ács Mihály*²⁶ remektelőllő szakíróntól, mely munkát a következőkben nagyrészt fel is használjuk.

Legtöbb gondot adott a tanácsnak a személyzet járandóságainak meghatározása. A tanonczok teljes ellátásban részesültek, míg a segédek, vagy mint abban az időben nevezték: a »szocziusok«, havi fix fizetést húztak (még ma is havonként díjazták a városi nyomdában a személyzetet) és a mellett természetbeni fa- és gabonailletményt is élveztek. Így megtörtént, hogy a

²⁴ Ezekről átvette a város a nyomdát és mint városi nyomda lett az azután következők által »provizor« minőségben kezelve.

²⁵ *Frics József* 1899. június 1-én ment nyugalomba.

²⁶ Meghalt Budapesten, 1896. évi június hó 19-én, 55 éves korában, mint a Franklin-nyomda korrektora.

nyomda négy tanulója, mint »a T. N. Tanátsnak legkisebb szolgálai«, 1792. január 12-én ruhabéli illetményük teljes kiszolgáltatásáért folyamodnak. E szerint lett volna, öt évi tanulás mellett, a többek között az első két esztendőre egy guba, egy pokrócz, harmadikra dolmány és lájbli, negyedekre mente és öv, ötödikre 30 rénus forint.²⁷ A művezető azonban úgy informálta a tanácsot, hogy a 30 r. forint mellett a mente elesik, mivelhogy ő is ott tanult és neki sem járt. A folyamodók tehát újólág, még pedig nem is valami meghunyászkodó hangon, keresték a tanács előtt igazukat. Újolágos vizsgálat után, visszafelé menve a számadásokban 1762-ig, 1792. július 30-áról keltezve, a tanács megbízottai a következő jelentést tették:

Ugy látszik, hogy az Inasok Ruházattya esztendőnként közönségesen volt 2 pár Fejér Ruha, 2 pár tsizma, 1 nadrág, mely nekik az 5 Esztendő alatt adódott minden Esztendőben, az egész öt esztendőre pedig felső Ruha adódott: 1 mente, 1 dolmány és egy Guba, hol in natura, hol pedig az ára, az ötödik Esztendő vége felé pedig az Inasságból felszabadulván, szabaduló köntösre 30 Rhfrt, mint p. o. Anno 1762 Inas Bentsik Jósefnek Mentére 10 Rhfrt. Anno 1770 akkori Inas Almási Jósefnek az Esztendőnként adódni szokott Ruházattján kívül 1 Mentére 13 Rhfrt 30 xr. Dolmányra 6 Rhfrt 48 xr. övre 2 Rhfrt 16 xr. – Ismét Szabaduló Köntösre 30 Rhfrt, szabadulására 3 Rhfrt, mint ez a Perceptioalis Documentumokból megtetszik. Hogy pedig Huszti Sámuel Uramnak Inas korában mente nem adódott, az abból az okból eshetett, hogy ő kegyelmének akkori Provisor Margitai István uram két pár Fejér Ruhával és egy Leiblival többet committáltatott.

Az irat hátán: »Az eddig való szokás szerint az Inasoknak az 5-dik Esztendőben adódott mente, már pedig az az esztendő az Inasoknak elengedődött; azért arra az esztendőre mente sem jár. Debr. 1792. aug. 1. Per Jur. Prima Georg Komáromi.«

E két irat élénk világot vet egyrészt az akkori konvencziós világ tekervényes viszonyaira, másrészt a nemes város gondoskodására, mely nyomdájának tanulóit, a tisztességnek megfelelően – még pedig a kollégiumi tanulókhöz hasonlóan, övvel is – ruházta.

1798-ig a nyomdai munkások egész évre készpénzben 161 rénus forint és 20 kr. fizetést kaptak, a mi, egy rénus forintot 40 mostani krajczárba számítva, jelenlegi bérvizonyainkhoz képest bizony nem valami tekintélyes összegnek mondható. Igaz, hogy a lakás, élelem akkor nagyon olcsó volt, s igaz az is, hogy a szocziusok a várostól némi gabonában és exemplárbeli obtingenciában is részesültek. Ez az exemplárbeli obtingencia akkor nemcsak Debreczenben, de másutt is, kivált állandó személyzettel bíró nyomdáknál, szélteben divatozott s abból állott, hogy minden szedő és nyomó, ha valamely önálló mű előállításában részt vett, abból a saját papirosára 25 példányt készíthetett és a maga hasznára értékesíthette. Később e járandóságot egy átlagösszeggel pótolták, melyet a németek Aushänge-Geldnek, Debreczenben pedig exemplárbeli obtingencia bonifikációjának neveztek, s a mely szerint a művezető évenként 100, a szocziusok pedig egyenként 25 rénus forintban részesültek ily cím alatt.

A jelen század elején a város már a természetbeni járandóságok mértékét véglegesen megállapította, s így az öt segéd mindegyike évenként 186 rénus forint 20 krajczár készpénzt, egy köből tiszta búzát, hat köből kétszerest és három öl fát kapott. Még az inasoknak is egy köből tiszta búza és három köből kétszeres járt. A munkaidő – természetesen a déli megszakítással – reggeli 6 órától esti 6 óráig tartott.

A folytonos háborúk előidézték egyik elmaradhatatlan következményöket, a drágaságot, melyet a jómódú Debreczenben is mindinkább kezdettek érezni. Nemcsak az élelem, de a lakások is megdrágultak s így a szocziusok kénytelenek voltak 1804. augusztus 22-én fizetésemelésért folyamodni.²⁸

²⁷ Egy rénus forint = 40 mostani krajczár; száz poltura ment egy rénus forintra.

²⁸ Az itt illusztrációként közölt szinczédula abból az okból is érdekes, mert a szereplők közt ott találjuk Arany János nagynevű költőnk nevét is. Arany János tudvalevőleg éppen úgy, mint Petőfi, mindenáron a színpadon akart magának hírt és dicsőséget szerezni: ő is beállt vándorszínésznek. A mint

Éppen akkor vette át a művezetést Csáthy György, kinek helyesen számító, jeles szakképzettségét tanúsítja az, hogy keze alatt a nyomda nemcsak terjedelemben, de munkáinak kiállítására nézve is jelentékenyen haladt; humánus, igazságszerető jellemét pedig az a tény bizonyítja, hogy a tanácsnak ama kérdésére, megérdemlik-e a szocziusok a kért fizetésemelést, erélyes hangon válaszolja: »Igenis, megérdemlik!« ... Mert az ő részletezése szerint »február első napja oltá 2830 Rhfít 40 xrt érő nyomtatványokat nyomtattak; és így, ha csak felét vesszük is purum Lucrumnak, fél esztendő alatt Ezer négyszáz Tizenöt Rhfítot 20 xrt kerestek«.

E lelkiismeretes nyilatkozatra a folyamodók helyzete – legalább egyelőre, a gabona-járandóság fölemelése folytán – csakugyan némi javulást nyert, de a pénzbeli javításból, a kamara halogatása miatt, évekig nem lett semmi.

Akkoriban ugyanis a városok minden pénzügyi ügyét jóváhagyás végett a királyi kamarához kellett előbb felterjesztetni, a honnan aztán, a fontolva haladás elve szerint, nagyon sokára – gyakran több ízbeni sürgetések után – nyert csak elintézés.

Igy történt a jelen alkalommal is. Hiába folyamodott a személyzet a tanácshoz, hangsúlyozva, hogy 50–60 forint csak a házbérre kell s így a 180 forintból a megdrágult élelem s a ruházat előteremtése egy-egy családos embernek mily nagy gondjába kerül; míg végre megint a derék művezető vette kezébe az ügyet s 1807 elején egy emlékiratszerű fölterjesztésben kérte az ügynök lebonyolítását.

Ez irat oly érdekes világot vet az akkori viszonyokra, hogy helyén valónak találjuk azt, legalább nagy részében, itt közölni.

Mindjárt a megszólítás után fölemlíti, hogy »a Nemes Város Typographiájának betse már annyira terjedt, hogy számos érdemes Auctor Urak kívánnák a magok munkájakat itten kinyomtattatni, azok pedig mind olyan munkák, hogy még sokkal nagyobbra nevelnék hírét s betsét a Typographiának; ilyenek a T. Diószegi Ur két darab munkája, Tiszt. Budai Esaiás Uré 3 darab, T. Varga Uré négy darab és a Magyar Telemek, s többek ilyenek; de a mostani Personáival a Typographiának, kik tsak heten vagynak, nints mód benne, hogy ennyi munkának megfeleljek, e mellett a Ferlagomban is naponként szaporodnak a Defectusok, mellyek kisebbitik a Cassára leendő administratiomat; ilyen Defectusok: Rudimenta, Utmutatás, Phaedrus, Cornelius, Cellarii Liber Memorialis, Halottas, mellyek sehol sem nyomtatódnak, e szerint ezek nem létek miatt a Tanuló Ifjúság a tanulásban akadályoztatik, és ebből az lesz, hogy öszveadják egynehány Compactorok magokat és más Typographussal kinyomtatattják, a mi nagy Praejudiciumára lesz a Typographia Proventusának,²⁹ hogy tehát ez meg ne essen, szükséges az individuumoknak szaporítása.« Mondja továbbá, hogy tanulók szerzése végett már ajánlatot küldött a kollégiumba, de »mind ez ideig egy Ifjú sem ajánlotta magát; mert mind azt veti, hogyha az Inasságból felszabadul, soha sem élhet abból a Sociusi fizetésből, a melly most van. Más Typographiából is invitáltam Legényeket, de egy sem acceptálta a Conditiót; kevesellette a Salláriumot, mert az Legalább való Legény is kereset egy héten más Typographiában hét Rhfítot, mivel minden munkát jobban fizetnek mint azelőtt; itten pedig

tudjuk, Aranynak se ez a pálya szerezte meg a halhatatlanságot, mert ő, mint vándorszínész, bizony csak olyan »ötödik kerék« volt a »komédiás truppnál«. Nem is erről akarunk szólni, kimerítően megírja azt Gyöngyösy László: *Arany János ifjúsága* című munkájában, a melyben a többi között azt is olvassuk, hogy Arany volt rendesen a társulat színlapírója és »még nyomdásznak is kellett lennie, ha a színlapokat megírni megunta. Nagy-Károlyban csak nagy keresés után akadt a nyomdász házára. Az udvarra lépve, annak közepén egy fehérgubás, öreg emberre talál, a ki fát vagdalt. Arany cselédnek gondolja, megkérdi hát tőle, hol találja meg a nyomda tulajdonosát. Az öreg ember a baltát le sem teve kezéből, azt feleli, hogy ő volna a nyomdatulajdonos (*Gönyei Gábor*). Arany elmondja erre, hogy szini czédulát akarna nyomtatni. Az öreg nagy immel-ámmal dünnyög, mondván, nem tudja lesz-e elég betűje a nyomtatáshoz? Azzal elindultak egy kamaraforma helyiségbe s ott nagy keresgélés után sok fiókból ügyel-bajjal szednek össze annyi betűt, a mennyi egy szini czédulához szükséges. De így eltöltve az időt, Arany segített a nyomás mesterének a festéket is elkészíteni s egyesült erővel szedték és nyomtatták ki a szini czédulákat.«

²⁹ Rövidségére a nyomda jövedelmének.

tsak az a fizetése a Sociusnak, a mi volt azelőtt a boldog időbe. Hogy tehát a Nemes Publicumnak a Debreczeni Typographiáról való bizodalma meg ne tsalattasson, a Cassára leendő administratio is meg ne tsüggedjen, alázatosan instállok a Ttts Nemes Tanátsot, méltóztasson olly hathatós rendelést tenni, hogy a Sociusoknak mostani 186 Fl. és 20 xr. Salláriumok 240 Rh. frtra eleválódjon,³⁰ a 8 köből búzabéli Deputátumok és négy ölfá Competentiájok augealtasson;³¹ így van reménységem, hogy mind Tanítványokat, mind sodalisokat³² elébb kaphatunk, melly szerint osztán mind a Typographia Ferlagjának Defectusait kipótolhatjuk, mind a megkereső Auctor uraknak szolgálhatunk és a Cassára leendő administratio is jól fog menni.«

A fölhozott indokok meggyőző hatással voltak a tanácsra s mindjárt a benyújtás napján teljes ülésen a következő végzést hozta: »A belől irt okokra nézve a Typographiae Sociusok fizetése a la Novembris 1806. lészen 200 Rf., 6 köből tiszta búza, 4 köből Ros és 6 öl tűzi fa«.

A városi tanács ezeken kívül a személyzet elaggott és munkaképtelen tagjait rendes nyugdíjban is részesítette; e jótéteményt élvezte még egészen 1899. május 28-án bekövetkezett haláláig a »szocziusok« utolsó Mohikánusa is, a 89 éves kort elért *László Lajos* – ki 48 esztendőn át mint nyomó állott a város szolgálatában – havi 25 forint segély képében. Hogy mennyire gondoskodott a tanács alattvalóinak sorsáról, kitűnik ama latin nyelven fogalmazott kísérelvélből is, melyben a város szülöttjét és nyomtató-műhelyében felszabadult föntnevezett László Lajost részesítette, mikor az 1833-ban hazulról elindult hosszabb vándorútra Ausztriába és Németországba. Ez iratban a tanács nagyon rokonszenves hangon nyilatkozik László személyéről és szüleiről, s annak vándorútján való istápolását kéri a külföldi hatósági közegek részéről.

1845-ben a következő egyének voltak a nyomdában alkalmazva: Tóth Endre mint művezető; Mezey József ellenőr; Konrád János és Fodor Ruben mint betűraktárnokok; szedők voltak: Fábíán Antal, Gulyás Mihály, Hegedüs István, Kiss Ferencz; nyomók (hat fasajtó mellett): Csontos Ferencz, Juhász Károly, Kardos István, Kuttor Sámuel, László Lajos, Pintér Károly, Szarvas László, Szőke Ferencz, Ujvárosy József és Veszprémy Lajos. Tanonczok: Hegedüs Lajos, Kardos István, Kenderessy Lajos,³³ Kovács Pál, Kuttor László, Nagy József és Pálfalvai Károly.³⁴

A főntebb érintett *Csáthy György* mint szakmáját alaposan értő nyomdász volt ismeretes, provizorsága alatt csinosság és technikai szabatosság tekintetében a városi nyomdából kikerült könyvek vetélkedtek a Budapesten előállítottakkal. Kezünk közt forgott a Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály által kiadott és 1807-ben megjelent *Magyar fűvészkönyv*, egy 608 lapra terjedő vaskos kötet.³⁵ Címlapja ugyan szintén, az akkori divat szerint, verzálbetűből

---

³⁰ Emeltessék.

³¹ Növeltessék.

³² Segédeket.

³³ *Kenderessy Lajos*, a debreczeni nyomdászok egyik vezérembere, kinek a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Egyletének országossá tétele körül is vannak nagy érdemei, 1898. január hó 9-én hunyt el 70 éves korában. Kenderessy 1895. december 7-én – *Frics József* művezetővel együtt – ülte meg nyomdászságának ötvenéves örömmünnepét, mely alkalommal mindkét jubiláns úgy szaktársaik, mind Debreczen városának polgársága részéről a közbecsülés és szeretet számos tanúbizonyságával lett kitüntetve.

³⁴ *Pálfalvai Károly* jelenleg az országos nyomdász-egylet rokkant-segélyét élvezi.

³⁵ A kérdéses könyv teljes címe ekkép hangzik: Magyar | Fűvész Könyv. | Melly | A' két magyar hazábann | találtatható | növényeknek | megesmerésére | vezet. | A' | Linné alkotmánya | szerént. | Első rész. | Eggyhimesek – Sokhimesek. | Készült, és nyomtatódott | Debreczenbenn. | Nyomtatta Csáthy György. 1807.

van szedve, elejétől végig spácziumozva, a szöveg komplikált szedése azonban és tördelése, melyet a nagy számban előforduló jegyzetek és oszlopszedések tettek bonyolódottá, kifogástalan. Dicséretet érdemel a szövegbetűk szépsége, a sűrűn felhasznált kurziv- és kapitелchenbetűkkel. Egyenesen feltűnő azonban, hogy ezen 1807-ben napvilágot látott könyvben már nem az akkor még általán használt ö' és ü' ékezetes betűkkel találkozunk, hanem a mai ő és ű betűkkel. Utóbbiakat abban az időben tudtunkkal még csak a budai egyetemi nyomda használta, hol azokat *Falka Sámuel* metszette és öntötte legelőször, mint az a munkánk 17-ik oldalán látható stereotíplemez hasonmásából kivehető. Világos tehát, hogy Csáthy betűanyagát a budai egyetemi nyomda betűöntőosztályából fedezte.

Három alkalmi gratulációs díszlap is fekszik előttünk, melyeket a debreczeni nyomdászok adtak ki. Az első fekete nyomásban költeményt tartalmaz *Tóth Ferencz* nyomdai provizor tiszteletére, annak ötvenedik születésnapjára, 1830. január 4-éről keltezve.

Egy másik emléklap, nagy folio-alakban, 1845-ik évből származik s *Széchenyi István grófot* üdvözli. Tartalma következőképp hangzik:

A' MAGYAR HAZA' DICSŐ FIÁNAK
nagyméltóságú sárvári felső-vidéki gróf
SZÉCHENYI ISTVÁN
úrnak

Ő császári 's apostoli kir. Felsege belső titkos tanácsosa 's aranykulcsosa 's a' nagyméltóságú királyi helytartótanács' tanácsosának, Orosz császár sz. Vladimir-rend' IV-dik osztályú, a' porosz királyi katonai érdemrend, a' sardiniái Móríc- és Lázár-, a' sicíliai sz. Ferdinánd érdemrendek' vitézének,
a' magyar tudós társaság' másod- 's az országos bizottság elnöke
Ő Excellentiájának,

A' király, hon és alkotmány' legszilárdabb hívének,
A' szeretett 's viszont szerető magyar nemzet' ébresztőjének,
A' magyar tudós társaság' egyik fő alapítójának,
A' honi ipar, szorgalom és kifejlődés' magasztos előmozdítójának,
A' törvény' és közjog buzgó pártfogójának,
A' magyar irodalom 's jelen haladott korunk egyik teremtményének,
A' tudományok és szépművészetek' atyjának 's barátjának,
Dicső családja' díszének 's kedves képviselőjének,
'S minden igaz hazafi' méltó szerelmének 's barátjának,
'stb. 'stb.

Országos bizottsága tárgyában
SZ. KIR. DEBRECZEN VÁROSA' TANÁCSÁVAL
tett értekezése alkalmávali jelenlétekor legmélyebb hódoló tisztelet' jeléül 's emlékül
emeltetett sz. kir. Debreczen városa' könyvnyomdája által 1845.

A harmadik díszlap, nemzeti színű kerettel nyomtatva, *István* főherczegnek szól s lelkes hangon tartott költeményben üdvözli azt az országban tett körútja alkalmából, 1847. szeptember 11-én Debreczenbe történt megérkezésekor.³⁶

A debreczeni nyomdászok társas élete 1848 előtt meglehetősen idillikus csendben folyt le máskülönben; vasárnaponként vagy ha szünet állott be a munkában, ki-ki hóna alá fogta

³⁶ Hogy a kedélyes patriarchális viszony a debreczeni városi nyomda személyzete és főlegbvalói közt még az újabb időben is háborítatlanul fennállott, erre bizonyosságul szolgál a következő jellemző eset: A *Debreczen-Nagyvárad* *Értesítő* című lap, jelenkori hírlapjaink legöregebbikje, 1842-ben történt alapításától fogva a debreczeni városi nyomdában lesz előállítva. Alapítója *Balla Károly* volt (meghalt 1881-ben 78 éves korában), a régi jó világnak jeles szinigazgatója s 1842-től fogva szintoly jeles hírlapírója. 1863-ban történt aztán az az eset, hogy a nyomda személyzete Balla szerkesztőt »húszra terjedő inasévei után « betűszedőnek felszabadította s ezen aktust egy tréfás versben örökítette meg. Balla bácsi mindig büszke volt az ő tiszteletbeli betűszedői állására!

puskáját és az ismeretes debreczeni Nagyerdőben keresett szórakozást, végtelen pusztítást vive véghez (?) a négylábú vagy szárnyas apróvad között. Egyébiránt abban az időben éppen csak a halászat és vadászat képezte másutt is a nyomdászok egyedüli sport-élvezetét, melynek úgy a főnökök, mint a segédek módjuk szerint hódoltak.

***

Erdély értelmi középpontjának, kincses *Kolozsvárnak* nyomdászata egyenrangú a debrecze-nivel. 1550-ben ottan történt meghonosítása *Heltai Gáspár* tiszteletreméltó nevével van egybeforrv. Kolozsvár a fejlettség magas fokán álló értelmiségének köszönheti első sorban, hogy Gutenberg mestersége falai között olyan korán tudott állandóságra szert tenni. Szépen virágzó iparosélete mellett gyülekezőhelye volt a királyhágóntúli főnemességnek, egy ideig rezidenciája a nemzeti fejedelmeknek és később is a kormány székhelye; itten közpon-tosultak a vallási és politikai áramlatok szárai és itten történt nem egyszer az ez áramlatokból származó érdekellentétek összecsapása. Mindezeket a viszontagságos mozzanatok tünteti fel a kolozsvári nyomdászattörténet is. Látunk egyes nyomtatóműhelyeket feltűnni, másokat pedig nyom nélkül elmerülni; három hitfelekezetnek hivei: katolikusok, protestánsok és unitáriusok nagy buzgalommal vették igénybe a nyomtatósajtót, ügyeik előbbrevitelére.

Ily – lehet mondani – kedvező körülmények közt csak természetes, hogy Kolozsvár az 1711-ig tartó időszakban a falai közt előállított magyar nyelvű nyomdai termékek számát tekintve, első helyen áll mindkét magyar haza nyomdászhelyei közt, megjelenvén ugyanis itten 360 magyar munka és 195 idegen (túlnyomóan latin) nyelvű. Sajnos, a későbbi időről még nem rendelkezik a hazai irodalomtörténet oly pontos kimutatásokkal, mint a milyennel a már említett, *Szabó Károly* tudósunknak köszönhető jeles munkában birunk.

Századunk elején Kolozsvárnak könyvnyomtató-műhelyei roppant elhanyagolt állapotban tengődtek. A szépmultú református egyházi nyomda *Török István* vezetése alatt volt 1787-től fogva 1831-ig, kiről az van följegyezve, hogy nyomdai termékeit »ízléstelen technikai kiállítás, aránytalan beosztás s anyaghiány jellemzik«. A jezsuiták hajdani nyomdája e papi rendnek eltörlése (1773) óta több kézen ment keresztül, mindjobban süllyedve, mignem 1829-ben fölszerelése 12.000 forint áron beolvadt a liceumi nyomdába.

E szegényes állapotban megemlítésre méltó fordulatot képez *Hochmeister Márton* szebeni nyomdásznak ama tette, hogy 1790-ben, mikor a kormánysház áthelyezte hivatalait Szebenből Kolozsvárra, szintén áttette működésének javarészét ide és itten fióknyomdát állított föl, mely élénk tevékenységet fejtett ki. E műhelyben jelent meg a Hochmeister által megindított *Erdélyi Magyar Hirvivő* című első magyar nyelvű hírlap Erdélyben. Becsületes szász atyafi létére Hochmeister azonban visszakivándozott Nagyszebenbe, kolozsvári nyomdáját és könyvkereskedését 1809-ben a kath. liceumnak ajándékozta, s ezzel létrejött Kolozsvárnak amaz időbeli második nyomdája *liceumi könyvnyomda* czég alatt. Ekkor a kegyes tanítórend vette át a nyomdavezetést, melynek kebeléből 1809-től 1812-ig *Gegő József Adolf* szerepelt mint igazgató; 1813-tól 1831-ig *Koros Imre*, 1832-től 1834-ig *Buzna Lázár*, 1835-től 1841-ig *Bonda Benedek* és 1842-től 1846-ig *Lézó Ferencz*. Ekkor a kormány intézkedése folytán *Szentpéteri Imre* irnok lett a nyomda igazgatója, ki 1868-ig állott annak élén. Mint technikai vezetők fungáltak 1831-től 1837-ig az ev. ref. nyomdától visszalépett *Török István*, ezután 1838-tól egész 1871-ig pedig *Bartók Lukács*. A nyomdával kapcsolatban állt egy könyvtár bolt és egy könyvkötő-műhely, melynek vezetője (magister) volt 1835-ig *Papp Sándor*, 1836-tól 1871-ig *Nagy-Ajtai Kovács Sándor*, ki egyszersmind guberniális könyvkötő is volt.³⁷

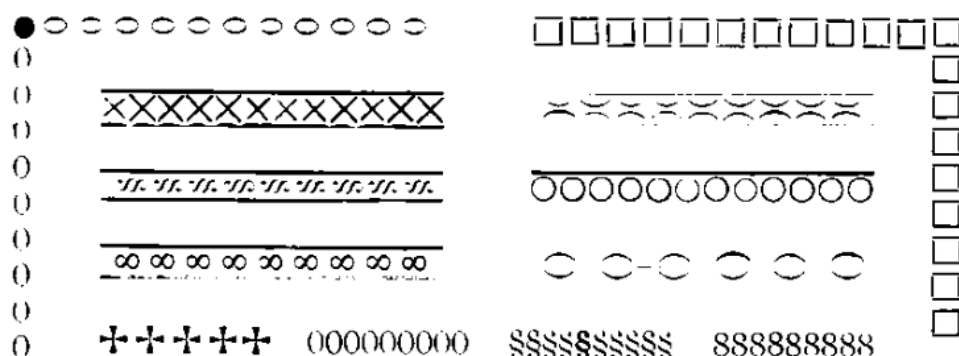
³⁷ *Ferenczi Zoltán*: A kolozsvári nyomdászat története.

A személyzet időnkinti álladéka volt:

1834. évben 4 szedő, 5 nyomó	1838–41-ben 5 szedő, 4 nyomó
1835. évben 3 szedő, 3 nyomó	1842. évben 6 szedő, 6 nyomó
1836. évben 4 szedő, 3 nyomó	1842–44-ben 9 szedő, 4 nyomó
1837. évben 4 szedő, 4 nyomó	1848. évben 6 szedő, 2 nyomó.

1814-ben lett a liceumi nyomda igazgatására egy 119 pontból álló terjedelmes szabályzat kiadva, melynek szószerinti szövegét *Gombos Ferencz* szaktárs a *Typographia* 1887. évi 9–12. számaiban közli. E szerint a munkaidő napi 13 (!) órában volt megszabva, u. m. reggel 5 órától fogva 12-ig és ebéd után 1 órától esti 7 óráig, heti 5 rénus forint fizetés mellett. Különórák ünnep- és vasárnapon nappal 5 váltó-krajczárért, éjjeli munka pedig óránként 10 krajczárral kárpótoltatott. Gombos szaktárs ezt, a kolozsvári nyomdász-»legények« helyzetét éppen nem rózsás színben feltüntető rendszabályt a következő enyhítő megjegyzéssel kíséri: »Annyit meg kell emlitenem, hogy az öreg szaktársak, kik e regulák hatályai alatt még dolgoztak, némi tekintetben vágytak vissza e regulákat alkotta korszakba. Hisz ezek inkább csak papíron voltak meg s a »Director«-nak kinevezett rendesen öreg piarista inkább tekintette ez állását nyugalomba helyezésnek, mint az előirt kötelességek szigorú örének s így a személyzet jó vagy rossz helyzete is nem annyira az igazgató, mint a »Factor« egyéniségétől függött.«

Mint már említettük, a század első negyedében Kolozsvár nyomdai művészete nagyon siralmas állapotban volt. Elmaradtság és az üzletek fogyatékos berendezése meglátszott akármily természetű nyomtatványon; ütött-kopott betűanyag, rossz, piszkos nyomás jellemezte azokat. A díszítőanyag a lehető legrövidebb vala; záródíszeket, körzeteket sokszor ily anyagból látunk összetákolva:

Azonban igazságtalanság volna részünkről, ha azt állítanók, hogy csupán Kolozsvárt állították ki ily módon a nyomtatványokat; használtak ilyen díszítőanyagot kényszerűségből még újabb időben is kisebb vidéki nyomdáink egyre-másra. Tudva van, hogy 1848 előtt éppen csak a budai egyetemi nyomda betűöntő-osztálya volt oly helyzetben, mikép a fejlettség magasabb fokán álló betűanyagot állíthatott elő, valamint ha tekintetbe vesszük amaz időnek kezdetleges közlekedési alkalmatosságait, melyek a mai gyors forgalomnak még minden alapját nélkülözték, úgy könnyen megmagyarázhatjuk magunknak a vidéki nyomdák egy-némelyike hátramaradottságának okát.

Az akkori munkálkodási módra nézve ekkép nyilatkozik *Imreh Sándor* jóemlékű szakírónk: »Mikor a nyomdászati pályára léptem (1843. évben), a technika nem volt annyira kifejlődve, mint mostanság. Ha lineákra volt szükségünk, készített az asztalos fából, melyek ha a szisztéma szabályainak nem feleltek meg: papírt, rongyot, csepüt s forgácsdarabokat dugdos-tunk ide-oda a tabellás formába, hogy a vonalak összepácsoljanak. Ha a durchschussra volt szükségünk, azt is készített az asztalos fából, sőt mi is faragtunk ilyeneket zsendejből. E mellett megéltünk tisztességesen.« *Bendtner József* ismert szakférfiú meg ezeket írja ugyan-

erről a témáról: »Midőn Burger Zsigmond 1855-ben Szegeden Grün Jánostól a nyomdát megvette, az a megelőző évtizedek kíváncsiakhoz képest elég jól volt ugyan felszerelve, de az újabb kor követelményeinek már egyáltalán meg nem felelt. Rendszer volt benne a régi nyomdák *rendszertelensége*. Hogy ez mi, a mai nyomdásznemzedék alig fogja már megérteni. A mostani szedő alig tudná elképzelni, hogyan lehet például táblázatot szedni, mikor négy tértő nem tesz egy petitet, öt nem tesz egy garmondot, hat pedig nem tesz egy cicerót. Mikor rézvonalaknak még híre sincs, hanem hosszú, felpetitre jól-rosszul kimenő ólomlineákat kellett késsel szétvagdalni a szükségelt hosszúságra nemcsak, hanem a táblázat fejéhez szükségelt keresztbenálló vonalakat még kétfélől alá is kellett metszeni, hogy a hosszvonalakhoz közelebb érjenek s minél kevesebb hézagot hagyjanak. El lehet képzelni, hogy ily körülmények között a kártyaszeleteknek mily fontos szerep jutott az akcziidensz-szedésnél, stb. stb.«

Újra visszatérve az *ev. ref főiskola nyomdájára*, arra csak 1831-ben, Török István lelépte után, virítottak szebb napok. Ekkor ugyanis *Ákosi Barra Gábor* került annak élére mint igazgató, s eszélyes vezetésével újabb lendületnek indította a sokat hányatott nyomdát. Barrával ismét fölvette a református status azt a gyakorlatot, hogy segítette képzésében s e tekintetben ő volt az utolsó. Barra a Szilágyságban, Ákoson született 1799-ben, tanulmányait Debreczenben kezdte, Zilahon folytatta és Kolozsvárt a ref. gimnáziumban végezte. Szépírása már Zilahon kitűnően, az akkor létesített nagyszabasi litográfiái intézetbe ment, hol hat évet töltött. Ekkor a református egyház némi segélyével másfél évet töltött Német-, Francia- és Angolországban, s hazajövén, 1831-ben a kolozsvári ev. ref. kollégium könyv- s utóbb állított könyomdájának lett az igazgatója. Könyomtatványai ha nem is álltak még a külföldiek színvonalán, de a legjobbak voltak a hazában s különösen sokat ígértek a jövőre. Akadályai voltak: a kezdet nehézségei s a tőke hiánya. Általában erős akarata, kitartása sok jót birt volna teremteni, ha ebben kora halála meg nem gátolja. Tüdővészben halt meg 1837. december 17-én.

Később a nyomda az elhalt Barra sógorának, *Stein Jánosnak* kezére került, ki azt haláláig, 1886. augusztus 14-éig, birta bérben. Stein szintén nagy érdemeket szerzett magának a nyomda fellendülése, mint egyáltalán az erdélyi könyvkiadás terén; minthogy azonban tevékenységének fősúlya az 1867 után bekövetkezett legújabb időszakra esik, így annak bővebb részletezésébe e helyütt nem bocsátkozhatunk.

Kolozsvár nyomdászatának egy másik kiváló alakja volt a jelen század harmadik évtizedében *Kis-Szántói Pethe Ferencz*, kinek személye élénk emlékezetünkbe hozza nekünk a múlt századok könyvnyomtató nagyjait, a milyenek voltak Abádi Benedek, az öreg Heltai Gáspár, Szenczi Kertész Ábrahám avagy Szenczi Molnár Albert, kik a könyvnyomtatást mint nélkülözhetlen segédeszközt gyakorolták népoktatási és közművelődési eszméik megtestesülése érdekében.

Pethe Ferencz 1762-ben született Szent-Mihályon Szabolcsmegyében; mint theologus 1794-ben Utrecht városában Hollandiában tartózkodott s az ő felügyelete alatt készült ott az Alther János-féle nyomdában a Károli-bibliának kiadása. Ebbeli korrektori minősége mellett megszerezte a könyvnyomtatás körüli mesterfogásokat is. Később mint nemzetgazdasági író fejtett ki nagyobb tevékenységet Bécsben és Pesten, s a keszthelyi Georgikonnak felállításában is volt része. Élete végén Kolozsvárra költözött s itt alapította 1827-ben a második kolozsvári lapot *Hazai Híradó* cím alatt. Lapját saját nyomdájában adta ki s ez volt akkoriban a harmadik nyomda Kolozsvárott. Megtörtént aztán elég gyakran, hogy a 65 éves tiszteletben megőszült tudós maga is odaállott a betűszekrény mellé, vagy pedig nyomójának adott útbaigazításokat a sajtón való munkálkodásban. A lap később *Erdélyi Híradóra* változtatta címét és 1831-ben a nyomdával együtt átment Méhes Sámuel tulajdonába. Pethe azonban visszavonult Szilágysomlyóra, s 1832. február 23-án halt meg ottan.

A túloldalon közzétett hasonmás egy kétkötetes munkának címlapját ábrázolja, mely munka nemcsak mint kereskedelmi földrajzunk egyik zsebkönyve, de tipográfiai csín és korrektség szempontjából is teljes figyelmünket kiérdemli. Szerzője és nyomtatója egy személyben *Pethe Ferencz*, ki daczára magas korának még mindig nagy gonddal kísérte a nyomdájából kikerülő munkák minél hibátlanabb kiállítását. Érdekes, sőt naivnak mondhatni, mint indokolja Pethe a »Tapasztalt Olvasó«-hoz intézett előszavában amaz újítását, hogy a szövegben az akkortájt még széltiben használt verzálbetűk alkalmazását mellőzte. Erre nézve ekkép nyilatkozik: »A' mely szókat némely nemzet, mint nevezetesebben a' Német, nagy betűvel kezdve ír, én azt, mint magyar könyvben, többnyire kis betűvel írtam, azért, hogy a' sorban annál könnyebben férjen. A' kis fejű portaitra szintűgy rá lehet esmérni, mint a' nagy fejűre, ha a' physionomiára igyelek.«

A kezünk közt levő első kötet 390 oldalra terjed és alfabetikus sorrendben a kiválóbb kereskedelmi fontossággal bíró városoknak hossz-, súly- és űrmértékeit meg egyéb szaktávadó adatait közli, terjedve egészen London városáig. Nyomdászati szempontból azért is érdekes e munka, mert nagy terjedelme daczára az egyes ívek nincsenek szignatúrával ellátva, azaz sem számokkal, sem betűkkel nincsenek jelölve, a mely hiány éppen csak annak a körülménynek tudható be, hogy az üzlet élén nem állott praktikus nyomdász és hogy abban nagyon is patriarchális ügykezelési rendszer lehetett honos, mert rendes vezetés alatt álló nyomdáknak – mint tudjuk – a szedők és nyomók díjazása rendszerint a készen levő ívek számai, a szignatúrák, alapul vétele mellett történt.

***

Kolozsvárról újra visszatérve szűkebb hazánkba, Magyarországra, elsőbbsen *Kassán* állapodunk meg, a felvidék szép és érdekes főhelyén. Itt is már jó régen (1610 óta) gyakorolják művészetünket. A század elején két szépen berendezett üzletet találunk itt működésben, a Landerer-félet, mely *Landerer Ferencz* vezetése alatt áll és az 1786-ban *Ellinger János József* által alapítottat.

Midőn *Werfer Károly* a Landerer-nyomdát 1822. november 29-én birtokába vette, az üzlet három sajtóból, 43-féle fraktur-antiqua-szekerényből s mintegy száz mázsa betűből állott, a hozzá való festéktörési berendezéssel. A Werfer-család Dél-Tirolból származott Magyarországra s Lugoson honpolgári jogot nyert. Legidősebb férfi-tagja, Werfer Károly, ki a kassai nyomdát átvette, az 1805-ki napoleoni nemes-fölkelésben résztvett. Midőn a nyomda új gazdát kapott, Kassán a nemzeti irodalom élénk lendületnek indult. Így *Kazinczy Ferencz* s irodalmunk több jeleseinek működése is Kassához s a *Minerva* szépirodalmi lap s egyéb műkiadásával e nyomdához fűződik. Máskülönb Werfer maga is nagy tevékenységet fejtett ki s 1833-ban litográfiával bővítette üzletét; 1838-ban megalapította a ma is fennálló *Kassa-Eperjesi Értesítőt*.³⁸ 1834-ben a személyzet tíz főből állott, hat szedőből és négy nyomóból, névszerint: *Bäck József, Hegedüs Károly, Jamnigg József, Kopeczny Péter, Meixner Tamás, Neuner Ferencz, Springer Kristóf, Staudy Antal, Tóth Endre* és *Werner András* szaktársakból.³⁹

A Werfer-nyomda 1848–49-ben is játszott nevezetes szerepet, melyről később lesz szó.

³⁸ E lap most egészen német nyelvű és *Kaschauer Zeitung* címet visel s hetenkint háromszor jelenik meg.

³⁹ Ezek közül háromtól bírnak közelebbi adatokkal, úgymint: *Jamnigg József* szaktárstól, ki 1879-ben hunyt el Budapesten, mint a fővárosi nyomdász-egylet rokkant-segélyt élvező tagja; *Staudy Antal* pedig mint az eperjesi nyomda tulajdonosa halt meg 1875. június 17-én élete 74. évében. Végre *Tóth Endre* valószínűleg azonos az 1840–42-ig a pápai nyomda és ezen időn túl 1853-ig a debreczeni városi nyomda élén állott Tóth Endrével.

Kassának másik nyomtató-műhelye, az *Ellinger-féle*, szintén egyik kiváló kiinduló pontja volt a felsőmagyarországi szellemi életnek, melyből számos hazafias irányú nyomdai termék került napvilágra.

***

Közművelődésünk egy másik nevezetes gyűpontján, *Sárospatakon*, szintén föléled újra művészetünk, miután a *Lorántffy Zsuzsanna* fejedelemasszony protektorátusa alatt állott nyomdának 1671-ben történt elpusztulása óta Sárospatak ilyenl nem birt. *Szentes József* cs. kir. főstrázsamester állított itt újlag nyomdát 1807-ben.

Ebben az időben a debreczeni kollégium után Sárospatak főiskolája volt a legnépesebb az országban, a mennyiben – mint *Ballagi Géza* írja – 1807-ben 1260 tanuló látogatta a pataki ref. tanintézetet. Valószínű, hogy a főiskolának e fellendülése birta nevezett derék hadfit arra, hogy nyomdát állítson.

A nyomdanyitásról hirt ad nekünk a csupán két tagból álló személyzet által a tulajdonosnak átnyújtott díszlap szövege, mely következőkép hangzott: »Sr. Hochwohlgeboren dem Herrn Obristwachtmeister Joseph v. Sendesch, überreicht bey Eröffnung dessen in Patak errichteten Officin den 31. July 1807. Patak, in der v. Sendischen Buchdruckerey.« Aláírva voltak *Schubert János Liebegott* és *Fleischer Frigyes Ágost*, kik nevük után ítélve és az után, hogy milyen garázda módon eltorzították gazdájuk nevét, némethoni legények lehettek. 1810-ben *Szentes* uram már Obristlieutenant rangban állott, mint ezt *Kazinczy Ferencznek* egy Sárospatakon nyomtatott folióalakú költeményéből megtudjuk, melynek ez volt a címe: »A nagyság és szépség diadalma Napoleonnak és Luizának menyegzőjőknél. Sárospatakon, 1810. Cs. k. Obristlieutenant *Szentes József* könyvnyomtató műhelyéből.« *Szentes* különben már 1811-ben felhagyott a nyomdászkodással. Mi okból, megint nem mondhatjuk; talán újra visszatért a katonai élethez. Ezután sok-sok ideig, egészen 1853-ig, *Nádaskay András* állott a nyomda élén, elég szép tevékenységet fejtve ki.

***

Szeged városában 1801-ben honosodott meg a nyomdászat. *Grünn Orbán* volt itt annak első gyakorlója, ki csakhamar jó hírnevet szerzett a nyomdának messze Alföldön. *Szeged* akkortájt *Pest* és *Győr* után legnagyobb forgalmú vízmenti városunk volt, a tiszai és marosi hajózásnak főhelye, tekintélyes kereskedelmi összeköttetésekkel. 1805-ben megalapította *Grünn* a *Szegedi Naptárt*, melynek példányszáma idővel 40–50 ezerre rúgott. Volt alkalmunk látni a *Grünn*-nyomdának több könyvét működésének első idejéből, melyek csinosan kiállítva, a szöveg elején mint fejdísz, *Szeged* városának látóképét hozták. Saját könyvtárunkban pedig a következő című munkát birjuk: »Zentai | ütközet. | Irta | *Ugróczi Ferentz* | *Kegyes Oskolabéli Pap.* | *Szegeden* | Nyom. *Grünn Orbán* betűivel | 1816.« E címen szembeötlik a *c* betűnek *cz* és *tz*-vel történt egymástól eltérő kinyomtatása, a mi érdekes előzménye a ma is még vitás *c* és *cz* betű kettős használatának. – E munka is mutat fel fejdísz, még pedig egy férfialakot, a mint egy antikszerűen épült díszkapuból kilép, a mi talán a törökverő *Savojai Jenő* herczeg személyére enged következtetni.

1844-ben 12 fapréssal dolgozott a nyomda; ekkor az alapító fia, *Grünn János*, volt annak birtokosa.

***

Temesvártt csak *Klapka Károly Józsefnek*, *Klapka György* honvédtábornok édes apjának föllépte adott valódi lendületet a nyomdászatnak; odáig *Temesvártt* alig birt jelentőséggel művészetünk. *Klapka Józsefnek* 1807-ben első felesége, *Dávid Teréz* révén jutott a nyomda osztályrészül és ezt kibővítvén, könyvkereskedést és kölcsönkönyvtárt is alapított. Később,

1826-ban átvette az *aradi* nyomdát is *Michék Antaltól*. 1828-ban megindította az első hirlapot Temesvártt *Banater Zeitschrift* cím alatt, azután a *Temesvárer Wochenblattot* szerkesztette egészen 1842-ig. 1830-ban úgy temesvári, mint aradi üzletét átadta *Beichel Józsefnek*, ő maga pedig mint Temesvár követe tagja lett a pozsonyi országgyűlésnek s közhasznú nyilvános tevékenységeért 1841-ben magyar nemességet kapott. Meghalt Aradon 1863. május 11-én 77 éves korában.

***

Kecskemét 1840-ben kapott nyomdát, melyet *Szilády Károly* nagyképzettségű ottani polgár állított fel. – Szilády Bécsben tanulta a nyomdászmesterséget és 1830-ban berendezte a *pápai* ref. főtanodai nyomdát, melynek 1840-ig volt igazgatója. Tíz évi vesződség után sikerült neki nyomda nyithatására szabadalom-levelet kinyerni szülővárosában, Kecskeméten. Kitűnő szakférfi volt, ki művészetünk haladását minden kínálkozó alkalommal buzgón felkarolta.

Két ránk maradt okmány élénk tanuságot tesz e nyomda életrevalóságáról; mindkettőt fiatal irodalmunk irányadó férfiai adták ki. Tartalmuk következő:

I.

Mi alulírottak teljes meggyőződésből oda nyilatkozunk, hogy a Budán és Pesten levő nyomtató műhelyeket elégteleneknek tapasztaltuk arra, hogy egyfelől az irodalom szükségének, másfelől az ízlés jelen kívánatainak teljesen megfelelhessenek. Bizonyítja ezt azon körülmény, miszerint több könyvtárosok és magányos írók kénytelenek más városokba küldeni munkáikat; így köztudomás szerint jelenleg is Geibel és Kilian Bécsben, Hartleben Bécsben és Kőszegen, Eggenberger Kecskeméten, mások Pápán és Pozsonyban stb. kénytelenek cikkeik egy részét nyomtatni. Maga a 'kir. egyetem' műhelye sem képes e hiányt pótlani, a' miért legújabb időkben több kiadót elutasított, 's általában a' közönségnek ígért munkák késedelmessen jelennek meg 's a' csekély versenynél fogva nem is oly díszben, mint illenék: annyira, hogy typographiai csín tekintetében Pozsony, Kőszeg, Kecskemét, Pápa, Kassa stb. nemcsak utólérték, hanem részint jóval felül is haladták már a középponti könyvnyomtató műhelyeket.

Ezeknél fogva alulírottak őszintén óhajtják, bár a' budapesti typographiák száma neveltetnék; minélfogva mind csín és ár dolgában hasznos verseny támadjon, mind a hasznos munkák kijövedele sebesebben eszközölthessék. Örömmel értették ennek folytatában, hogy Szilády Károly császári királyi szabadalmazott könyvnyomtató, ki először Pápán, majd Kecskeméten olly jeles műhelyeket állított, mi szerint ezeknek termékei a két főváros nyomtatványaival méltán versenyezhetnek; 's kit személyes férfias tiszta jelleme is igen ajánl: legfelsőbb helyen aziránt szándékozik folyamodni, hogy Kecskeméti műhelyét Pest városába áttehesse; 's ugyanezért őt azok előtt, kik ügyére befolyással lesznek, ezennel tisztelettel ajánlani bátrak vagyunk.

Pesten, április és május hónapban, 1843.

Aláírva: Id. Schedius Lajos, Fáy András, Tasner Antal, Schedel Ferencz, Jerney János, Nagy Ignác, Gaál József, Antal Mihály, Fogarasy János, Erdélyi János, Luczenbacher János, Győry Sándor, Bajza József, Török János, Szenvey József, Rupp János, Frommholz Károly, Toepler Theophil, Komonkai Korponai János, Lukács Móricz, Garay, Széchy Ágost Imre, Szigligeti Eduard, Felső Eöri Bertha Sándor, Flór Ferencz, dr. Pólya József.

II.

Magyar Tudós Társaság. Azoknak, akik ezt olvassák, üdvözlét. Szilády Károly cs. kir. kiváltságos könyvnyomtató Kecskeméten, Pestre óhajtván műhelyét áttehetni, s e szándéka elősegélése végett a Magyar Akademiától magának bizonyítványt kérve adatni az iránt: hogy a budapesti nyomtató műhelyek szaporítása a literatúrára nézve hasznos, sőt kívánatos: az Akademia, folyó 1844. évi febr. 5. tartott ülésében e tárgyat figyelmére méltatta s róla a következő nyilatkozást adja: Pest városa 65 év óta folyvást három, Buda két nyomtató műhelyre van szorulva. E szám elégséges volt az irodalom olly szakában, mellyben egy-egy könyv megjelenése irodalmi ünnep volt, s a két városban egy újság jelent meg; de most az másképp lévén, mert mintegy húsz hirlapon és folyóiraton kívül számos nagyobb kisebb munka farsztja Budapest sajtóit, annyira, hogy mint közönségesen tudva van, nem kevés könyvtáros és író kénytelen Kecskemétre, Pápára, Kőszegre, Pozsonyba, Bécsbe stb. folyamodni, nehogy nyomtatandóik a kiadók pénzbeli s a szerzők és közönség szellemi kárával, igen sokára, vagy épen bizonytalan időre

elhaladjanak. Hogy pedig a távol helyen – , sőt a Pesten lakókra télen még a Budán nyomtatás is nem csak kényelmetlen, költségesebb és késedelmesebb, hanem – a mennyiben a kijavításra nehezebb a felügyelés – a célnak eléggé meg nem felelő is, könnyen átlátható. Ez okból az Akadémia oda nyilatkozik, hogy a budapesti sajtók megszorodása nem csak hasznos a literatura fő tényezőire, az írókra és kiadókra, sőt magára a literatúrára s a tudományos mozgalom gyorsabbítására: hanem egy naponként kínosan érzett, valóságos szükség; s különösen Szilády Károly jól elrendelt kecskeméti műhelyének áttétele, azok után, miket nyomtatványai közül láttunk, felette óhajtható. Mellyről, az igazság úgy hozván magával, az ülési elnök és titoknok aláírásával s az Intézet pecsétjével ellátott bizonyítványlevél kiadása elhatározott. Pesten, a fent irt évben, hónapban és napon. P. H. Id. Schedius Lajos kir. Tanácsos, több nem. Vegyék táblabir. és tud. társ. tagja, mint ülési elnök. Dr. Schedel Ferencz titoknok. P. H.

Azonban az engedélyt nyomdájának Pestre való áthelyezésére Szilády nem kapta meg. Kecskeméten maradt. Itt keresték fel azutánra is a kiadók, sok esetben pedig maguk az írók.

Szilády Károly 1871. május 26-án hunyt el élete 77-ik, nyomdász pályájának 62-ik évében.

Szabadkán 1844-ben nyitott nyomdát *Bittermann Károly*, egy, amaz évi márczius hó 7-én kelt királyi szabadalomlevél alapján. Bittermann 1805-ben született Ó-Budán és a Trattner-Károlyi-nyomdában képezte ki magát szedőnek. Felszabadulása után hosszabb vándorútra kelt Németországba és Ausztriába; visszajövedele után 1842-ben a magyar kir. helytartó-tanácsához kérvényt adott be nyomda nyithatására.

Mig kérvénye Bécsben elintéztet nyert, addig ő Budapesten dolgozott, hol legnagyobb gondja volt könyvnyomdájának mikénti felszerelése, mert pénzüsszege, mellyel rendelkezett, nagyon szerény volt, de kitartása mégis célhoz vezette. A m. kir. egyetemi nyomdából vett két kislejtezett fa-sajtót, Schmidl Károly betűöntő Budapesten pedig tiz-tizenkétfajta betűt, valamint két-háromféle körzetet és ólomvonalakat öntött, ehhez vágatott magának kétféle fabetűt hirdetményekhez. Ezzel a felszereléssel, valamint a szükséges betűszekrényekkel és állványokkal elindult többtagú családjával két kocsin Szabadkára. Összes vagyona megérkezése alkalmával három huszasból állott. Megérkezése után néhány napra az akkori polgármesterhez, Szárics Józsefhez ment s magát id. báró Rudits József főispántól nyert ajánlattal bemutatá, ki is azt a kérdést intézte hozzá: hogy ért-e a böllermesterséghez? vagyis: tud-e disznót vágni? mert ez – úgymond – télen igen jövedelmező mellékkereset Szabadkán. E kérdés ugyan nagyon lehangolta, de azért el nem csüggedt, mert a város azonnal adott neki némi csekély megrendelést. Fokról-fokra mindig több és több lett munkája, úgy hogy 1846. évben már egy vas kézi sajtót is hozatott.

Igy jött létre a szabadkai nyomda, melynek fejlődését azért mondtuk itt el körülményesebben, mivel abban az időben a legtöbb vidéki nyomda hazánkban így indult meg. Bittermann Károly 1869. évben hunyt el nagyszámú nyomdászcsaládnak hátrahagyásával, mint Szabadka városának köztisztviselőjében állott polgára.

***

Ugyanily szerény viszonyok közepette alapította nyomdáját *Réthy Lipót* 1847-ben *Szarvason*. Réthy L., jelenleg Arad városa legtekintélyesebb nyomdásza, 1817. évben született Szarvason. 1833. évben mint betűszedőinas kezdte pályafutását Beimel József pesti nyomdájában. Felszabadulása után bejárta Németországot s 1846-ban kapta engedélyét Szarvason való nyomdanyitásra, mely üzletét 1855-ben B.-Gyulára, majd 1858-ban Aradra tette át, hol az ma is virágzik.

***

Az ország dunántúli részében legtekintélyesebb nyomdahelynek volt mondható még a mult századtól fogva *Győr* városa, hol a *Streibig*-családban szállott a nyomda ágról ágra, mignem 1847-ben annak birtokosa, özvegy Streibig Klára, művezetőjének, *Sauervein Gézának*, adta azt négy évre bérbe, mely idő leteltével a nyomda végkép az utóbbi kezére került.

1846-ig hat kézi sajtót foglalkoztatott a győri műhely, ekkor felállították abban az első gyorsajtót s ezzel a faprések lomtárba vándoroltak.

Sauervein Géza egy budai családnak volt ivadéka s valószínűleg az egyetemi nyomda kitüntette. Kiképeztetésére nagy utakat tett, melyekről volt alkalmunk több bizonyítványt kézhez kapnunk. Egyik munkabizonyítvány Nagy-Enyedről van keltezve, 1830. november 28-ról, hol Sauervein egy évig és 26 héten át állott kondícióban. Ime a bizonyítvány:

Nachdem Vorzeiger dieses, das Edel und Kunsterfahne Buchdrucker-Subject, Namens Victor Sauerwein von Ofen aus Ungarn gebürtig, 23 Jahre alt, R. Katholischer Religion, Ledigen Standes, in der Buchdruckerey des Edlen Reformirten Kollegiums 1 Jahr 26 Wochen lang in Condition gestanden, und sich während dieser Zeit also verhalten hat, wie es einem jeden dieser Kunst verwandten Mitgließe wohl anstehet und geziemet: Als habe ihm Victor Sauerwein da Selber von hier der Ordnung gemäss entlassen worden, gegenwärtig glaubwürdiges Testimonium seines Verhaltens hiemit ertheilen, und bey Jedermann nach Standesgebühr, zu dessen Besten und weiterem Fortkommen anempfehlen wollen. Nagy-Enyed, den 28. November 1830. (L. S.) Samuel Köteles m. p. Rector Collegii Refor. Albii N. Enyedensis. (L. S.) Gottfried Fiedler m. p. Factor.

Német világ volt akkor mindenfelé. E bizonyítványt is a kétfejű sas díszíti, szívpaizsában Erdély czímerével, daczára annak, hogy *Köteles Samuel* jeles bölcsészettani írónk írta azt alá mint az enyedi ev. ref. kollégium rektora. – Egy másik hasonlóan szövegezett bizonyítványa Sauerveinnak 1837-ben Pozsonyról való a Belnay-nyomdából, melyet Lindau Gottfried János irt alá mint művezető, míg egy harmadik, szintén 1837. évből, a budai egyetemi nyomdából való, melyen mint gondnok (curator) Sághy van aláírva, Pichlmayer József mint művezető és Krünner L. mint adjunct.

Érdekes Sauervein Gézának a győri polgárság kebelébe való fölvételi okmánya is, mely következőkép hangzik:

Mi Szabad 's Királyi Győr Városának Fő Birája, Polgármestere, és Tanácsa adjuk tudtára mindenenek, a' kiknek illik, hogy ezen Levelünknek Előlmutatója Érdemes Szauervein Géza úr gazdálkodó minekutánna mindazokat, mellyekre egy Polgár köteleztetik, rendesen elvégezvén, a' tartozó hűség és felveendő Polgári kötelesség eránt, a' szokott esküvést letette volna, ezen Szabad, s Királyi Győr Városának Polgárjai sorába, mai napon felvétetett légyen.

Mire való nézve Mi említett érdemes Szauervein Géza urat, gazdálkodót, ezen hitelyes pecsétünkkel megerősített Levelünknek erejénél fogva, mindennémű törvényes Igazainknak, Szabadságainknak, Mentességeinknek, és Kiváltságainknak részessévé, és köztulajdonossává tesszük, kérvén ezen Levelünket, minekutánna megolvastatott, az Előlmutatónak vissza adatni. Történt a' Szabad, 's Királyi Győr Városa Tanácsában Február Hava' 24. napján az 1847. Esztendőben. Kiadatott Korbonits István főjegyző által. (P. H.)

Sauervein Géza 1868-ban hunyván el, üzletét özvegyére hagyta. Fia, ifj. *Sauervein Géza*, a hatvanas években mint a budapesti nyomdász-segédék vezére szerzett magának kegyeletes emléket, apját már 1871-ben követte a sírba.

***

Szombathelyen az 1776-ban nyitott Siess-nyomdát 1806-ban *Perger Ferencz* vette át, ki azt 1840-ig birta. Ebből az időből maradt reánk *Vas* vármegye következő határozata a megyei nyomtatványok biztosítása ügyében, melyet már abból az okból is egész terjedelmében közlünk, mivel az körülbelül magában foglalja ama munkakört, mellyel a megyei nyomdák abban az időben rendelkeztek. Szól pedig a határozat ekképen:

Az 1833. Esztendei Februarius 8-án Szombathelyen tett T. K. Vas Vgye kis Gyűlése Jegyző Könyvéből.

488. Ezekután Perger Ferencznek Szombathelyi Könyvnyomtatóval a Vgye számára megkivántató Nyomtatványok eránt 1833-ik Katonai Esztendőre Minekutánna az azokat oltsóbban elkészíteni nem akarta, a Gazdálkodó Választmány által az eddig 800 ftból álló V. Cz. álló esztendei fizetésének 200 Vftal való megtoldásával 1000 Vftban tétetett alku helyben hagyatott. Melly summáért irtt könyvnyomtató minden hivatalos meghívó leveleket, hirdetményeket, másféle végzéseket, ujjtató Szék Rendszabásán,

Adó Szedői, s Biztosi Számadásokhoz, úgy Raboknak való Tabellákat az erántok a Vármegye által vezetendő Jegyző Könyveket, Utazó Leveleket, Zab, Széna, és Kenyér Nyugtatványokat, Hadfogadói Forspont Quietantiákat, Assent Lisztákat, Posta Protokollomokat, Vám Tariffákat, és azokról szőlő Limitatio Hirdetményeket, a Vgye által nyomtatás alá rendelő innapi Beszédeket, szóval minden a Vgye számára megkívántató rendes Nyomtatásbéli Munkákat, kivévén ha különös esetekben valamely egész munkát kellene kinyomtatni, melyről különösen ki fog fizettetni, köteles lészen az Al Ispányi vagy főjegyző hivatal assignatioja mellett serénnyen, és pontosan tellyesíteni, megjegyeztetvén, hogy ebéli nyomtatványok alá a szükséges papiros Mindenkor a T. Ns. Vgy Cancellariajából Nékie ki fog adattni.

Hodásszy Ignác Al Adó Szedő Urnak meghagyatván, hogy azon 1000 Vftt summát irtt könyvnyomtatónak annak idejében kifizetni el ne mulasza. Kiadta Tóth István aljegyző.⁴⁰

Perger tönkre menvén, nyomdáját 1840-ben *Reichard Károly* kőszegi nyomdatulajdonosnak adta el, kitől azt viszont 1846-ban *Bertalanffy Imre*, a soproni *Kultsár-nyomda* művezetője vette át; utóbbinak családja ma is birtokosa a nyomdának.

***

Magyar-Óvárt egy faprésszel kezdte működését 1836-ban *Czéh Sándor*, kortársainál jó hirben állott szakferfiú. El nem lankadó szorgalmával és kitartással elérte, hogy üzlete 1848-ban már három fa- és egy vassajtóval dolgozott. Hasznos és munkás földi pályafutását élete 70-ik évében 1883. szeptember 1-én fejezte be. Virágzó üzletének fia, *Czéh Lajos*, a vidék egyik legképzettebb nyomdásza lett örököse. Egy másik fia, *iffi. Czéh Sándor*, ki Győrben állította föl a második nyomdát 1867-ben, 1880. április 14-én hunyt el 41 éves életkorában.

Vácznak nyomdászati történetét két jó leírásban birjuk. Az egyik *Nagy Ferencz*, korán elhunyt tehetséges szaktársunktól⁴¹ ered és a *Typographia* 1872. évfolyamában jelent meg, a másik pedig önálló alkalmi munka *Karcsú Antal Arzéntól* és 1875-ben jelent meg az első váci nyomdának százesztendő emlékünnepekor.

Ambró Ferencz Ignác, Vác első nyomdásza, ugyan már 1770-ben kezdett itt működni, azonban csak 1775-ben kapta Mária Terézia királynőtől az erre jogosító szabadalomlevelet, melyet *Mayer Sándor* nyomdatulajdonos ma is kegyelettel őriz. Ambró származását eddig még homály fűdi; életéből is igen kevés adatot birunk felmutatni, máskülönben Karcsú csak dicséreteket tud róla írni.

Az 1793. április 16-án tartott városi tanácsülésen Ambrót már mint elhunytat említik, azzal a hozzátevéssel, hogy nyomdáját minden kellékével és házával *Gottlieb Antal* művezetője örökáron megvette 3441 forintért. Gottlieb – úgy látszik – Mármaros-Szigetről származott, mert ott egy ideig nyomdája volt s impresszumán is ezt a jelzést használta: »Marmarosi Gottlieb Antal«, avagy latinul: »Typis Antonii Gottlieb Marmarosiensis«. Néhány évig (1804–1806) a nagyvárad szemináriumi nyomdát is birta bérben. Gottlieb alatt a nyomda szép lendületet vett és saját betüöntő-műhellyel volt ellátva. 1802-ben az alispán Gottlieb személye felől erkölcsi bizonyítványt kért a várostól, mely felhívásnak a tanács a következő átiratban felelt meg:

Tekintetes és nemzeti alispán ur! Alólirottak a jelen évi jan. 12-én kelt nmlgú m. kir. httö-tanács kegyes intézménye folytán, melyet tek. uraságod oly végből közölt velünk, mikép az idevaló Gottlieb Antal kiv. nyomdász személyes tulajdonai és erkölcsi jelleméről tudósítást tegyünk, a legalázatosabban így felelünk: Hogy ugyanazon Gottlieb Antal polgártársunk és külső tanácsbéli, azon 9 év alatt, mióta itt lakik, a közöttünk történt többszöri érintkezés szükségességénél fogva előttünk igen ismeretes, a társalgásban komoly és békés, a becsületes ember teendőit úgy szokta végezni mindig, hogy mi sem hiányzik abból, a mi egy példás és jó keresztény emberben megkívántatik. Mesterségét pedig fáradhatlan serénységgel és iparkodással gyakorolja, és azonfölül végre a magyar, német, tót, oláh és latin nyelveket is bírja. Ezen

⁴⁰ Kováts S. János: A könyvnyomtatás története Vas megyében.

⁴¹ Meghalt 25 éves életkorában Vácson 1873. évben.

legalázatosabb és hivatalos tudósításunk mellett magunkat tek. Uraságod kegyeibe ajánlottan teljes tisztelettel vagyunk Vácztól márczius 10-kén 1802-ben legalázatosabb szolgálói: Drobný Antal város bírása és a tanács.

Ugyanebben az esztendőben állíttatott fel Vácson a siketnémák országos intézete, mely alkalommal Gottlieb azzal a nemeslelkű ajánlattal járult az intézet szervezésével megbízott királyi biztos elé, hogy kész a siketnémákat minden külön kárpótlás nélkül a könyvnyomtatás mesterségében oktatni, mire aztán a helytartó-tanács meleg hangon tartott átiratban elfogadta Gottlieb ajánlatát. Ime e leirat szószerinti szövege:

22.985. Mlgos, Földő stb. Az itt visszacsatolt, főntczimzett uraságaitok által folyó évi jun. 21-én ide áttett, valamint másik, ezen kir. httö-tanácsbeli titkár, és a váczi siketnéma-intézet szervezésével legfelsőbb helyről megbízott királyi kiküldött Almássy Antalnak Gottlieb Antal váczi nyomdász által tett nyilatkozatából különös elégtétellel és tetszéssel értesült ezen királyi httö-tanács azon nemes ajánlatáról, miszerint minden, részére különös kedvezés nélkül, a nevezett siketnémákat azon időköz alatt is, melyet az érintett intézetben kellend tölteniök, az ő nyomdászati mesterségében oktatni fogja, és valamint Gottlieb Antalnak ezen nemes ajánlata a siketnémákra nézve igen hasznosnak lenni találtatik, ezen m. kir. httötanács által, úgy főntisztelt Uraságaitokat megbizza, mikép az ismételten említett Gottlieb Antalt, mind ezen királyi httö-tanács érintett tetszéséről, mind pedig az általa tett nemeskeblű ajánlat elfogadásáról értesítse. Kelt és adatott 1802. sept. 6-kán Pozsonyban tartott kir. httö-tanácsi ülésből. Főntczimzett Uraságaitoknak jóakarója, szolgálatra legkészségesebbjei: gr. Brunswick József mk., Darvas Ferencz mk., Bisztritzey József mk.

Gottlieb egyébként is közkedveltségnek örvendett Vác közönsége előtt, mely őt idővel második szószólójának választotta meg; egy másik alkalommal, 1818. márczius 13-án, midőn Gottlieb már tiszteletbeli tanácsosi címet viselt, a városi tanács, a városnak sokféle ügyeiben tett ingyenes szolgálatai viszonzásául és buzgalma élénkítésül egy hordó sörrel tisztelte meg. Kedélyes képe a régmúlt kisvárosi életnek!

Gottlieb Antal 1823-ban elhalván, utóda a nála foglalkozásban állott *Plöszl (Plessel) Lipót* lön, ki azt jó és rossz viszonyok közt egész 1864-ig birta, mikor a nyomdát roppant visszamaradt állapotban 4000 forintért *Robonyi Géza* székesfejérvári könyvkereskedő vette át.

***

Esztergom nyomdászattörténetét *Sennowitz Adolf* könyvkereskedő és kiváló szakíró tolla ismertette a *Magyar Nyomdászat* 1895. évfolyamában. E szerint Esztergomban már a múlt század közepén működött nyomda (1761–65-ig). Ennek utóbbi esztendőben történt megszűnte után csak 1820-ban nyitott ismét ilyent *Beimel József* kiről már e munka 45-ik és következő lapjain megemlékeztünk. Az új nyomda szép tevékenységet fejtett ki és idővel négy fasajtót foglalkoztatott. Sennowitz összeállította a Beimel-nyomdából kikerült munkákat; e szerint termelt a nyomda:

1820–1834-ig	14 év alatt	164 nyomtatványt,
1835–1850-ig	16 év alatt	114 nyomtatványt,
1851–1855-ig	5 év alatt	40 nyomtatványt,
évnélkülit	_____	7 nyomtatványt,
tehát	35 év alatt	325 nyomtatványt.

Minőségi (tartalmi) főcsoportok szerint állítva össze a kimutatott össztermelést, következő képet nyerünk: A kath. theologia köréből 81 nyomtatvány; a világi szakok köréből 58, nap-tárak és almanachok 94, alkalmi ünnepélyekre vonatkozó 92 nyomtatvány.

Nyelvek szerint csoportosítva, az esztergomi Beimel-nyomda termelt magyar nyomtatványt 175-öt, németet 86-ot, latint 58-at, tótót 6-ot, magyar-latint 7-et, magyar-németet 1-et, összesen 325 nyomtatványt.

1848–49-ben csaknem szünetelt Beimel esztergomi üzlete. 1849-ben, a szabadságharcz legyőzése után történt, hogy *Hórák Egyed*, a budapesti Lukács László-féle nyomda művezetője, folyamodványt nyújtott be az amaz időbeni mindenható katonai kormányhoz önálló nyomdának Pesten való nyithatására, de e kérelmével azzal a kurta indokolással utasították el, hogy Budapesten amúgyis a szükségesnél több nyomda van. Ekkor Hórák, mint a Beimel-nyomda kitanultja és Esztergomnak szülöttje, elhatározta, hogy bérbe veszi Beimel veszteglő esztergomi üzletét. Beimel ráállott az alkura, mely hat évre szólott, 500 pengőforint és 12 arany évi bér mellett; az inventáriumot két faprés és ötven mázsa avult betűanyag képezte. Hóráknak csak a nyomda-üzhetési engedély kellett és nem vette igénybe Beimel készleteit, hanem új betűkkel és egy gyorsajtóval kezdte meg működését. Időközben (1854-ben) felbontotta Hórák a szerződést Beimellel és visszaadta neki két faprésével együtt az ócska anyagot; ő maga pedig azalatt szerzett magának engedélyt egy második esztergomi nyomdának felállithatására, mely 1856-ban Hórák czége alatt létre is jött.

Beimel üzletét ezután rövid időig *Sógor György* birta bérben, de ez csakhamar belebukván a bérletbe, Beimel készletei lomtárba kerültek és elkótyavetyéltettek.

***

Visszatérve Erdélynek nyomdaviszonyaira, elsőbben is szemünkbe ötlék *Maros-Vásárhely*, hol 1785-ben alapította az első nyomdát *Kapronczai Nyerges Ádám*, ki mint nyomdász és betűöntő egyaránt a képzettség nagy fokán állott. Életéről – sajnos – még igen hézagossá adatokkal rendelkezünk. Mindössze csak azt tudjuk, hogy Nagy-Enyeden végezte iskolai tanulmányait a Bethlen-kollégiumban és Kolozsvártn képezte ki magát szakmájában. Hogy Kapronczai már mielőtt Bécsben foglalatoskodott volna, elég ügyes szakismerettel bírt, erről a Pozsonyban megjelent *Magyar Hirmondó* 1780. évi november 11-iki száma ad tanúságot, mely Kapronczai ritka tehetségeiről ekkép nyilatkozik:

Ama hazája díszére élt néhai Tótfalusi Kis Miklós híres betűmetszőnek s öntőnek halála után, azaz az 1702-dik esztendőből fogva nem találkozott hazánk fiai között senki, a ki annak nyomdokaiba lépett volna. – Hanem e mostan mulandó tíz esztendőnek forgásában támasztott a jó szerencse viszont nemzetünkben egyet, kivel ezentúl más nemzetek előtt méltán dicsekedhetünk, hogy a betűmetszésnek, öntésnek és nyomtatásnak dicső mesterségére nézve sem vagyunk náloknál alább valók. – De ezen dicsőséget is főképpen Mária Theresia Király Asszonyunknak köszönhetjük. Mert ő Felségének adakozó kegyelmes jóvoltából taníttatott és tanult Bécsben Kapronczai Ádám. Jeles munkájának egy-néhány rendbéli próbáját s remekét láttam. – Az első még 1771-ben adta világ eleibe, minekelőtte mástól oktattatott volna. Már akkor s csak abból is nyilván megtetszik vala, hogy a természeti hajlandóság, vagyis inkább valamely dicséretes példának (hihető, hogy Tótfalusinak. Szerző.) ösztöne és a szorgalmatos gyakorlás, kiváltképpen a betűmetszésre, öntésre és rakásra (e három dologból áll az egész könyvnyomtatásbéli mesterség) készítette. S ugyan az szerzette volt kétségkívül ő Kegyelmének azon jó-akarókat, a kik felsőbb helyeken ajánlván, arra segítették, hogy 1772-dik esztendőből fogva 1774-dikig, másoknak út-mutatások és tanítások szerint még többre mehetett. – Az alatt az idő alatt a Deák betűmetszésben magát jobban gyakorlotta, nemcsak, hanem a Német, Arab, Zsidó, Görög, Orosz és Örmény, s ahoz képest egyéb betűknek metszését is megtanulta. – A szemem előtt lévő remek munkája, melyet 1774-ben⁴² közrebocsátott, eléggé mutatja, mit lehessen a két hazának utóbb tőle reménylenie. – Az Arab és Örmény betűi mások felett igen gyönyörűek; – az Anglusoktól és Hollandusoktól metszettek ugyan, nem különbek azoknál, sőt annyiban alább-valók is, hogy nem szerkesztethetnek úgy egy-más mellé, mint Kapronczai Uramnak Arab betűi, melyek is mint egy folyvást és egyhúzában irottaknak láttatnak. Már pedig ez különös szépségnek tartatik az Arab, Török és Persa nyomtatásban. Az ólta hihető, hogy sokkal többre vitte ebbéli mesterségét. Ugy hallani, hogy vissza fog rövid nap Erdélybe, hazájába menni. Melynek nemcsak becsületére, hanem nagy nyereségére is lehet; kivált, ha néki is, mint hajdan Tótfalusinak, a szerencse s alkalmatosság úgy talál szolgáltni, hogy más nemzeteknek számokra betűket készíthet. S arra nézve nagyon Erdélynek minek örvendenie.

⁴² E remek munka alatt Kapronczainak azon próbakönyvét kell értenünk, melynek címlapja kisebbített alakban munkánk 16. oldalán be lett mutatva.

Bécsben való tartózkodása idejében Kapronczait Mária Terézia királynő azon ritka kitüntetésben részesítette, hogy vele rendbeszedette Triesztben az örmények nyomdáját, midőn az Velenczéből oda áttétetett.

Koncz József tanárnak »A marosvásárhelyi evang. ref. kollégium könyvnyomdájának százéves története 1786–1886« című munkája szerint Kapronczainak első nyomdaterméke 1786-ban jelent meg következő címmel:

TEMETÉSI OSZLOP. | Mellyet | A' Néhai Méltóságos Liber Bárá Losontzi | BÁNFI KATA | UR-
ASZSZONYNAK | Mint Kedves Emlékezetű Házastársának, | Nem csak Kövekből, mint régen |
JÁKOB RÁCHELnek, | Hanem az Annak eltemetetésének | alkalmatosságával elmondattatott |
Prédikációknak kinyomtatattása | által | mint meg szomorodott FÉRJ, emelni | kívánt | MÉLT. GROF N.
ERTSEI | TOLDALAGI FERENTZ UR | Az Erd. Mélt. K. TÖRV. TÁBLÁNAK | Egyik érdemes
ADSESSORA. | MAROS VÁSÁRHELYEN | Nyomt. Kapronczai Adam *Priv.* Könyv-Nyomtató által.

Fájdalom, még ugyanaz év július 17-én meghalt és 19-én eltemettetett a székely főváros Gutenbergje legszebb idejében 42 éves korában.

A következő években már *H. Gál László* és *Huszár Antal* nyomdavezetők kezei alól került ki pár mű 1795-ig bezárólag.

Huszár Antal után *Győrffy István* nyomdászcodott Maros-Vásárhelytől 1804. október 4-től 1808. augusztus 2-áig; innentől fogva *Fiedler Gottfried* kezelte a nyomdát 1828. április 25-éig. Ekkor *Kali József* jött annak élére, kit 1835-ben testvére, *Kali Simon* váltott föl. Utóbbi 1866-ig igazgatta a nyomdát, ekkor vakság fátyola borítá el szemeit s nyugalomba helyeztetett havi 14 forint kegydíjjal, melyet 1870. október 24-én történt haláláig húzott. Harmincz évi működés után ez bizony elég keserves kenyér!

1829-ig évente egy-két könyvnél több alig került napvilágra Maros-Vásárhelytől (kivételesen 1794. és 1805-ben öt-öt, meg 1806. és 1817-ben négy-négy); 1829-ben azonban létrejött a nyomda-felügyelő tanárok (typographiae inspector) intézménye, – mely felügyelők a nyomda jövedelméből 1869-ig tiszteletdíj fejében 7%-ot élveztek – ezzel fellendült annak termelő-képessége is s 1829-től egész 1847-ig bezárólag 5–15-re szökkent fel az évenként megjelent munkák száma. A nyomdafelügyelők közt ott találjuk hazai jelesünket, *Bolyai Farkast* is, kinek világraszóló aritmetikai s egyéb elméművei e nyomda sajtói alól kerültek ki.

Itt tanulta mesterségét *Imreh Sándor* jóhírű szakírónk is. Imreh 1830. április 11-én született Nagy-Esküllön és 1844-ben lépett a nyomdász pályára. 1848. június havában a 15. számú Mátyás-huszárezredbe vétette föl magát s Bem apó táborában küzdött egészen 1849. márczius 17-éig, a mikor Sárkány községben Fogaras mellett egy roham alkalmával megsebesült. Büntetésképen 1849. december havában besorozták s mint közember, tizedes és örmester szolgált Olaszországban 1857-ig. Ekkor kiszabadult s Kolozsvárrt, majd Budapesten mint szedő foglalatoscodott 1865-ig. Ez évben Maros-Vásárhelyen nyomdát nyitott, melyet a kollégium 1867-ben megvett s az új szerzeménnyel bővített nyomda vezetését Imrehre ruházta át, ki a benne helyezett bizalomnak egészen 1895. december 25-én bekövetkezett haláláig derekasan megfelelt. Szakbeli dolgozatainak kívül mint a Petőfi Sándor elestének helye és körülményei fölött támadt irodalmi vitában is résztvett szép sikerrel és elismerésre méltó hazafias buzgalommal.

Imreh Sándor volt egyik utolsó képviselője a régi magyar nyomdásztípusoknak, kik mérhetetlen kedélyjóság mellett művészetük emelése körül el nem lankadóan buzgólkodtak. E munka szerzőjének tanonczkorában volt alkalma egy darab ideig Imreh keze alatt magát szakmájában gyakorolhatni és tanítómesterének ügyszerető és humánus bánásmódja iránti hálaérzete adja tollára e szerény elismerő sorokat.

***

*Gyulafejeváro*t 1784-ik évben alapította *Batthyány Ignác* gróf, Erdély nagyérdemű püspöke,⁴³ a még fennálló typographia episcopalist. A *Magyar Könyvszemle* 1899. évi folyamának II. füzetében érdekes leírását találjuk a Batthyány által püspöki székhelyén alapított közhasznú intézeteknek, mely cikkből átvettük az előző lapon látható képet is. Az ábrázolt épületben volt elhelyezve a híres püspöki könyvtár, a könyvnyomtató-intézet és a csillagvizsgáló apparátusai, mely alapítások a Batthyaneum épületével együtt kerek nyolczvanezer forintjába kerültek a bőkezű egyházfejedelemnek.

Alig hisszük, hogy a század elején működött volna a budai egyetemi nyomdán és a debreczeni városi nyomtató-intézeten kívül más nyomda Magyarhonban oly előkelő intézetek keretében és oly díszes épületben, mint a gyulafejevári püspöki tipografia.

***

Nagy-Szeben városa újabkori nyomdászai közt éppen csak a két *Hochmeister* emelkedik ki. Mindkettő – az apa és fia – épp oly szerencsével, mint eréllyel párosult kalmárszellemmel vitték vállalkozásaikat és öregbítették jó hirnevöket az akkori időben elérhető legmagasabb fokig. – Az öreg *Hochmeister Márton* 1740. január 6-án született Nagy-Szebenben, mint egy odavaló ősrégi család sarja. Korán elárulván, könyvkötő lett, később a nyomdászatot is megtanulta. Mint *Sárdi Sámuel* szebeni nyomdász csendes czégtársa, ennek halála után a nyomda ő reá szállott és életrevalóságával csakhamar jólétre tett szert. Mária Terézia királynőnél nagy kegyben állott, mely később, midőn *Hochmeister* fiával együtt visszatért a római katolikus egyház kebelébe, módfelett növekedett. 1784-ben alapította az első hirlapot Erdélyben *Siebenbürger Zeitung* cím alatt. 1786-ban József császár Szebenen történt átutazásában megtekintésre méltatta üzletét. *Hochmeister* e látogatást megörökítendő, nyomdahelyisége fölé egy emléktáblát helyeztetett e felirattal: »Josepho Secundo Augusto Typographeum, Bibliopoliumve die XVI. Kal. Aug. 1786. Visenti et probanti in grati animi significationem. M. H.«

Hochmeister üzleti elfoglaltsága mellett talált még időt polgártársai és szülővárosa érdekében is közhasznú tevékenységet kifejthetni, egészen 1789-ben bekövetkezett haláláig.

Jóhíré és nagy munkásságát örökölte hasonnevű fia, ifj. *Hochmeister Márton*, ki 1767. április 19-én született. Az apának – úgy látszik – magasabb röptű tervei valának fia jövő életpályájára nézve, mert 1779-ben Bécsbe vitte őt, és Mária Terézia királynő ezzel az anyai intelemmel: »Szorgalmasan imádkozzál és tanuljál, hogy vallásodnak és hazádnak lehessél hasznára«, személyesen vette át az ifjút szülőjétől, hogy új pályájára, a Vácson létező nemes ifjak nevelő-intézetébe küldje. Itt harmadfél évig tölté idejét, részesülvén félig úri, félig katonai nevelésben. Ifj. *Hochmeister* mindig, későbbi éveiben is, a lelkesedés, hála és szeretet érzelmeivel gondolt vissza a Theresianumban töltött s kiképeztetésére a legjobb hatással volt idejére. Ámde édes anyja nem akarta, hogy fiából katona legyen s valami ürügy alatt hazahozatta azt Váczról. Ezután Kolozsvárrt folytatta a fiatal *Hochmeister* tanulmányait, melyek bevégeztével külföldön tett nagyobb körutat. Apja halálával átvette az üzletet és széles terjedelmű könyvkiadói vállalatokba fogott, egyebek közt megalapítva az első magyar nyelvű hirlapot *Erdélyi Magyar Hir-Vivő* cím alatt, mely 1790. évi április hó 1-je óta hetenként kétszer jelent meg.

E lapot *Hochmeister*, midőn Kolozsvárrt is alapított üzletet, oda vitte át, s ott később *Hiradó* címen tovább adta ki. Erdélyországnak akkori politikai átalakulása nagy csapás volt Szeben városára és érzékenyen sújtá annak közgazdasági viszonyait, sőt a lakosságot is. Ezt pedig az országos kormányzat s annak összes hivatalainak Kolozsvárra lett áthelyeztetése okozta. Mint dikaszteriális nyomdászra e nagymérvű átköltözködés *Hochmeister*re s üzleti viszonyaira is nagy hatással volt. De mint gyakorlati eltökélt üzletember legott ő is arra határozta el magát, hogy üzletei egy részét Kolozsvárra teszi át, s midőn a gubernium 1790. évi november 24-én

⁴³ Meghalt 1798-ban, élete 57-ik évében.

Kolozsvárra indult, ő is már akkor hurczolkodóban volt nyolcz kocsival – kocsijáért száz forintot fizetvén fuvarbért – magával vive elégséges nyomdai s könyvkötészeti fölszereléseket és hatezer forintra rugó könyvárusi készletet.

1809. évi február 15-én Hochmeister kolozsvári nyomdáját hálája gyanánt a váci Theresianumban nyert neveltetése fejében a liczeumnak ajándékozta. E nyomda képezte aztán a későbbi liczeumi nyomtatóműhely magvát. Hochmeister pedig újra egészen szebeni üzletének és Szeben városa közügyeinek szentelte életét és tevékenységét. Valóságos szerencsefia volt, minden vállalata sikerült, sőt a lutrin is háromszor-négyszer nyert nagyobb összegeket. Polgártársai és a kormány nagy kitüntetésekkel halmozták el; 1811-ben Szeben városa birájának választották, 1818-ban pedig polgármesternek. Bánffy gróf gubernátor ajánlására az iránta mindig kegyes I. Ferencz királytól már 1813-ik évi junius havában »bokros érdemeiért, hazája s uralkodójának tett számos jó szolgálataiért« az erdélyi magyar nemességet kapta; miután azonban abban az időben alkotmányos országgyűlést nem tartottak, nemesi levelét csak 29 év letele és halála után, az 1842-iki országgyűlés alkalmával hirdették ki és iktatták törvénybe.

Polgármesteri s egyszersmind a szász grófi helynökségi hivatalát Hochmeister páratlan buzgalommal és bölcseséggel 1818-tól egészen 1829-ig, tehát tizenkét éven át viselte; ekkor nyugalomba vonult. Egészsége hanyatlani kezdett, miért is üzletében *Binder Ferencz* mostoha fiát vette maga mellé segítségül; a nyomda ekkor még mindig szünet nélkül hét sajtóval működött; több szabadalommal védett munkától azonban elesett, így az elemi iskolakönyvek nyomtatásától. Végre 1837. évi január 9-én nyugodtan elszenderülve, befejezte munkás életét, siratva özvegyétől, harmadik élettársától és hat gyermekétől, kiknek legkisebbje még csak másfél éves volt. Polgártársai mély részvéte kísérte sirjába.

Nyomdája még egy darab ideig megmaradt a már érintett *Binder Ferencz* vezetése alatt, 1842-ben azonban eladta a család *Steinhausen Tivadarnak*, a németországi Kasselből bevándorolt könyvkereskedőnek, ki 1877. évi szeptember hó 30-án, élete 63-ik esztendejében bekövetkezett haláláig birta azt. Jelenleg *Reissenberger Adolf* a cégtulajdonos.

Szeben második ősrégi nyomdája, a *Barth-féle*, 1830-ig állott fenn e czég alatt. Ekkor *Closius György* birtokába került és megmaradt e családban egészen 1892-ben történt megszűnéséig. Utolsó tulajdonosa *Stutterheim báróné*, szül. *Closius Fr. A.* volt.

A harmadik nyomdát 1825-ben *Filtsch Sámuel* alapította; ma *Krafft Vilmos* czég alatt áll fenn.

***

Brassóban, – mely városban a Királyhágón túl legelsőbb vert gyökeret a könyvnyomtatás művészete a lelkes *Honterus János* föllépésével, 1534. évben – a benszült *Schobeln*-családtól *Gött János*, szintén idegenből (a hesszeni fejedelemség Bodenheim községéből) beszármazott nyomdász veszi át 1832-ben a nyomdát, s ezzel – a szebeni Hochmeister-nyomda mellett – a szászság mindkét legelőkelőbb könyvnyomtató-intézete kerül a régi patriczius birtokból idegen kézre. Gött alatt föllendült a nyomda; több német és oláh lapon kívül 1838-ban a két évig fennállott *Erdélyi Hirlapot* is adta ki. Meghalt 1888. október 17-én élete 78-ik évében.

***

Ime, ezekben bemutattuk az 1848 előtti kiválóbb hazai nyomdáknak állapotát, a közelebbiről nem említettekről azért nem történt megemlékezés, minthogy azok csak vajmi szerény viszonyok között mozogtak, a min éppenséggel nem csudálkozhatunk, ha az akkori sivár politikai helyzetet figyelemre méltatjuk.

Meg kell emlékeznünk azonban egy, a mai Hazafi Veray Jánoshoz hasonló vándorpoétáról, ki újra igazolja ama mondás helyességét, hogy nincs semmi új a nap alatt. E különös ember *Farkas András* vala, ki maga magának nagyhangú címeket adva – melyek közt a legközönségesebb volt: Hod mezei berei Farkas András az erdélyi mûzsák (farkasok) barátja, A vén Rózsáné bajnoktársa stb. – bekalandozta a hazát és felhasználta minden kedvező alkalmat, nevezetesen vásári sokadalmakat, búcsúkat, vármegyei és országgyûléseket, melyekről kisebb vagy hosszabbra terjedő verses leírásokat készített és hogy élelmére pénzt gyűjthessen, előkelő családoknak és tehetős uraknak ajánlta föl verses férczműveit, melyeket többnyire saját kis faszajtóján nyomtatott és ő maga kötött be, és így azokkal házról-házra járván, az általa eleve kifürkészett hazafias magyar családoknál eladogatott. A rézmetszést megtanulván diákkorában Debreczenben (hol akkor az a felsőbb tanulók közt virágzott), verseit többnyire ily rézmetszetekkel látta el; valószínűleg ugyanott sajátította el a betűszedési és nyomói fogásokat is.

Id. Szinnyei József után közöljük mutatoul két nyomtatványának címét. Ezek egyike Pozsonyban látott napvilágot 1812-ben, ily címmel:

Farsangi muzsika. A vén szeretet és a házasság, a vén leánynak a pártától való elbúcsúzása. Szegedre való Tsapdi Klára leánysága. A szegény kevély vagy a szolgából lett úr. Egy Bécsből szakadt, Kassán e világból csúfosan kimúlt, sidóból lett boldogtalan keresztény porcellán fabrikánsné. Trési asszony élete. Módi vagy mostani viselet.

A másik nyomtatvány a magas politikával foglalkozik, a következő címmel:

A haza kétszer kötött, négyszer bomlott békessége, és a harmadik a három szövetséges fejedelmek által szerzett 1813-ban ama világgal vetélkedő párisi vár megvétele. Irta Hód viz parton Szinyei Farkas (András) haza tudóssa, és a két magyar haza becsületbeli szolgálja. Eperjes, 1822. – Két színes réznyomattal. Külső címe: A három béke fejedeleme. (Ferencz császár és király, a porosz király és az orosz czár.)

Farkas András Hódmező-Vásárhelyt született 1770. április havában. Felsőbb kiképzését a debreczeni kollégiumban nyerte. Ezután Pestre ment, hol jurátussá lett. Mint ilyen Szoboszlón ment keresztül kiküldetésben, midőn a jegyzővel, ki neki forspontot adni nem akart, összekapott és az megütlegelte, írta a Lói (szoboszlói) tanácsról szóló versét, melyben a szoboszlói tanácsot meghurczolja. Ezzel felhagyott hivatalával és vándorköltő lett. Meghalt 1832. szeptember 13-án szülőhelyén. Mint Farkas maga írja, húsz év alatt 180 ívből álló poétai munkákat adott ki, melyek ma mint nagy ritkaságok igen keresett bibliográfiai cikkek.

Ezek után még ide iktatjuk a magyar birodalom területén 1848. január 1-én létezett nyomdák jegyzékét; összesen volt ekkor Magyarországon 55 helyen 70 nyomdaműhely található, melyek a következő városokra oszoltak szét:

Arad:

Beichel József
Schmidt József

Besztercebánya:

Machold Fülöp

Brassó:

Gött János

Buda-Pest:

Bagó Márton
Egyetemi nyomda (művezető: Krünner Lipót)
Landerer és Heckenast
Kozma Vazul (Beimel J.)
Trattner-Károlyi

Csik-Somlyó:

Szt. Ferencz-rendi ny.

Debreczen:

Városi nyomda (műv. Tóth Endre)

Nagy-Károly:

Gönyei József

Nagy-Szeben:

Closius György
Krafft Vilmos
Steinhausen Tivadar

Nagy-Szombat:

Spanraft Mihály

Nagy-Várad:

Tichy Alajos

Nyitra:

Neugebauer József

Pápa:

Ev. ref. főtanoda nyomd. (műv. Magda Lajos)

Pécs:

Liczeumi nyomda (műv. Nagy Benjamin)

Eger:
Érseki liczeumi nyomda (műv. Joó János)

Eperjes:
Redlitz Ede

Eszék:
Diwald Károly

Esztergom:
Beimel József

Fiume:
Karletzky testvérek

Győr:
Özv. Streibig Klára
(nyomdabérlő: Sauervein Géza)

Gyula-Fejérvár:
Püspöki nyomda

Kaposvár:
Knezevits István (szünetelt)

Károlyváros:
Prettner János

Kassa:
Ellinger János
Werfer Károly József

Kecskemét:
Szilády Károly

Kolozsvár:
Ev. ref. főtanoda nyomd. (műv. Szathmáry Mih.)
Liczeumi nyomda (műv. Bartók Lukács)
Méhes Sámuel

Komárom:
Weinmüller Francziska

Kőszeg:
Reichard Károly fiai

Lőcse:
Werthmüller János

Magyar-Óvár:
Czéh Sándor

Marmaros-Sziget:
Kincstári nyomda (műv. Kádár József)

Maros-Vásárhely:
Ev. ref. főtanoda nyomd. (műv. Kali Simon)

Miskolcz:
Tóth Lajos

Nagy-Becskerek:
Pleitz F. Pál

Nagy-Enyed:
Kollégiumi nyomda (szünetelt)

Pozsony:
Belnay örökösei (Landerer és Heckenast)
Schmid Antal
Weber Simon Lajos (szünetelt)
Wigand Károly Frigyes

Rozsnyó:
Kék László

Sárospatak:
Főtanodai nyomda

Selmeczbánya:
Lorber Ferencz

Sopron:
Lenk Sámuel

Szabadka:
Bittermann Károly

Szabolcs:
Skarnitzl és fiai

Szarvas:
Réthy Lipót

Szatmár:
Fuchs József

Szeged:
Grünn János

Szegvár:
Perger Sándor

Székesfejérvár:
Özv. Számmer Pálné

Szombathely:
Bertalanffy Imre

Temesvár:
Beichel József

Ujvidék:
Kaulitz testvérek
Medakovits Dániel

Ungvár:
Ellinger János fiókny.

Vác:
Plöszl (Plessel) Lipót

Varasd:
Platzer József

Veszprém:
Ramazetter Károly

Zágráb:
Dr. Gaj Lajos
Suppan Ferencz

Zala-Egerszeg:
Megyei nyomda (műv. Tahy Gyula).

Ezek közt van azonban a pozsonyi Weber-féle, a kaposvári és a nagyenyedi teljesen szünetelő nyomdákon kívül még vagy tiz-tizenöt olyan, melyek – mint az eszéki, eperjesi, lőcsei – alig számbavehető működést fejtettek ki. Egy csapással változott ellenben a helyzet 1848. márczius 15-ével; ekkor kevés lett a nyomda, kevés a szedő és minden egyéb munkaerő, mely nyomtatványok előállításával foglalkozott. Új nyomdák keletkeztek, szedők meg nyomók seregestül jöttek külföldről. Erről azonban majd munkánk második részében szólunk.

A rokon iparágak köréből

A grafikai művészetek egyéb ágairól is meg kell rövid vonásokban emlékeznünk, mivel a nélkül nem volna teljességében áttekinthető az előbbieken ecsetelt kép.

Első sorban a könyvek illusztrálását véve szemügyre, látjuk, hogy azok ugyan szedés tekintetében sablonosan készültek, az ezt a kort egész 1848-ig jellemző száraz osztrák és német modorban, mindazonáltal Kazinczy és mások azon voltak, hogy kiadásaikat mindig valamely rézmetszetű portrét vagy egyéb tárgyú kép díszítse; Vörösmarty első munkái is rézmetszetekkel jelentek meg. Orosz Józsefnek Pozsonyban 1834-ben megindult *Fillértára* vegyesen körrajz- és rézmetszet-mellékleteket közölt. Nagyon szépek voltak a negyvenes években Landerer és Heckenastnál készült, aczélmetszetekkel ékesített almanachok is.

Abban az időben Magyarország igen sok rézmetsző művésszel dicsekedhetett, kik közül kiválik a jeles *Karacs Ferencz*.⁴⁴ Kivüle Budapesten még vagy tiz rézmetsző és réznyomó birt műintézettel. Kolozsvárt Nagy Sámuel rézmetsző működött, *Magyari Lajos* pedig kőmetsző volt. *Czetter Sámuel* Orosházáról származó rézmetsző 1787-től 1806-ig működött.

Érdekes mozzanatot képez a *debreczeni* kollégium tanulóinak a rézmetszés terén a század elejétől egészen 1812-ig kifejtett tevékenysége, midőn nemcsak a tanulmányaikhoz szükséges ábrákat, hanem teljes atlaszokat, földgömböket és száznál több állatalak mintáit maguk állították elő. E munkásságról tesz tanúságot a következő című tankönyv is: »Oskolai magyar új Átlás. Kidolgozta és a mennyire lehetett a Nemzet Nyelvében alkalmaztatta Budai Esaiás. Metszették és nyomtatták Endrédi Jó'sef és Szoboszlai Sámuel segítségével Erős Gábor, Pap Jó'sef és Pethes Dávid Debreczenbenn, 1804.«

A működő debreczeni ifjak közt legtöbb tehetséget *Erős Gábor* árult el a rézmetszésben.

***

A *fametszés* művészete a Nürnbergből beszármazott *Riedel Károly Ágost* személyében talált a negyvenes években hivatott ápolóra. Keze alól egész sereg képzett fametsző került ki. Köztük két nyomdász is kitüntette magát. Ezek egyike Huszka Lajos, a másik Potemkin Alfonz volt.

Huszka Lajos Farkasdon (Nyitra-m.) született 1826-ban, s mint szedőtanoncz 1841-ben Trattner-Károlynál lépett a nyomdász-pályára. Főnöke, Károlyi István, észrevette a fiatal Huszkában a fametszés iránt érzett hajlamát és ügyességét, saját költségén kiképezte Riedelnél, kinek felügyelete alatt annyira tökéletesítette magát Huszka, hogy Heckenast a később megindított *Ústökös* és *Vasárnapi Ujsághoz* szerződtette őt mint fametszőt és azóta állandóan e műág terén működik a fővárosban. Most, hogy az ábrák többnyire kemigrafiai uton készülnek és ezáltal a fametszéssel való foglalkozás teljesen elvesztette jövedelmezőségét, Huszka csendes visszavonultságban éli öreg napjait.

⁴⁴ *Karacs Ferencz* 1771. márczius 22-én szül. Püspök-Ladányban; † Pesten 1838. április 14. Mint debreczeni tanuló a rézmetszés iránti szenvedélyével elsőrangú rézmetsző- és térképésznek nőtte ki magát.

Riedel másik szedő-tanítványát, *Potemkin Alfonz*t, Bucsánszky Alajos képezte ki a fametszésben. Potemkin 1891. július hó 10-én hunyt el végelgyengülésben, élete 70-ik évében.

***

*Senefelder*⁴⁵ lángeszének szüleményét, a *könyomást*, feltalálása után nálunk is csakhamar kultiválták. 1806-ban lépett Senefelder Münchenben találmányával a nyilvánosság elé, s 1815-ben már Pesten is működik egy *Richter* nevű litográfus, még pedig elég szép sikerrel. Ezután hamar elszaporodtak emez új sokszorosító eljárás művelői hazánkban. Budán *Szakmáry József*, Pesten *Grimm Vincze*, *Szerelmey Miklós* és mások gyakorolják azt. Nagy-Szebenben 1822-ben *Bielz Mihály* (szül. 1787-ben, † 1866-ban) alapítja az első litográfiai intézetet, melyben *Barra Gábor* elsajátítja az új művészetet, hogy azt mint nyomdabérlő Kolozsvárt művelje. Ugyancsak abban az időben a kolozsvári ref. kollégiumi nyomda is rendezett be könyomdát. Egyéb helyeken is, mint Pozsony, Kassa, Szeged és más városokban korán gyakorolják és megkedvelik Senefelder nyomtató eljárását, melyet ugyan szintén a cenzura békőiba szorítottak, de azért aránylag mégis szépen haladt.

Kezünkbe akadt egy 1848-ban Emich Gusztáv kiadásában megjelent *Balatoni Album* című díszmű, mely Batthyány Lajos grófnak ajánlva, *Szerelmey Miklós* pesti »műkönyomdájából« került ki, s a Balaton vidékét mutatja be szépen sikerült kromolitografiai tájképekben, míg a leíró rész ötven-hatvan oldalra terjedőleg tipografiai uton van előállítva. E képek a hazai könyomtató művészet igen dicséretes előhaladtságáról tanuskodnak.

***

A grafikai műágak legfiatalabb hajtása, a *fényképészet*, szintén elég korán talált nálunk lelkes felkarolókra. Habár a daguerrotípiát⁴⁶ csak 1839-ben találták fel Franciaországban, már a negyvenes évek elején Magyarországon is ismeretessé lett a fényképészet.

Ez időben Nagy-Enyeden élt a híres tudós *Zeyk Dániel*, a ki nemcsak daguerrotipirozni tudott, a mihez a gépet is maga készítette, hanem az öreg Niepce Nikeforusnak⁴⁷ úgynevezett »photogalvanographie« eljárását is tanulmányozván, sikeres műveket állított elő ezen az uton Kolozsvárt, hová Nagy-Enyednek az oláhok által való felégetése után költözködött. Míg Niepce és utána az angolok sikeres fotogalvanografiákat nem tudtak létrehozni, addig Zeyk Dániel tudott ily fotogalvanografiákat készíteni.

A negyvenes évek elején Nagy-Enyeden Zeyk Dánieltől *Budai Károly* jeles ékszerész és *Buda Elek* földbirtokos tanulták meg a Daguerre-féle eljárást.

A negyvenes évek közepén *Apor Károly* báró és *Kornis Zsigmond* gróf kezdtek a Daguerre-féle eljárással amatőrösködni és pedig nem csekély sikerrel. Az első, miután a rendes fényképészeti téren, különösen a »nagyítások«-ban tűnt fel, 1877-ben meghalt. A második, mint valóságos lángész, a ki Veress Ferencz mesterével dolgozván, a »jodbrom-ezüst-emulzió«-ról már gondolkozott, meghalt 1854-ben.

⁴⁵ *Senefelder Alajos* 1771. nov. 6-án szül. Prágában; † 1834. febr 26-án.

⁴⁶ A daguerrotípiia feltalálója, *Daguerre Lajos*, született 1789. november 18-án, meghalt 1851. július 10-én Párisban. Most hatvan esztendeje (1839. augusztus 19-én) történt, hogy Daguerre találmányát Párisban a tudományos akadémiában bemutatták – miután a francia állam azt előzőleg a feltalálótól vétel útján megváltotta – s *Arago Ferencz* a híres fizikus, ezekkel az emlékezetes szavakkal adta át az új találmányt a nyilvánosságnak: »Franciaország adoptálta e találmányt és büszke arra, hogy azt az egész világnak ajándékképpen átadhatja«.

⁴⁷ *Niepce Nikefor*, a fotografálás művészetének feltalálója, született 1765. márczius 7-én Chalonsban, elhunyt 1833. augusztus 3-án.

Az ötvenes évek elején *Veress Ferencz* a »talbotypie« eljárását Budai Károlytól tanulta meg Kolozsvárt, mely eljárást Budai Bécsben tanulta meg. Ez időben Budapesten három különösen jeles fényképező létezett: Cavalki, Strelisky és Kramolin. Az első kettő eredetileg aranyműves-segéd, az utóbbi gyógyszerész volt. Elsőnek Cavalki sajátította el a daguerrotípiát két angoltól, kik 1843. tavaszán jöttek Pestre. Ő avatta be Streliskyt is, úgy hogy azután együtt hoztak gépet és folytatták tanulmányaikat.

Streliskyhez járt akkoriban egy Kramolin nevű gyógyszerész, ki szintén a daguerrotípiával foglalkozott és ki legelőször készített Magyarországon papírlemezeket 1847-ben; később mint fényképész önállósította magát Bécsben.

Veress Ferencznek a nagyon kezdetleges Talbot-féle eljárást csakhamar annyira javítani sikerült, hogy a fényképezéssel, mint kenyérkeresetével léphetett fel Kolozsvárt.

Folytatjuk e rovatot azzal, a mivel tulajdonképpen kezdeni kellett volna: a *papirgyártással*.

Mint tudjuk, hazánk már a XVI. és XVII-ik században szépen fejlődött papírparral dicsekedett, míg a folyó évszázad első negyedében a géppapirgyártás nálunk is meghonosult. Az első ilyenmű angol mintára berendezett géppapir-gyárat 1827-ben állította fel a *Smith és Meynier* cég Fiumében; sok kedvezőtlen, visszás körülmény dacára a vállalat nagy virágzásnak indult és már a század közepén gyártmányaival a legtávolabbra eső tengerentúli helyeken is becsületet szerzett a magyar iparnak.

Kevéssel azután alakult a Besztercebánya mellett levő Hermádon a *hermaneczi* papirgyár, szintén nagyobbszerű berendezéssel, a mely számot tevő faktorrá lett a hazai papirgyártás terén s már az e század közepe előtt rendezett hazai ipari kiállításokon elsőrangú kitüntetésekben részesült.

Ugyanebben az időben a *nagyszlabosi* és *masznikói* gyárak is berendezkedtek géppapir készítésére és kitűnő gyártmányaik fentartván régóta szerzett jó hírnevüket, tovább is nagy kelendőségnek örvendettek.

***

A *könyvkötés* mestersége szintén már igen korán virágzott Magyarhonban. A magyar könyvkötészet bölcsőjét, a mint a rendelkezésre álló adatokból megállapítani lehet, Pozsonyban, Nagyszombatban, Kolozsvárott, Brassóban, Gyulafejérvárott és Debreczenben ringatták, a hol is a legrégebbi keletű (XV. századból származó) bőrkötések készültek. A festett pergamentkötéseket még a múlt században is nagy becsben tartották, úgy annyira, hogy a debreczeni ref. kollégiumban még mindig több, abban az időben remekelt mesterek kötéseit őrzik.

Szép hirre tettek szert Kolozsvárt *Lőtsei Sámuel*, *Guttman János*, *Tiltsch János* és mások, kik részint mint kompaktorok, részint mint könyvkiadók fejtettek ki nagy tevékenységet.

A könyvkötés egy rokonága, az *üzleti könyvek gyártása*, nálunk kezdetben lassan haladt. A harminczas években szegény diákok foglalkoztak a könyvek vonalozásával. A diákok konkurrencsei gyanánt nemsokára a már lerombolt Újépületben levő tűzerek léptek föl, a kik a könyvek vonalozását üzletszerűen folytatták. Külön üzletet e célra *Schuller* nyitott Budapesten a Nyár utcában 1837-ben, mely műhely azonban csak kezdetlegesen volt felszerelve.

A negyvenes évek elején váratlanul fordulópontra állott be a készítményekben. *Schnierer Károly*, nyug. hadnagy, ugyanis oly szerkezetű vonalzógépet eszméjével foglalkozott, melynek segítségével a vonalozás az addiginál gyorsabban volna foganatosítható. Eszméjét *Bachmayer József* asztalosmesterrel, a későbbi lipótvárosi elöljáróval közölte, kinek a kifejtett eszme annyira megtetszett, hogy Schnierer benne lelkes munkatársra talált. Hosszas kísérletezés után végre

sikerült a gépet megalkotni, mely az akkori időben egyedül állott a maga nemében és a legtükéteesebbnek ismerték el.

Schnierer ezután megalapította az első modern vonalozóintézetet, mely örvendetes virágzásnak indult. Főtükévése volt gépe számára fiatal eröket nevelni; első tanoncza *Vayda Frigyes*, a második pedig *Marnitz Frigyes* volt. Az intézet kereskedelmi ügyeinek vezetésére a Spitzer Gerzson cégnek könyvvezetőjét, *Posner Károly Lajost*⁴⁸ sikerült megnyernie, a kinek néhány év múlva az egész intézetet át is adta. Ismeretes, hogy Posner kiváló üzleti tulajdonságai mellett ez az iparág mily nagy lendületnek indult Magyarországon. Schnierer gépei pedig külföldön is forgalomba jöttek, új irányt adva az üzleti könyvek gyártásának.

***

A könyvnyomtatásnak utolsó, azonban fontosságra elsőrangúnak mondható rokonága, a termékeinek életet adó forgalmi és közvetítő tényezőként szereplő *könyvkereskedői* szakmában – ha eltekintünk a Mátyás király korabeli Budának könyvkiadóitól – a törökvilág kíséretében járt zavaros idők megszűntével csupán csak a könyvkötőket látjuk tevékenykedni. Ezek voltak egyúttal kiadók is, kolportörök is, kik portékájukat vásárról vásárra, községeket és uri kuriákat fölkeresve, terjesztették.

A folyóiratokra és egyéb irodalmi termékekre történt előfizetéseket is rendszeresen vásárok alkalmával bonyolították le. Így egy 1797-ben Vácson megjelent prédikációs könyvben a következő figyelmeztetést olvassuk: »Tudósítás. A kik ezen Prédikátzióknak 2-ik Darabjára előre-fizetni kívánnak, a jövő József-Napi Pesti vásárra elő-fizetéseket az-az: 25 garasokat vagy hozzám el-küldeni, vagy a' tudósításban említett előfizetéseket bé-szedő Uraknál befizetni méltóztassanak.«

Lassan-lassan kifejlődött nálunk is a rendszeres könyvkereskedő-üzlet. Pozsonyban 1715-ben volt könyvesboltja *Kämpf Sándornak*, ki a bajorországi Schweinfurtból származott oda.

Budán is, Pesten is a mult század közepe táján látjuk a könyvkereskedőket feltűnni. Így Pesten már a mult század első felében fejtett ki szép tevékenységet *Mauss János Gellért* könyvkereskedő mint kiadó; *Köpf György* könyvárus 1769-ben a városi igazgatásban mint centum viratus vett részt, 1777-ben pedig külső tanácsosa lett (exterior senatus) Pest városának. Ugyanitt nyitott könyvesboltot 1768-ban *Weingandt János György*, mely üzletet később (1800-tól fogva) az Eggenberger-cég bírja.

A jelen század elején három nagy cég keletkezett egyszerre Pesten, úgymint a *Müller József, Kilián testvéreké* és *Hartleben Konrád Adolfé*. Utóbbi Mainzban született 1778-ban s Bécsből került hozzánk 1802-ben. Itt megnősült, nőül véve egy ó-budai gyógyszerész leányát, kinek hozományával birtokába jutott Ivanics budai könyves-üzletének, melyet aztán Pestre tett át. Miután itt összeszedte magát, 1847-ben megint visszament Bécsbe és ottan 1863-ban elhunyt.

Régi keletkezésű a mai *Wodianer F. és fiai* cég is, melyet 1795-ben *Leyrer József* alapított, kinek fia 1848-ban Lantossy-ra változtatta nevét.

1841-ben két nevezetes cég jött létre: *Geibel Károly Frigyes* és *Emich Gusztáv*. Mig azonban Geibel külföldi létére tíz-tizenöt évi ittlét után újra kiment Lipcsébe, addig az Emich-cég alapítása a legjobb hatással volt nemzeti irodalmunkra nézve.

⁴⁸ Lovag *Posner Károly Lajos*, budapesti nagyiparos, a hazai ipar fejlesztése terén hosszú időn át tanúsított sikeres ügybuzgalmaért számos kitüntetésekben részesülve, 1887. december 7-én hunyt el élete 65-ik évében. Posner, mint egy nagy grafikai intézetnek tulajdonosa, szakmánk technikai előhaladására is elismerésre méltó befolyást gyakorolt, maradandó becsű emléket biztosítva ezzel magának a magyarhoni nyomdászat terén.

Emich Gusztáv régi nemes család ivadéka. Elődei Boroszló környékén éltek, honnét Ausztriába származtak át. Apja, Emich Ferencz Farkas, szegény, de művelt ember, Bécsből Budára költözvén, itt megnősült, hozományul a Pascal-féle péküzletet kapta. Emich Gusztáv Pesten született 1814. november 3-án s szülői házában gondos neveltetésben részesült. Iskolái bevégeztével a könyvkereskedői pályára lépett. Tapasztalatai gyarapítására Bécsben, Lipcsében és Párisban segédkezett. Ezután visszatérve Pestre, 1841-ben önálló könyvkereskedést nyitott, s innentől fogva – mint Sennowitz Adolf írja – addig nem ismert széles kiterjedésű tevékenységet fejtett ki, mint könyvkiadó. 1842-től 1868-ig, midőn üzletét valamennyi ágával az *Athenaeum* részvénytársulatnak átadta, nem kevesebb mint 663 művet adott ki 850 kötetben, melyből 629 magyar nyelvű volt, s így csak 34 mű esik a többi nyelvekre, u. m. 32 német, 1 latin és 1 francia.

Legnagyobb érdemet szerezte Emich *Petőfi Sándor* műveinek kiadásával. Hogy mint lótotfutott eleintén Petőfi verses füzeteivel a hóna alatt könyvárústól könyvárúshoz, hasztalan kínálva nekik verseit, eléggé ismeretes. De bizony Petőfi verseire nem akadt kiadó, miglen Emich Gusztáv rá nem szánta magát azok kiadására. Ő már jól észlelhette, mily rohamosan emelkedik a költő híre és kedveltsége, tapasztalván azt Petőfinek egyes apróbb munkáinak kiadása által. Ambíciójának az a gondolat, hogy midőn Petőfi Sándor költeményeinek kiadójaként lép föl, egyszersmind az ő saját neve hírét örökíti meg, nem engedé őt habozni s megszerezte Petőfitől versei ama gyűjteményét, mely a költő 1842–1846-ik szerzeményeit foglalta magában. E kiadás Kozma Vazul nyomdájában⁴⁹ már 1847. márczius 15-ére elkészült és a könyv-piaczon történt megjelenése irodalmi eseményt képezett. A lapok vetélkedtek a verskötet – mely a költő rézmetszetű arczképével volt ékesítve – elismerésében és dicséretében. Szerző és kiadó e szerint meg lehetett elégedve ez első teljes kiadás erkölcsi és anyagi eredményével, s létrejött köztük az alábbi szerződés, melyet irodalom-történeti fontosságánál fogva szószerint iktatunk ide:

Szerződés.

Alulírottak következő szerződésre léptünk:

1-ször. Én, Petőfi Sándor összes költeményeimet, melyeket Emich Gusztáv könyváros 1847-ben egy kötetben kiadott s mely kiadásnak czimlapja és tartalma ide mellékeltek, örökre eladtam, minek következtében a fentebbi kötet ezentúl az ő kizárólagos sajátja.

2-ször. Én, Emich Gusztáv mint kiadó fizetek a szerzőnek egyszer mindenkorra (semel pro semper) 1500 – mondd egy ezer öt száz – pengő forintot három egyenlő rátában és pedig a folyó 1847-ik évi június 27-én 500 – mondd öt száz, 1847-ik október 1-én 500 – mondd öt száz és 1847-ik november 20-án az utolsó 500 – mondd öt száz pengő forintot.

3-szor. Én, Petőfi Sándor ezen szerződés következtében egyszersmind kötelezem magamat az ezentúl irandó költeményeimet egyes kisebb darabokban, vagy kötetekben ki nem adni, hanem azokat összegyűjteni, míg egy olyan kötetet képeznek, mint ezen első nagy kötet (tudniillik nagy nyolczadrétben 35 ívet körülbelül) s ezen második folyamat nem másnak adni el, mint Emich Gusztáv kiadó könyvárosnak, az előre meghatározott díjért, egyszer mindenkorra (semel pro semper) 2000 mondd: kétezer pengő forintért.

Ezen szerződést két egyenlő példányban elkészítettük és saját aláírásunkkal s pecsétünkkel megerősítettük.

Kelt Pesten június 26. 1847.

Emich Gusztáv, könyváros

Petőfi Sándor

⁴⁹ E verskötet előállításánál mint szedők működtek: *Dobrovsky Mátyás* és *Vörös Sándor*, mint nyomó: *Pamperl Ede* (most a magyarországi nyomdász-egylet rokkantsegélyét élvezi Aradon); mint szedőtanoncz: *Wodianer Fülöp* (utóbbi, a későbbi előkelő fővárosi nyomdatulajdonost és könyvkiadót, e munka mellett szabadították fel segédnek).

Áttérve Emich Gusztáv nyomdászati működésére, minthogy az már könyvünk tulajdonképeni keretén kívül esik, csak röviden foglalkozhatunk azzal. E szerint Emich az 1848. nyarán *Eisenfels Rudolf* által Pesten nyitott nyomdát 1850. szeptember 25-én vette meg s azt üzleti vállalkozásaival csakhamar a főváros egyik elsőrangú nyomda-intézetévé alakította át. Nyomdájának híre 1867-ben érte el tetőpontját, midőn a párisi világkiállítás számára készült Márk krónikája a magyarok viselt dolgairól című munkával lépett a nyilvánosság elé. A könyvsajton előállított színnyomásnak ezzel a remekével, mely a bécsi császári könyvtárban őrzött eredeti kézirat aranyban díszlő, tüzes festésű miniatűrjeit híven adja vissza, Emich könyvkiadói és nyomdászati pályájának mintegy zárókövét rakta le, el nem enyésző hírnevet szerezve magának e nagyszerű kiadványával.

Az elismerés nem is maradt el. A párisi kiállításon e nagy munkát a legnagyobb kitüntetéssel, a grand prix-vel, jutalmazták, Magyarország királya pedig »emőkei« előnévvel a magyar nemességgel ruházta fel Emichet. 1868. október 1-én átadta kiterjedt üzleteit az *Athenaeum* részvénytársaságnak, hogy megrongált egészségét helyreállítsa és huszonhét éves fáradalmas munka után nyugalomban élvezhesse fáradozása bő gyümölcseit, de – fájdalom – már késő volt. Egy régebben szerzett baj ágyba döntötte s 1869. április hó 3-án meghalt.

Nagy kihatással volt a Göttingából származó *Wigand Ottó* és *Károly Frigyes* testvéreknek megjelenése is serdülő irodalmunk fejlődésére. *Wigand Ottó* (meghalt 1870. október 10-én Lipcsében) 1816-ban telepedett le Kassán mint könyvárus, honnét 1827-ben Pestre helyezte át üzletét.

Kazinczynak barátsága nemes hatással volt a fiatal göttingai könyvárusra, a ki azonnal megszerette új hazáját és irodalmát, sőt annak csakhamar számot tevő tényezője is lett s rohamosan hódította meg magának az irodalmi körök és a nagy közönség rokonszenvét. És méltán, mert az első magyar lexikon, az *Esméretektől tára* kiadása, az akkori szerény viszonyok közt vakmerőség-számba ment. A fiatal német példát adott a magyar hazafiságból s a nemzeti ébredésnek ő volt irodalmi szócsöve. Számos kis és nagy munka hirdette tevékenységét; Széchenyi, Kisfaludy Sándor, Majláth János és sok mások munkái, köztük nem egy politikailag kompromittáló irat is. A cenzura nem is nézte jó szemmel ezt a »rebellis könyvkiadót«, a ki a legszigorúbb tilalom dacára elég vakmerő volt Lipcsében kinyomtatni a Wesselényi Miklós *Balítéletek* című könyvét (a címlapon »Bukarest 1833«) s azt be is csempészni, sőt azon túl is adni. Nem csoda tehát, ha az 1833. év egyik napján Wigand nesztét vette, hogy ellene elfogatási parancs adatott ki. Üzletét rögtön átadva *Heckenast Gusztáv* sógorának, még az éjjel menekült s Lipcsében telepedett le.

A fiatal Heckenast az átvett üzletet épp oly eréllyel folytatta, mint elődje és nagy virágzásra is emelte. 1840 óta a vele társaságban levő Landerer nyomdájának kereskedelmi vezetését is magára vállalta, míg Landerer a nyomda technikai vezetését tartotta meg. 1848-ban Heckenast könyvkereskedését *Edelmann Károlynak* adta el, de a Wigandtól átvett kiadóüzlet kizárólag az övé maradt azontúl is. Ennek czége *Heckenast Gusztáv*, a nyomdái pedig *Landerer és Heckenast* volt.

Wigand Károly Frigyes előbb Sopronban, aztán Pozsonyban nyitott könyvkereskedést, utóbbi helyen nyomdát is állítva, mely maig is fennáll.

Említésre méltóbb könyvkereskedések és kiadóhivatalok létesültek még a század első felében: *Debreczenben* (1805-ben) *Csáthy György*; (1842-ben) *Telegdy K. Lajos*; *Kolozsvártn* (1835-ben) *Barra Gábor*; *Pozsonyban* (1831-ben) *Bucsánszky Alajos*, a mely czég 1847-ben Pestre telepedett át. Ugyanitt alapított 1848-ban a Sz. István-társulat könyvkiadó vállalata is.

1848-ban Budapesten következő könyvkereskedő cégek léteztek: Bucsánszky Alajos, Edelman Károly, Eggenberger József, Emich Gusztáv, Geibel utóda (Grill), Heckenast Gusztáv, Kilian György, Lantossy József, Magyar Mihály, Müller József; végre a Trattner-Károlyi cég.

***

Munkánk ezzel elérte *első részének* befejezését. Befejezhetjük ezt itt már azért is, mert 1848-czal kezdik a modern alkotású gyorsajtók lassan-lassan kiszorítani a még Gutenberg mestereinktől ránk maradt kézi nyomtatósajtókat.

MÁSODIK RÉSZ

1848–49 magyar nyomdászata

Visszatekintés az előzményekre

Munkánk első részének bevezető soraiban az általános helyzettel foglalkozó szemlénket ott hagytuk el, hogy végre a harminczas évek beköszöntésével szép reményekre jogosító fordulat állott be hazai közviszonyainkban.

E fordulat nem kis részben a külföldön végbement jelentős eseményekre vezethető vissza. A közvélemény ébredése folytán a szent-szövetség zsibbasztó ólomsúlya fokozatosan elveszté hatalmát; először is Franciaországban történt a szabadság szellemének megnyilatkozása az 1830-ban végbement júliusi forradalommal, midőn ugyanis a Bourbonokat elűzték és a liberálisabb gondolkozású Orleans-ház került a királyi trónusra. Ezt követte 1831-ben Lengyelországnak az oroszokkal való élet-halál küzdelme; végre futótűzszerűen látjuk terjedni a »fiatal Olaszország« propagandáját az olasz egység eszméjeért. Szóval, majd egész Európában kezdtek a népek felocsudni álomszerű csüggedésükből.

Ez események kölcsönhatása alatt hazánk szabadelvű elemei is újabb erőt és lelki bátorságot nyertek a bécsi kormány és aulikus (meghunyáskodó) hiveinek alkotmányellenes intézkedéseivel szemben kifejtendő védelmi harczra. Már az 1825-re behívott országgyűlésen, de még inkább az 1832–36-iki diétán látjuk *Széchenyi István* korszakalkotó személye körül csoportosulni ama hazafiak sorát, kik karöltve a »legnagyobb magyarral« újra rakják le Magyarország ezeréves életalapját. Az 1832–36-iki országgyűlésnek egyik jellemző vonása volt az alsó tábla harca a cenzura megszüntetése érdekében. Erre a diétára a vármegyék már követi utasításaikba foglalták a sajtó szabadságának sürgetését. De mindhiába, megakadt biz az eziránt hozott javaslat a főrendek csökönyösségén, kik egyszerűen megtagadták az ahhoz való hozzájárulást.

Az első kísérlet tehát meddő eredménnyel járt, a mi azonban *Kossuth Lajost* nem gátolta abban, hogy a tettek terére lépjen. Ekkor adja ki az általunk már említett *Országos Tudósításokat*, mely irott ujságot az országgyűlés berekesztésével a szintén így előállított *Törvényhatósági Tudósítások* követte. Midőn azután az abszolutisztikus hatalom erőszakoskodni kezdett és Kossuthot merész vállalkozása miatt elítéltette, az elkeseredés oly általánossá lőn, hogy végre Bécsben is belátták a cenzura enyhítésének szükséges voltát. Megengedték a hirlapoknak, hogy az országgyűlésekről terjedelmesebb tudósításokat közölhessenek s utasításul adták a cenzoroknak, hogy a szerkesztőkkel szemben szelidebb eljárást tanusítsanak. Nagyon ravasz intézkedése volt ez a kormánynak, mely a jóakarat színében tündökölt ugyan, valósággal pedig csak az volt a célja, hogy a teljes sajtószabadság további sürgetését megakadályozza. És e számítás teljes mértékben sikerült. A rendek, látván, hogy a sajtó most már szabadabban mozoghat, elejtették a sokszor sürgetett sajtószabadság ügyét, s midőn 1840-ben a cenzura enyhébb szervezetet nyert, az elégtelenség oszladozni kezdett s úgy látszott, hogy legalább e kérdésben a béke a kormány és a rendek között helyreállt.

Időszaki sajtónk a szigorú cenzura miatt egész 1840-ig nagyon kezdetleges állapotban volt. Folyton az úttörés jellege látszott meg rajta, alig haladt valamennyire. Hirlapjaink csak anyagot kölcsönöztek a külföldi, különösen a fejlett francia és angol hirlapirodalomból, de nem irányt és szellemet, ezért voltak oly száraz tartalmúak lapjaink. Hirlapszerkesztőink még nem tudták megválasztani az anyagot, melyből az ujságnak tájékozódnia kell, összeszedtek

mindent válogatás nélkül, hogy a szükséges mennyiség meglegyen, a minőségre nem sok figyelemmel voltak. Nem is találunk hirlapjainkban egyebet hírek csoportosításánál. Úgynevezett politikai lapjainkban nincs politikai kérdés megvitatva, semmi politikai eszme fejtegetve.

1801 és 1830 közt a lapok általában hetenkint kétszer jelentek meg és alakjuk is, mely a múlt században a magyar lapoknál többnyire nyolczadrét volt, a politikaiaknál kis negyedrétre változott át. 1801-ben volt négy magyar, három német, egy latin, összesen nyolcz; 1830-ban már tíz magyar, kilencz német, három szláv, egy latin, összesen 23 lapunk. 1840-ben a magyar hirlapok száma meg már 26 volt.

1841. január 2-án indította meg Landerer Lajos *Kossuth* szerkesztése mellett a *Pesti Hirlapot*. E lap korszakot alkotott a magyar hirlapirodalomban; a szerkesztő népszerű egyénisége, még inkább pedig élénk, páratlan írálya, mely utóbbi éppen úgy értette az érzelmeket feltüzelní, mint a szárazabb vitatkozásokat is vonzó módon az olvasók elé adni: e körülményeknek tulajdonítható, hogy e lap nálunk addig szokatlan elterjedést és kedveltséget szerzett magának. Rövid idő alatt ötezernél több példányban kelt el, s nemcsak tükre, hanem fő mozgatója is lett a szabadelvű nemzeti törekvéseknek. Egy év múlva Kossuth lemondott a szerkesztésről, s 1844 közepétől *Szalay László* alatt, ki nem bírván oly népszerűséggel, az előfizetők száma ötszázra apadt; egy évvel később azonban, *Csengery Antal* szerkesztése mellett, megint ötezerre emelkedett.

A *Pesti Hirlap* eleinte hetenkint kétszer, később (1845-től) négyszer jelent meg. Alakja ívrét volt, három-három hasábra osztva, számszerint két ívnyi terjedelemben, melyhez ritkán még külön félív hirdetés volt csatolva.

A technikai kiállításra nézve *Szabó Dezső* szaktársunk egyik idevágó dolgozatában a következőket mondja: Míg a múlt század végén s e század elején megjelent hirlapok és folyóiratok, az akkori körülményekhez képest, meglehetősen technikai beosztással bírnak, addig – elég csodálatos – a negyvenes évek egyes nagyobb alakú politikai lapjai e tekintetben a lehető legprimitívebbek. Ilyen a többi között a Landerer és Heckenast nyomdájában hetenkint négyszer megjelent *Pester Zeitung* (kettős finom hasábléniákkal!), melyhez képest a *Magyar Hirmondó* remek munka volt.

Kossuth lapjának ellenlábas a konzervatív *Világ* volt. A közvélemény Kossuthtal tartott s kivéven a *Méhes Sámuel* által szerkesztett *Erdélyi Híradót*, a többi összes lapokat gyanus szemmel tekintette. A magyar hirlapirodalom első virágzását ekkor érte el.

Párhuzamos föllendülést mutat a lapokkal a könyvirodalom is. Míg a XVIII. század utolsó három évtizedében csak harmincz-negyven magyar könyv jelent meg évenként, addig 1801–30-ig azok száma évente 80–100-ra tehető vagyis, hogy majdnem háromezer magyar nyelvű nyomtatvány látott napvilágot jelen századunk első harmincz esztendejében, azonkívül még 500 latin, 300 német és 22 szláv nyelvű. Még hatalmasabb arányokat vett a hazai könyvnyomtató-sajtó produkciója 1831-től 1847-ig, mely időközben négyezer magyar nyelvű, az idegen nyelvűekkel együtt pedig hétezer nyomtatvány jött forgalomba Magyarországon.

A nyomdászatnak e rendkívüli emelkedését azonban csak a nemzetnek a százados tespedtségből való föleszmélése tette lehetővé; a népnek valamennyi rendje és kasztja öntudatára ébredt a benne élő őserőnek és vállvetett egyetértésben iparkodott az elődei mulasztásait kulturális fejlődésünk terén helyrehozni. Kiinduló pontja volt e nagyratörekvésnek a *Magyar Tudományos Akadémiának* 1831-ben történt létrejötte. Örökké el nem enyésző fénnel foghoni évlapjainkon ragyogni az a momentum, midőn a fiatal gróf *Széchenyi István* délczeg huszártiszti uniformisban az 1825-iki pozsonyi országgyűlés alsó házában, a Tekintetes Karok és Rendek (a nyilvános üléseket az akkori rend és szokás szerint előkészítő) kerületi

gyűlésében, november 3-án felállott s engedelmet kért, hogy szólhasson a tárgyhoz, mely az Akadémia létrehozása körül folyt, ezeket mondva: »Nekem (a főrendnek) e helyen (a követek kerületi gyűlésében) szavam ugyan nincs, de ha oly intézet állittatik, mely a magyar nyelvet kifejti, s azzal segíti nemzetünk magyarrá tételét: birtokaim egy esztendei jövedelmét áldozom reá«. Széchenyi nem mondotta mennyi az, de barátai, kik vagyonát ismerték, 60.000 pengő forintban állapították azt meg s ez összeg lett tényleg az első alapító alapítványa.

A lelkes példa gyűjtött és midőn az 1827. évi XI. törvénycikkben letéve lőn az alapítás köve, az Akadémia alapja 250.000 forintra volt kiegészítve, 1831. február 14-én pedig már megnyílt első rendes nagygyűlése.

Hazai közművelődésünk egy másik kiváló tényezője, a *Magyar Nemzeti Múzeum*, szintén gyarapodott abban az időben a Jankovich Miklós nagyhírű gyűjteményével, melyben százezernél több nyomtatvány, kétszáz kódex, hatezer okirat, háromezer érem és több ezer magyar műipari vagy történeti becsű régiség volt, s melyet a nemzet vásárolt meg 125.000 forintért a múzeum számára.

1836-ban alakították meg a *Kisfaludy-Társaságot*, nemkülönben az üllői-uti Köztelken székelő *Országos Gazdasági Egyesületet* is, mely társulatok a maguk érdekkörükben intenzív tevékenységnek voltak kezdeményezői.

A közoktatás terén szintén tért kezdett foglalni a nemzeti irány. 1830-ig latin volt a felsőbb oktatás, ettől fogva magyarul is kezdtek tanítani, 1833-ban már teljesen megmagyarosodott a tanítás-rendszer. Az 1835. évben léptették életbe a szabályszerű rajztanítást, 1845 óta pedig a tornázást is rendszeresítették. 1844-ben jött létre a József-ipartanoda, a mai politechnikum. Humánus intézetek, mint árvaházak, vakok és siket-némák oktatása, szintén buzgón felkaroltattak.

Ugyanekkor kezdték az orvosok és természettudósok évi gyűléseiket rendszeresíteni. Ily gyűlések tartattak 1841-től felváltva minden évben vagy Pesten vagy valamely vidéki központon egészen 1847-ig. Ez évtől fogva szüneteltek egészen 1863-ig, mely évben újra feléledtek e gyűlésezések.

Az iménti szellemi újjászületéssel karöltve járt a nép széles rétegeinek kenyeret és munkát adó ipar és kereskedelemnek nemzeti alapokra való fektetése, illetve a külföld gyámkodása alól való felszabadítása. E téren is Budapest képezte a tevékenység forráspontját. Az ez iránti fejlődési procezzusnak hatalmas lökést adott az a rettenetes elemi csapás, mely a fővárost, nevezetesen Pest városát érte. Értjük az 1838. évi árvízveszedelmet, mely márczius 13-ika és 17-ike közt pusztította a testvérvárosokat, gonoszabbul talán, mint a török. 4251 lakott ház volt Pesten, melyek közül az ár által 2231 egészen összeomlott, 837 jelentékeny és 1164 csekélyebb károkat szenvedett. Budán az alsóváros 762 háza közül csak 91 maradt sértetlen, 367 tökéletesen elpusztult s a többi többé-kevésbé megkárosodott. Pesten a házakban tett kárt egymagát, az akkor oly szerény árak mellett is 10.500.742 pengőforintra becsülték. A katasztrófa által keltett megdöbbenés világszerte igen hatalmas volt s az ennek megfelelő áldozatkész segély nem is késett mindenfelől nyilatkozni. De első sorban mégis csak a két város ifjonti rugalmassága volt, mi azok újjászületését oly bámulatos gyorsá, amerikai viszonyok szerint is ritkának becsülendővé tette. Szebben és tekintélyesebben magasult ki az új Budapest multjának romjaiból.

Az iparnak éltető eleme, a hitelügy és kereskedelem, a közlekedési erek megnyitása, már e megrendítő csapás előtt hajtott szép rügyeket, gróf *Széchenyi Istvánnak* ezen a téren kifejtett fáradhatlan munkássága folytán. Létrejött a dunai gőzhajózás, a folyón le egészen a Balkánig. 1835-ben épült az óbudai téli kikötő. 1836-ban megalakultak a vasútépítő-társaságok, melyek azonban csak a negyvenes években birtak eredményeket felmutatni, a mennyiben az első

hazai vasút, Budapestről Vácra, csak 1846. július 15-én nyílt meg; 1847. szeptember 1-én pedig a budapest-szolnoki vonalrész jött forgalomba.

A pénzforrások és kereskedelem két főtényezője dolgában, nevezetesen a bankok és takarékpénztárak ügyében, 1839-ben jelent meg a felejthetetlen emlékü *Fáy András* szózata: »Terve a Pestmegyei köznép számára felállítandó takarékpénztárnak« cím alatt. Szava nem hangzott el eredmény nélkül az országban. 1841-től fogva 1848-ig összesen 33 takarékpénztár és két bank állított fel Magyarországon, mely pénzüzetek 1847-ig tizenegymillió forint betéttel bírtak.

Az ilyformán kellőképpen megtört talajon megindult aztán *Kossuth Lajosnak* és nagynevű társainak: *gróf Batthyány Lajos, báró Eötvös József, Klauzál Gábor, Deák Ferencz, Gorove István, Nyáry Pál, Trefort Agoston* és másoknak iparteremtő munkája. 1842-ben létrejött az *iparegyesület* és ezzel kezdetét vette a rendszeres agitáció a hazai ipartermékek felkarolása érdekében. Nagyszabású iparvállalatok keletkeztek; így a hengermalom, selyemfinomítók, dohánygyárak stb., stb. A közönség érdeklődésének fölkelésére azonban legalkalmasabbnak bizonyult a kiállítások rendezése; ilyeneket hármát-négyet rendeztek a negyvenes évek folyamán egymásután Pesten, egy-kettőt pedig a vidéken. Mindezeknek a mozgalmaknak *Kossuth* volt a lelke. Ő adott irányt a felmerülő eszméknek; programszerű hatással voltak e tekintetben az első iparkiállítás berekesztésével, a díjak kiosztása alkalmával mondott gyönyörű beszédének eme befejező mondatai:

Vannak igen is, tisztelt gyülekezet, a műipar felvirágzásának oly kellékei, melyeket más nem adhat, mint a törvényhozás, mint a kormány; de vannak olyanok is, miket sem kormány, sem törvényhozás nem adhat, hanem csak mi magunk, a közméltánylat, a közrészvétel. A hol a nemzet egyénileg át van hatva azon érzettől, hogy ma már a béke szintoly hatalom, mint boldogtalanabb időben a harcz vala és át van hatva azon érzettől, hogy egy oly nép, melynek műipara nincs, tehát idegen szorgalomnak adózik, valódiságban szabad nem is lehet, s legyen bár óriás, mégis koldus, mert csak félkarú; a mely nemzet ezt érzi s ez érzetben ápolva fordul a honi műipar művei felé, ott, ha a törvényhozás gondjainak netalán balviszonyok útját állanak is, az óriásnak hiányzó félkarja mégis megnőhet; de a hol a nemzetben az ápoló részvétel hiányzik: ott a kormány és törvényhozás hiába hozná a legislegbölcsebb törvényeket, mert a műipar nem nőhet, miként a gomba nő.

Egy szó van a közönséghez, melyet óhajtanék, hogy mindenkinek füleiben csengjen, valahányszor egy iparműczikket vennie kell, s ez a szó az, hogy a mit nekünk a honi műipar nyújthat, azt idegentől venni, valóságos önthonunk elleni bűn. Ismeretes a tisztelt egyesület előtt a híres Franklinnak ama mondása, miszerint honának fiai és leányai abba helyezik büszkeségüket, hogy kopott, foltos ruhában járjanak, míg maguk lesznek képesek maguknak újat készíteni. Nálunk ily lemondásra, ily rezignációra nincs szükség; hogy nincsen, azt mutatá az iparműkiállítás, mutatja ez ünnepély; nekünk csak a külföldiesség hypochondriájából kell kivetköznünk és követnünk azon magas példát, melyet a honban már sok jelesek, különösen azon magasztos honleány is adott, ki elnökünk napjait boldogítja.⁵⁰ Azért hát, tisztelt gyülekezet, tűzzük ki magunknak ezt egyenként és összesen feladatul: méltányoljuk és védjük a honi műipart egyenként is, emlékezzünk meg, hogy minden garast, melyet külföldi szorgalomnak nyújtunk akkor, mikor vele honit jutalmazhatnánk, valódi megcsonkítása a nemzet tőkéjének, melynek egy részben minden honpolgár rakományosa.

1844-ben vette kezdetét ama hatalmas iparpártolási mozgalom, melyet történetünkben *véd-egylet* elnevezés alatt ismerünk. E nagyszerű szövetkezet Budapesten székel és kiterjesztette fiókegyesületei révén eszméit az egész országra; a kormánynak pedig annyira kellemetlen volt, hogy a cenzura még a *védegylet* szónak kinyomatását is megtiltotta a hirlapoknak. Persze, mindhiába! Az egyesület épp oly hazafias, mint közhasznú intenczióit rendkívül lelkesedéssel fogadta a nép. S ez természetes is volt, mert a *védegylet* vezérférfiai, élükön *Kossuth Lajossal*, ritka szabadelvű alapon kívánták programukat megvalósítani.

Egy 1846-ban, a *védegylet* által kiadott körlevélben ez íránt a következőket olvassuk:

---

⁵⁰ Gróf Batthyány Lajosné.

Munkásságunk a jövő évben főképp két tárgyra leendő irányozva.

Egyik a műiparos-termelés szaporítása, s a műiparos törekvéseknek pénzerővel gyámolítása.

Másik a hazai műiparcikkék kelendőségének előmozdítása. Mindkettőre nézve többszöri alkalmunk leendő a vidéki osztályokkal értekezni, jelenleg főbb vonásait érintjük a nagyszerű tervezeteknek, melyeknek kivitelén dolgozunk.

A mi a műiparos-termelés szaporítását illeti: a műipar állapotja ekkorig Európában két bajban szenved, mely ha nem orvosoltatik, Európa jövőjét megrázkódtatással fenyegeti. Egyik baj az, hogy a műipar és földművelés nincs egymással kellő viszonyba hozva; a földműves azon értékesítésben, melyre nyerste-mékének ára a gyártás által emeltetik, nem osztozik; sőt a gyárnok természetesen azon törekszik, hogy a nyerste-méket minél olcsóbban vegye a földművelőtől s a gyármányt minél jobban adhassa el a földművelőnek. Használ ugyan a virágzó műipar a földművelésnek, mert vásárt, piacot nyújt s vevőül szolgál neki; de az árra nézve a két osztálynak érdeke egymással nincs kellő viszonyosságban. S ha egyik osztály érdeke a másik felett túlsúllyal bír, mint Angliában a földbirtoké, rázkódtatásokat idéz elő, minők a gabona-törvényi izgalmak Angliában. Másik baj az, hogy a gyáripari nyereség egyes gyárvállalkozók javára szolgál, míg a proletáriusok, a gyármunkások seregének sorsa máról holnapra sincs biztosítva, keresete és jóléte nehéz munkájával arányban nem áll, elégedett tehát nem lehet, mert a gyárvállalatnak az ő munkájával előidézett nyereségében nem részesül. Innen egy harcziás állapot fejlett ki a munkás kezek és a pénztőke között, mely Európát elláthatlan bonyolodásokba keverheti.

Ilyen példákkal szemünk előtt azon kell lennünk, hogy nemzeti indusztriánk a jövőnek ezer bajaitól ment legyen. Mert a hazafinak nemcsak a jelent kell szeretnie, hanem szeretnie kell azon hazát is, mely lesz, midőn mi többé nem leszünk. S mi e tekintetben némileg szerencsésebbek is vagyunk, mint más nemzetek, mert mások példáján okulhatunk, s könnyebb új dolgot jól alkotni, mint régi rosszat orvosolni.

Mi tehát oly gyárvállalatok létrehozásával szándékozunk a produkció növelését előmozdítani, melyeknek nyereségében a termeszítő, kinek termeszterménye ott feldolgoztatik, s a gyármunkás, ki munkájával ezen nyerste-méket értékesíteni segít: aránylag szintűgy részesüljön, mint a tőkepenész, ki pénzét fektetvé a gyárvállalatba.

A dolog alapelvei röviden a következők. Megállapodván abban, hogy egy bizonyos vidék minő nemére a gyáriparnak nyújt, egyéb kellékek mellett, elegendő nyers anyagot, megtétetik a számvetés, mennyi pénz kell a gyárpületre, gyárfelszerelésre s azon forgalomra, mely a következő második alapelv mellett szükséges. Ez összeszereltetvén, ezen tőkepénz tulajdonosai részvényeik után a vállalat tiszta nyereségében osztoznak, de csak osztoznak, nem egyedül kapják azt. Sőt inkább második alapelvvül állittatik fel, hogy azon mezei gazdák, kik időnkint a gyár minőségének megfelelő nyerste-ményeiket a gyárnak eladják, termeszterményük alku szerinti árának kétharmadát, vagy háromnegyedét előlegezésül, vagy körülmény szerint egészen is, nyomban kikapják ugyan, de azért a gyárnak eladott termeszterményük egész árával azon évben szintűgy részvényeseknek tekintetnek, s a mi nyereséget nyújtand az évi mérleg, abban arány szerint részesülnek. A gyártás általi értékesítésnek haszna tehát a földművelőre is közvetlen kiterjed. Harmadik tényezője a gyárvállalati nyereségnek a gyármunkás, ki a vállalatához sem pénzzel, sem termeszterménnyel nem járulhat ugyan, de járul munkájával. Ez is oly becses, mint a két első, tehát ezt is kapitalizálni kell. Munkájának bére kifizettetik, de azon munkának értéke szintűgy részvénynek tekintetik, melynek aránya szerint a mérleg nyereségében osztozik.⁵¹

Ezután a körlevél körülményes, számadatokkal kidolgozott üzemtervét közli az ily alapon működő gyári vállalatoknak, melyek mérlegében a közreműködő munkásoknak is jut megfelelő rész az elért tiszta haszonból. Azt hisszük, nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az ilyen ideális, a valódi demokrácia elvéből meritett eszmék s az azokban nyilvánuló meleg rokonszenv a munkások mostoha sorsa iránt, képezik kulcsát annak a tüneményszerű nagy tiszteletnek s önfeláldozó ragaszkodásnak, melyeknek a magyar honi ipari munkások, vételkedve a földműves néppel, oly számtalan tanujelét adták Kossuth személye iránt, midőn ez hatalmas szózatát hallatta a szorongatott haza és szabadság ügyének megvédelmezése érdekében.

Ez volt rövid vonásokban hazánk állapota az 1848. év küszöbén, mint oly államé, mely komolyan törekedett a multnak hosszas mulasztásait helyrehozni és mind közzgazdasági, mind

⁵¹ Gelléri Mór: Ötven év a magyar ipar történetéből. Budapest, 1892.

kulturális tekintetben a haladásnak oly biztosítékait birta felmutatni, melyek a legvérmesebb reményekre jogosítottak, midőn hirtelen elborulván a politika ege s százados fátuma újra kényszeríté a magyar nemzetet a békés fejlődés útjáról letérni és minden erejét a rákényszerített önvédelmi harc szolgálatába állítani, azzal ismét hosszú időre megszakítva életének természetes folyását.

Márczius tizenötödike

Nagy érdeklődéssel kísérte az ország közvéleménye az 1847. november 11-én Pozsonyban megnyílt országgyűlés tárgyalásait. Messze kiható reformtörekvések képezték annak munkaprogramját, melyet az ellenzék megbízásából *Deák Ferencz* állított össze a következő pontozatokban: A parlamentarizmus kibővítése s a kormány felelősségének megállapítása; alkotmányos biztosítéknak s a nemzet további kifejlődésére szükségesnek tekintetik a célszerű törvényekkel körülírt sajtószabadság; továbbá a vallási szabadság kérdéseinek rendezése. A legsürgősebben megoldandó kérdések egyikének ismeri a közterhekben való osztakozást, valamint ezzel kapcsolatban a törvény előtti egyenlőséget, a honpolgárok nem-nemes osztályainak úgy törvényhozási, mint helyhatósági jogokban való valóságos részesítését s végül a hazai ipar és kereskedelem megvédését, illetve előremozdítását. Mint tudjuk, e program minden pontja megvalósult az 1848. április 11-én szentesített törvényekben.

Az országgyűlés kedvező auspicziumok közt nyílt meg, a mennyiben *Ferdinánd* király hazánk nyelvén válaszolt az előtte megjelent országgyűlési tagoknak, a mi háromszáz esztendő óta először történt a királyi trónusról.

Ámde a külföldi események rohamosan fejlődtek. A vihar 1848. február 22-én Párisban tört ki legelőször és kétszer huszonnégy óra alatt a monarchikus Francziaországból köztársaság lett. A forradalom fergetege aztán csakhamar végigzúgott a kontinensen, Olaszországon, Berlingen, Brüsszelen, Svájcra át Bécsbe és Prágába csapott s a márcziusi szellő mindenfelé a szabadság zászlóit lengette.

Pozsonyban márczius 3-án tartá Kossuth az alsótáblán híres beszédét, melyben a bécsi politikát e szavakkal jellemezte: »Mi rajtunk egy fojtó gőznek nehéz átka ül, a bécsi rendszer csontkamarájából sorvasztó szél fú ránk, mely idegeinket megmerevíti s lelkünk röptére zsibbasztólag hat.« Majd alkotmányt kívánt az osztrák örökös tartományok részére is, mert »bűró és bajonet – úgymond – nyomorú kapocs«. Végül pedig felelős miniszteriumot követelt Kossuth.

Az országgyűlési fiatalság – a lelkes beszéd hatása alatt – még aznap négyszáz aláírással az országgyűléshez kérvényt nyújtott be, melyben a sajtószabadság behozatalát sürgette.

Tíz nappal később kitört a bécsi forradalom, mely véget vetett Metternich kormányának. A történettudósok egybehangzó ítélete szerint Kossuth márczius 3-iki villanyvarázsú beszédének nagy része volt ez esemény bekövetkeztére.

Ritka mozgalmas élet uralgott abban az időben a vénhedt Pozsony falai között. Az országgyűlés és annak eleven szócsövei, a jurátusok,⁵² vagyis az országgyűlési fiatalság, kardosan és nemzeti öltözetben járva-elve, forrongásba hozták még a jámborlelkű pozsonyiakat is. Érdekes tudni, mint viselkedtek a mi öregeink e rendkívüli időben. Így a Landerer és

⁵² Minden országgyűlési követnek két-három fiatal joghallgató kísézője – jurátus – volt, kik irodai teendők végzésével voltak megbízva.

Heckenast kiadásában, ezek pozsonyi üzletében megjelenő *Budapesti Híradó* című lapnál kettős személyzet, éjjeli és nappali, volt alkalmazva, minthogy az országgyűlési tárgyalások sokszor késő estig eltartottak. *Szentkirályi Márton*⁵³ szaktársunk tehát, csak hogy nappal jelen lehessen az országházban lefolyó vitáknál, az éjjeli személyzet tordelői állását vállalta magára. Ugyancsak az éjjeli személyzethez osztatta be magát hasonló okból e lapnál *Kovács Mihály*, jelenleg a rozsnyói nyomdának tulajdonosa. *Wodianer Fülöp*, ki 1899. január hóban húnyt el 79 éves korában, mint Budapest egyik legelőkelőbb könyvkiadója és nyomdatulajdonosa, ebben az időben a Schmid-féle nyomdában működött mint szedő az országgyűlési diarium, vagyis napló előállításánál; ezt a munkát is este végezték a szedők és nappal rendszeren a törvényhozás csarnokát keresték föl. E magukban véve csekélynek látszó vonások mindarról tanuskodnak, hogy az izzóvá vált politikai helyzet mily élénk benyomással volt a köznépre, a munkásosztályra is. Az izgalom, az érdeklődés a szabadság ügyének miként történő fordulata iránt elfogta a kedélyeket, mindenki szinte át volt hatva attól az ösztönszerű érzettől, hogy nagy, világrendítő események bekövetkezése előtt áll a nemzet.

És ezek az események rohamosan fejlődtek.

Az öntudatra ébredt korszellem fuvallata keresztülszáguldozta egész Európát és csakhamar elérte az ország szívét, Budapestet is. Itt rendkívül feszült figyelemmel kísérte a nép a Pozsonyban lefolyó országgyűlési küzdelmeket; mohón várták a naponként estefelé a pozsonyi gőzhajóval érkező legújabb tudósításokat és midőn kitudódott, hogy a főrendek Kossuth Lajosnak márczius 3-án tett felirati javaslatát a független parlamenti kormány ügyében kitérőleg fogadták, az elkeseredés ez újabb huzavona fölött le nem írható mérveket öltött. Az izgatottságot még inkább szitották a napi sajtó heves kifakadásai s az év eleje óta fokozott tevékenységet kifejtő két ellenzéki klub.

Utóbbiak közül az ifjúságé volt az agilisabb; ennek élén a »tizek« társasága állott, melyet viszont a következők képeztek: *Petőfi Sándor*, *Jókai Mór*, *Tompa Mihály*, *Kerényi Frigyes*, *Pálffy Albert*, *Lisznyay Kálmán*, *Bérczy Károly*, *Pákh Albert*, *Obernyik Károly* és *Degré Alajos*. Iránytadó szerepet játszottak e klubban azonban más írók és művészek, valamint az egyetemi fiatalság vezérei is. Ennek a társaságnak az uri-utczai Pilvax-féle kávéház (a jelenlegi Schöja-kávéház a Koronaherczeg-utczában) volt összejöveteli helyisége. A kávéház sötétes háttérben jobbra, közel a szögletfalhoz, egy nagyobb gömbölyű faasztal állott, körülötte nyolcz-tíz székkal. Ez az asztal képezte középpontját a Pilvaxbeli összejöveteleknek. Nem egy eszme, nem egy reformjavaslat, mely később, a mozgalmas időkben testté vált, ebben a kávéházban: a kerek asztalnál született. Mint szívből a vérkeringés, innen indult ki akkoron csaknem minden hazafias mozgalom. Mint akkoriban találóan mondták, ez volt a »közvélemény asztala«.⁵⁴

Egy másik középpontja a közvéleménynek az Uri- és a Zsibárus-utca sarokházában székelő Ellenzéki Körben kristályosodott ki. Első elnöke *Batthyány Lajos* gróf volt és inkább a középosztálynak szolgált találkozóhelyül. Itt találjuk *Klauzál Gábort*, *Nyáry Pált* és egyéb hangadó személyeket. Mindkét klub különben folytonos összeköttetésben állott egymással.

Márczius 14-én délután 2 órára hívott össze a két kör egy közösen megállapított népgyűlést az Ellenzéki Kör nagytermébe, hogy egy, az országgyűléshez intézendő petícióban sürgessék a közvélemény kívánságainak teljesítését. E kívánságokat abba az ismeretes tizenkét pontba foglalták össze, melyek másnap, márczius 15-én, a szabad sajtónak első termékét képezték. A

⁵³ Szentkirályi Márton jó emléken álló kollegánk 1895-ben húnyt el Ujpesten, élete 67-ik évében, miután 1891-ben hivatásának ötvenéves jubileumát ülte és élete végén a magyarországi nyomdász-egyesületnek rokkantségét élvezte.

⁵⁴ *Gracza György*: 1848. márczius 15.

gyűlés hangulata nagyon szenvedélyes volt s csak Klauzál Gábor higgadt föllépése birta a háborgó fiatalságot féken tartani elhamarkodott cselekedetekkel szemben.

A gyűlés berekesztése után a zajongó ifjúság azután visszavonult rendes gyülekezőhelyére, a Pilvax-kávéházba, hogy ott a további teendőkről tanakodjon. Itt érte az egybegyűlteket a futó tűzként terjedő hír, hogy Bécsben az előtte való napon, 13-án, kiütött a forradalom és hogy Metternich, a gyűlölt kancellár, menekülni volt kénytelen. A riasztó hirt a pozsonyi hajó hozta magával.

A bécsi hír meghozta márczius 15-ét!

Petőfi és társai nyomban, még az éj folyamán, megtették intézkedéseiket a következő napra nézve s valószínűleg beavatták terveikbe Landerer Lajos nyomdatulajdonost is, a mire azért is következtethetni, mert a nyomdát az események éppenséggel nem lepték meg.

Ilyen előzmények után virradt fel márczius 15-ike, egy szerdai napon, komoran, hóval vegyes esővel. Az éppen nem kedvező időjárás dacára a Belváros utczáin már korán reggel nagy élénkség mutatkozott. A Bécsből jött váratlan hír mozgósította az utcákat. A fiatalság vezérei megbeszélés szerint intézték a mozgalmat, melynek bevallott végcélját a már említett tizenkét pontnak és a Petőfi által még csak 13-án írott *Talpra magyar!* kezdetű költeménynek, a cenzura előleges beleegyezése nélkül történt kinyomtatása képezte.

Mielőtt e két nyomtatványnak a Landerer és Heckenast-üzletben történt előállítását az általunk szerzett adatok alapján elmondanók, átengedjük az elbeszélés elsőségét *Ács Mihály* szaktársunknak, mint a ki kora ifjúságától e nyomdaintézet személyzete körében mozgott és így mindenesetre elég illetékes volt e történeti nevezetességű aktus leírására. Ez volt különben felejtethetetlen emlékű Ács kollegánknak egyik legutolsó irodalmi terméke, a miért a kegyelet érzete is ösztökél bennünket e leírásnak e helyen való közlésére s így jelent az meg a *Vasárnapi Ujság* 1896. márczius 15-iki számában *Öreg nyomdászok a sajtószabadság első termékeiről* cím alatt:

Olyanoktól hallottam, a kik az emlékezetes márcziusi napon már élemedett emberek voltak s a Landerer és Heckenast-féle nyomdában évek óta működtek. Igaz, hogy oly eseménynél, mint a sajtószabadság kimondása, a végeredmény a fődolog; azonban az előzményeknek, sőt azok részleteinek is megvan a maguk érdekessége.

Lehet, hogy azoknak van igazuk, a kik a részletekben eltérnek az én öreg szedőimtől; bár akkor, mikor ezek előttem elbeszélték – hét-nyolcz évvel az esemény után – az egyes mozzanatok még ő náluk is friss emlékezetben lehettek.

Mindenekfölött tagadták azt, hogy a mozgalom mintegy meglepte s készületlenül találta az illető nyomdát. Landerer a mozgalmat intéző ifjakkal, ha egyéb úton nem, a nála megjelenő Életképek útján, mint e vállalat szerkesztőivel és dolgozótársaival évek óta szorosabb viszonyban állott s így nem lehetetlen, hogy a történendőkre nézve előleges értesítést is kapott tőlük. Gyanítható ez már abból az intézkedéséből is, mely szerint előtte való este összes munkásainak lelkére kötötte, hogy a zavaros idők mellett is reggel mindannyian helyükön legyenek, mert minden egyesre szükség lehet; s a mi az akkori nyomdai állapotoknál lényeges dolog volt, már előre nagy mennyiségű papírt is áztattak.

Reggeli nyolcz órakor csakugyan mindenki helyén volt s az idő tiz óráig feszült várakozásban telt el. Ekkor azután, számos nemzeti színű zászlótól tarkítva, mint egy zúgó ár, közeledett az utcán a tömeg. Landerer a személyzetének élén a nyomda bejáratánál állott, mikor Jókai, Petőfi, Vasvári s a többi márcziusi ifjak magyar díszruhában, nemzeti színű vállszalaggal, oldalukon többnyire széles kardot viselve, a tömegből kiváltak, a nyomdába beléptek. Erőszakos lefoglalásról szó sem volt. A személyzet éljenzéssel, Landerer rövid beszéddel fogadta őket.

Mikor előadták kívánságukat, hogy a 12 pontot s a Nemzeti dalt, a *Talpra magyart* előleges cenzura nélkül akarják kinyomtatni: Landerer inkább szinleg, mint komolyan, figyelmeztette őket az ezzel járó felelősségre; de az ifjak azon kijelentésére, hogy minden felelősséget magukra vállalnak, minden látszólagos nehézség elenyészett. A 12 pont kéziratát négy részre osztották, a *Talpra magyart* pedig, hogy a szedés gyorsabban menjen, Petőfi úgy diktálta az illető szedőnek. Mert nem igaz az, a mit a többek között

Fischer Sándor Petőfi életrajzában mond, hogy a márcziusi ifjak maguk álltak a szekrényhez s szedték ki a szükséges sorokat. Nem lehet igaz ez már azért sem, mert bár nem valami boszorkányság az a betűszedés, de azért az intelligens ember sem tanulhatja azt meg csak úgy egy pillanat alatt. Előbb a betűszekrény számos rekeszeivel kell egy kissé megismerkednie, hogy tudja, melyik betű hol van s akkor is még sokkal lassabban megy a munka, semhogy abból az időből kitelnék, mely a nevezetes két nyomtatvány előállítására fordított. A regényes színezetnek itt ellene mond már maga a technikai nehézség.

Bizony a szedést a nyomdának öt rendes szedője, mindenesetre a rendkívüli helyzetből kifolyólag, nem a rendes, gépies módon végezte, s a folytonosan behallatszó éljenzés közben először a *Talpra magyar* formája került a sajtóba, melynek első példányait riadó örömmel fogadta a tömeg.

Bár a nyomásnál a szükséges egyéneken kívül többen is szívesen segédkeztek volna, az előállított példánymennyiség nem volt arányban a künn levő tömeg türelmetlenségével, melynek minden egyese birni akarta a sovároga várt sajtószabadság első termékét; így a *Talpra magyar* a 12 ponttal együtt a kézi sajtókból csakhamar a gyorsajtóba került, a honnan azután a szaporábban készülő példányokat a nyomda személyzete az ablakokból folyton szórta a lelkesült tömeg közé.

Hogy e képet kikerekítem s a legcsekélyebbnek látszó momentumra a valóság lehetőleg kiderüljön, ennek az újabb történetünkben oly nevezetes fordulópontot képező eseménynek még életben lévő négy szemtanújához, *Giersch Lajos*, *Malatin Antal*, *Prohászka József* és *Träger Endre* szaktársaimhoz fordultam írásbeli vagy szóbeli felvilágosításokért. Ők négyen erre a legkompetensebbek, minthogy ők akkor márczius 15-én tevékenyen részt vettek a magyar sajtó első szabad termékeinek előállításában.⁵⁵ A legnagyobb szíveséggel velem közlöttek után a fentvázolt képet a következőkkel egészíthetem ki.

Körülbelül tíz órakor érkezett a tüntető néptömeg az egyetem felől a nyomda elé, a hova az ifjúság vezérei azonnal bementek, kísérve jurátusok és sok más egyetemi hallgató által. Miután néhány perczig Landerer irodájában zárt ajtó mögött előadták jövetelök célját, Landerer azt az utasítást adta Träger művezetőnek, hogy Petőfi és társai kívánságának a 12

---

⁵⁵ *Giersch G. Lajos* 1820-ban született a thüringiai Querfurt városkában és ugyanott tanulta a betűszedést. Felszabadulása után csakhamar vándorbothoz nyult és már 1840-ben Magyarországra került, mely neki második hazája lett. 1841-ben Pesten a Landerer-nyomdában kapott munkát és azóta itt tartózkodik. 1848–49-ben mint nemzetőr tett eleget honpolgári kötelmeinek. 1884. augusztus 30-án ülte nyomdász-ságának ötvenéves örömnepét és jelenleg Ujpesten él mint az országos nyomdász-egyesület rokkant tagja.

Malatin Antal Gödöllőn született 1820-ban. Iskoláit Pesten végezte a piaristáknál. Ezután Landerer üzletébe lépett mint betűszedő-tanoncz. 1838-ban történt felszabadulásával nagyobb vándorútra kelt Németországba, Svájcba, Elzászba; innét Csehországon és Ausztrián át 1842-ben visszajött Pestre és újra a Landerer nyomdában vállalt munkát. Itten működött 1857-ig, ekkor Holmeyer Ferencz társaságában Kalocsán nyomdát nyitott, melyet 1898-ban vett át tőle Werner Ferencz, Malatin pedig visszavonult a magánéletbe.

Prohászka József Pesten született 1833-ban s lett betűszedő-tanoncz a Landerer és Heckenast czégnél. Miután több nagyobb fővárosi nyomdában dolgozott, 1875-ben a Franklin-nyomdában nyert alkalmazást, hol daczára magas korának, ma is főlebbvalói teljes megelégedésére tölti be hivatását. 1896. április 5-én ülte élethivatásának félszázados jubileumát, mikor szaktársai és a Franklin-nyomda igazgatósága részéről számos kitüntetésekben érdemesíték.

Träger Endre 1819-ben született Prágában, hol nyomdásznak képezte ki magát. Pestre már a negyvenes évek elején került és itt főnöke, Landerer Lajos felismerte benne jeles képességeit, további kiképztetése végett kiküldte 1844-ben Párisba. Innét 1846-ban visszakérülve, mint üzletvezető nyert alkalmaztatást a Landerer és Heckenast-czégnél, mely állásától 1867-ben vált meg. Ezután két évig Hornyánszky Viktor fővárosi nyomdatulajdonos üzlettársa volt, mignem 1869. július 1-én a magyar kir. egyetemi nyomda igazgatójának lett kinevezve, mely diszes állást 1887. év végéig viselte; ekkor a jól megérdemelt nyugalomba lépett, melyet ma is élvez.

pont és a Nemzeti dal kinyomtatása iránt tegyen haladék nélkül eleget. Erre Petőfi odaült Träger asztalához és írni kezdte *Talpra magyar!* című költeményét; Vidacs János, mások szerint Irinyi József ezalatt odalépett az egyik vassajtóhoz s kezét arra rátéve, e szavakat mondá: »Ezt a sajtót a nép nevében ezennel lefoglaljuk, követelve kézírataink kinyomtatását!«, a mely kinyilatkoztatást a jelenvoltak nagy tetszéssel fogadták.

Träger e közben magához véve a 12 pontnak már megírott magyar és német szövegét, intézkedett annak kiszedése iránt, a mi rögtön meg is történt. A magyar szöveget *Potemkin Alfonz*, *Malatin Antal* és *Neumann Lajos* szedték ki hamarosan, míg a németet *Giersch Lajos* és *Weiss János* állították elő.⁵⁶

Ezzel egyidejűleg készült a *Nemzeti dal* szedése is. Mikor Petőfi megírta az első versszakot, a türelmetlen Vasvári azt rögtön ollóval levágta s odavitte Malatinnak, kit mint az Életképek szedőjét jól ismert. Hasonló módon tett Träger a többi versszakokkal, másnak-másnak adva szedői közül mindegyiket; az utolsó versszak egy *Kohn József* nevű szedőnek jutott, kihez aztán Petőfi oda állott és izgatottságában még diktálta is a kéziratot. Ennek megtörténtével később még egy második szedést csináltak a *Talpra magyarból*. Mikor kész volt az első szedés, beemelték a költeményt a Dingler-sajtón, melyen *Demant András* mint nyomó és *Prohászka József* mint festékfeladó fiú dolgozott; a tizenkét pont kinyomtatását pedig a Columbian-sajtón *Golditz Vilmos* nyomó végezte.⁵⁷

Féltizenkettő lehetett, midőn Petőfi forradalmi dalának legelső példányát, melyről – mint a mellékelt hasonmásban található betűhibákból gyaníthatni – végzetlen türelmetlenségében még korrekturát sem engedett csinálni, még azon nedvesen kikapta a nyomó kezéből s azt

---

⁵⁶ E nyomtatványnak ez volt szószerinti szövege:

Mit kíván a magyar nemzet?

Legyen béke, szabadság és egyetértés.

1. Kívánjuk a cenzura eltörlését.

2. Felelős minisztériumot.

3. Évenkénti országgyűlést.

4. Törvény előtti egyenlőséget polgári és vallási tekintetben.

5. Nemzeti őrsereget.

6. Közös teherviselést.

7. Az urbéri terhek megszüntetését.

8. Esküdszéket.

9. Képviseletet egyenlőség alapján.

10. A katonaság esküdjék meg az alkotmányra.

11. Magyar katonáinkat ne vigyék külföldre, a külföldieket vigyék el tőlünk.

12. Az uniót Erdéllyel.

Végül: Egyenlőség, szabadság, testvériség!

⁵⁷ A két sajtó közül a nagyobbikat, az erősebb szerkezetűt, a *Columbian-Press* nevűt, a homlokzatán levő amerikai sasról közönségesen »sasos sajtónak« neveztek. Feltalálója *Clymer György*, Philadelphiában született, bár szülei svájci származásúak. Az új szerkezet a többi kézi sajtótól abban különbözik, hogy a nyomást végző vaslap lenyomódását nem a tégely, hanem a homlokzaton levő emeltyű eszközzi. 1818-ban Clymer Londonban kezdte sajtóit gyártani. Innét hozatta Landerer is sajtóját, melyen a Franklin-nyomdában még ma is huznak le revízió-levonatokat. Homlokán következő feliratot visel: »Columbian Press Nr. 1141. Clymer Dixon & Co. Original Patentees & Manufacturers. 10. Finsbury St. 1845. London.« Ebből látható, hogy ez az 1845. évben épített sajtó már az 1141-ik számot viselte, tehát e sajtók – tekintve az akkori idők szűk kívánalmait – igen el voltak terjedve, bár feltalálójuk, Clymer, már 1834. augusztus 27-én elköltözött az élők sorából. – A másik egy *Hagar W.* nevű szintén amerikai feltaláló által alkotott, Németországban Dingler által gyártott kézi-sajtó; újítása lényegében a fogantyú-szerkezet javításában állott.

magasan meglobogtatva, az utcára sietett, hogy bemutassa a népnek.⁵⁸ A közönség minden magyarázat nélkül megértette a költő örömteljes felindulását.

– Éljen Petőfi Sándor! Halljuk a Nemzeti dalt!

– Halljuk! Halljuk! – zúgta rá ezernyi torok.

Petőfi előlép és szavalni kezd. A kik látták ezt a fenséges jelenetet, azok sohasem felejtették azt el. Mint égzengés zúgott végig a megilletődött tömegben a költő érczes szava; megremegtetve, lázba ejtve a szíveket. *Degré Alajos*, ki közvetlen szemtanúja volt e jelenetnek, emlékirataiban ekként írja le a páratlan hatást: »Életemben se láttam soha ily gyújtó hatást. Mintha a felhők nem is havat, de villanyszikrákat szórának, s az emberekben az agyvelő, a kebel minden gyú-anyaga egyszerre lángba csapott volna fel. A második versszak után a refraint a sokaság mint vihar utána dörgé. Nem gondolt többé senki hóval, esővel; esernyőjét mindenki összevonta, s mintha fegyverre alakult volna át, fenyegetőleg emelte magasra. Mikor elvégezte Petőfi, darabig helyén maradt és élvezte a leirhatatlan hatást.«

Miután még az odáig kinyomtatott példányokat a nyomda egyik ablakából az ujjongó nép közé szórták és a mozgalom vezetői részéről ki lett adva a jelszó, hogy a délután 3 órára a múzeum-kertbe összehívott népgyűlésen minél számosabban jelenjenek meg a szabadság hívei, a nyomda előtt összegyűlt néptömeg szép rendben eloszlott.

Ebéd után a *Talpra magyar* két szedését a gyorssajtóba emelték, úgy, hogy a népgyűlés megnyitakor *Holmeyer Ferencz* gépmester már több ezer példányt adhatott át a rögtön híressé lett Nemzeti dalból.

Már jóval 3 óra előtt rengeteg sokaság lepte el a múzeum előtti térséget; a gyűlésen tudva-levőleg a lelkes *Vasvári Pál* elnökölt, s azon elhatározták, hogy küldöttségileg felszólítják Pest városa tanácsát a tizenkét ponthoz való csatlakozásra. Ez – mint tudjuk – megtörtént, a mire a küldöttséget kísért néptömeg a városháza teréről átment Budára, hogy az ottan székelő helytartótanácsot is rábírija a tizenkét pont helybenhagyására.

Budán *Nyáry Pál* volt a nép kívánságainak tolmácsolója, egyben az állami foglyok azonnali szabadon bocsáttatását kérve. A helytartótanács megrémült tagjai mindent ellenkezés nélkül elfogadtak.

A szabadságukat visszanyert államfoglyok közt volt *Táncsics Mihály*, az ismert népiró is. Ezerekre menő néptömeg kísérte a börtönből kiszabadított rab-író pesti lakására.

Ezzel és a Nemzeti Színházban Bánk bánnak, a napi eseményeknek szerencsés lefolyása miatt határtalan lelkesült hangulatban lévő nagyszámú közönség előtt történt előadásával, mely alkalommal közkívánatra *Egressy Gábor* szavalta el nagy művészi talentumának teljes erejével a Nemzeti dalt, – ért véget a márczius 15-iki nagy nap.

Midőn aztán lecsendesedtek a lázasan felizgatott kedélyek és nyugalomra tértek, Petőfi íróasztalához ült és következő gyönyörű sorokban örökitette meg e szép nap emlékét:

Pest, márczius 15-én, 1848. Ha tudnám, hogy a hazának nem lesz rám szüksége, szívembe mártanám kardomat s úgy írnám le haldokolva, piros véremmel e sorokat, hogy itt álljanak a piros betűk, mint a szabadság hajnalsugárai.

Ma született a magyar szabadság, mert ma esett le a sajtóról a bilincs. Vagy van olyan együgyű, ki azt képzelje, hogy szabad sajtó nélkül lehet bármely nemzetnek szabadsága? Üdvözlégy születésed napján,

⁵⁸ Sajátságos, hogy a *Nemzeti dal* szedői még szerte használták szedésükben az aposztrofokat, holott Petőfi ez elavult írásjelet ebben a kéziratában már nem használta. Fölemlítettük e körülményt annak bizonyosságául, hogy a megszokott keretben mozgó, mondhatni mechanikai munkának mily nagy befolyása van az emberi működésre.

magyar szabadság! Először is én üdvözöllek, ki imádkoztam és küzdöttem érted, üdvözöllek oly magas örömmel, a milyen mély volt fájdalmam, miután nélkülöztünk téged!

Oh szabadságunk, édes, kedves újszülött, légy hosszú életű e földön, élj addig, míg csak él egy magyar, ha nemzetünk utolsó fia meghal, borulj rá szemfedő gyanánt... S ha előbb jön a halál, rántsd magaddal sírodba az egész nemzetet, mert tovább élnie nélküled gyalázat lesz, veled halnia pedig dicsőség!

Ezzel köszöntelek, ez legyen útravalód az életben. Élj boldogul, nem kívánom, hogy ne találkozzál vészekkel pályádon, mert az örökké nyugodt élet fél-halál, de legyen mindig férfierőd a vészben diadalmaskodni!

Késő éj van. Jó éjszakát, szép gyermek, szép vagy te, szebb minden országbeli testvérednél, mert nem fürödtél vérben, mint azok, téged tiszta örömkönyek mostak; és bölcsöd párnái nem hideg, merev holttestek, hanem forró dobogó szívek! Jó éjszakát! Ha elalszom, jelenj meg álmomban úgy, a milyen nagyoknak, ragyogóknak, a világtól tiszteltnek én remélek!

***

A budapesti események híre villámgyorsan terjedt az országban és mindenütt nagy lelkesedéssel fogadták. Több városban, mint Nyíregyházán, Szegeden, kivilágítást rendezett a város közönsége. Nagy hatással volt a szabad sajtónak kihirdetése *Temesvártt*, hol a polgárság népgyűlést tartott és ezen hozzájárulását nyilatkoztatta ki a főváros mozgalmához. Dr. Berkeszi István nemrég megjelent: A temesvári könyvnyomdászat és hirlapirodalom története című munkájában, erre nézve ezeket olvassuk:

A *Temeswarer Wochenblatt* 1848. évi 13. száma szerint izgatott tevékenység uralkodott 1848. márczius 18-án a temesvári könyvnyomdában. Alig végződött be a népgyűlés, a nép máris a könyvnyomdához rohant és követelte a pesti 12 pont és a Talpra magyar kinyomatását cenzura nélkül. A nép eme követelésének meg is felelt a nyomdász és a szabad sajtónak első termékei Temesváron is ugyanazok voltak, mint a fővárosban. Mihelyt készen voltak a nyomtatással ajtókon és ablakokon tódult a nép a nyomdába, hogy kaphasson a temesvári szabad sajtó első termékeiből. Este a színházban díszelőadás volt, hölgyek és urak nemzeti kokárdával díszítve ruháikat, jelentek meg; az előadás alatt polgárok, fiatal emberek, színészek, nemesek nemzeti zászló alatt a színpadra mentek fel és a Szózatot kezdték énekelni, mire az egész közönség részt vett az éneklésben, majd elszavalták a Nemzeti Dalt, melynek utolsó sorait: »A magyarok istenére esküszünk, esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk« – az egész közönség ismételte. Három estén keresztül tartott a színházban a demonstratio, a három színházi este között egyiken a nép számára ingyen előadás volt. A hirlapirodalom első példánya, mely Temesváron szabad sajtó alól jött ki, a *Temeswarer Wochenblatt*-nak 1848. márczius 25-én megjelent 13. száma volt, büszkén is viselte homlokán, nagy betűkkel nyomtatva: Mit Pressfreiheit.

Szabad a sajtó!

E sorral jelent meg a márczius 15-iki események után mint első a *Nemzeti Ujság*, e felirást lapczimén felül viselve. E lap volt 1848-ig a leghosszabb életű magyar ujság, melyhez hasonló kort csak a mai *Pesti Napló* s a *Debreczen-Nagyvárad*i *Értesítő* ért el. Büszkén is viselte a Nemzeti Ujság a homlokán: »Negyvenkettedik év. Alapítá Kultsár István táblabíró, kiadja özvegye«. A Kultsár István által 1806-ban megindított Hazai Tudósítások folytatása a Nemzeti Ujság. Tehát így lehetett 42-ik évfolyamában 1848-ban.

Hivatalosan csak este ½ órakor nyilvánították szabadnak a sajtót, mikor is Nyáry Pál a budai helytartótanácsi épület egyik ablakából az összegyűlt népnek kijelentette, hogy a helytartótanács beleegyezésével a cenzura e pillanattól meg van szüntetve. A lapok aztán másnapról fogva, utánaözve a Nemzeti Ujságot, hasonló, »A sajtó szabad!« felirású fejdíszel jelentek meg.

Másnap, 16-án, a nagy vívmányok öröme, Budapest kivilágítását határozták el. A kivilágítás fényesen sikerült. Pesten a Nemzeti Színház és számos egyéb középület mellett nappali

fényárban úszott a Landerer és Heckenast-nyomda épülete is; Emich Gusztáv könyvárusboltja kirakatjában, az Uri- és Kigyó-utcza sarkán pedig Petőfi nagy arcképe tündöklött, alatta egy könyvnyomtató-sajtó képe, e felirással: »Szabadság, béke, egyetértés!«

Landerer javaslatára Budapest nyomdászai tüntető körmenetet rendeztek a kivilágítás estjén. A kitett időben a kék munkászubonyokban megjelent szaktársak, fejükön fekete süveget viselve, megindultak fent nevezett nyomdaépülettől, élükön a főnökökkel, zászlók és lampionok kíséretében, s útjokat a mai Koronaherczeg-utcán át, a Sütő-utczába vették, innen a Károly-körúton vissza, újra a Hatvani-utczába fordultak, hol a kiinduló pontnál, a nyomdánál véget ért a körmenet, hullámozó néptömeg által kísérve és folyton a sajtó szabadságát éltetve!

Márczius 17-én aztán a helytartótanács Pest városa tanácsához intézett átiratában szentesítette a 15-én tőle kicsikart engedményt a sajtó szabaddá tétele ügyében. Kérdéses átiratának tartalma ez:

Nemes városi tanács! A megelőző censura a törvényhozás további rendelkezéséig megszűnván, a sajtó kicsapongásai és visszaéléseinek kellő megtorlása végett addig is, míg a törvényhozás rendelkezend, a következő szabályok állíttatnak fel:

1. A sajtó minden megelőző censura nélkül szabadon működik.
2. Minden akár könyvnyomtatás akár nyomda által kiadott bármely nemű irat vagy rajznak szerzője, szerkesztője, vagy készítője az iratban vagy rajzban foglaltakért felelős.
3. Minden könyvnyomtató és nyomó az illető irat vagy rajz kinyomása és a szerzőnek átadása után tartozik azonnal a nyomtatnak egy példányát az illető hatóság elnökének átadni; ki
4. Köteles azon példányt a kinevezett bizottság elnökének haladéok nélkül felelősség terhe alatt azonnal átküldeni.
5. A sajtó útján elkövethető visszaélések és kihágások megbírálása végett rendelt ideiglenes bizottság névsora ide mellékeltek következőké: Nyáry Pál, Klauzál Gábor, Deák Ferencz, Patay József, Fáy András, b. Eötvös József, Trefort Ágoston, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Fényes Elek, Szalay László, Balla Endre, Rottenbiller Leopold, b. Kemény Zsigmond, Lukács Móricz, Valero Antal, Szilágyi István gombkötő, Rappel Frigyes, Tóth Gáspár szabó, Fröhlich Frigyes, Burgmann Keresztély, Irinyi József, Egressy Samu, Zlinszky János főbíró, Belaagh Antal eskütt.
6. Ezen bizottság a kinyomott iratot, vagy rajzot megvizsgálván, a benne talált vétség iránt véleményét kimondja, és az esetet a vétkesnek illető bíróságához további eljárás végett átküldi.
7. Ki valamely iratot vagy rajzot ki akar adni, köteles a nyomandó iratot vagy rajzot önkezevel aláírni, és ha a nyomdatulajdonos előtt a kinyomtatást kívánó egyén ismeretes nem volna, köteles ugyanazonosságát az illető nyomdatulajdonos előtt ismeretes két tanu által bebizonyítani.
8. A nyomdatulajdonos tartozik minden legkisebb nyomatra nevét, vagy műhelye czimét kinyomni; ha ezt elmulasztaná, vagy ha az általa kinyomott iratot ismerve, a kiadó egyént általa alá nem írta, vagy ha azt nem ismerve, annak ugyanazonosságát két általa ismeretes tanukkal, maga előtt be nem bizonyította, ugyszint, ha a nyomott irat vagy rajz, a hatósági elnök kezébe azonnali általadását elhanyagolná: a kiadott irat vagy rajz tartalmáért szintugy felelőssé válik, mint maga a szerző vagy kiadó.
9. Éppen ezen felelet terhe alá esik azon hatóság elnöke is, ki a nyomda tulajdonosa által nekie átadott nyomtatványt a bizottság elnökének azonnal meg nem küldi.

Miről a városi tanács ezennel szoros hozzátartás végett értesítettik.

Kelt Budán, a magyar kir. helyt. tanács 1848-ik évi böjtmáshó 16-án tartott üléséből,

a városi tanácsnak jóakarói

gróf Zichy Ferencz m. k.

Nyékly Mihály m. k.

A márcziusi napok alatt Petőfi befolyása a fővárosban irányadó volt, magukat az utcákat az ő indítványára nevezték el. A Hatvani-utczát a Landerer és Heckenast-nyomdáról »Szabadsajtó-utczának«, az Egyetem terét »Márczius 15-ike terének«, a Városház-teret »Szabadság-térnek« s a Pilvax kávéház a »Szabadság-csarnok« díszes elnevezést kapta.

A *Petőfi* és *Jókai* szerkesztősége mellett megjelenő *Életképek* a következő szerkesztői értesítést közli: »A forradalom kiütött. Magyarhon dicsősége napjait kezdi élni. Vidéki levelezőink tudni fogják, hogy ezentúl mely dolgokról kell írniok. Béke, szabadság és egyetértés. A nép kivítta jogait egy csepp vér nélkül, jelen lap már sajtószabadsággal jelenik meg. Legyünk rajta, hogy a béke a vidéken is föntartassék. Isten és a szabadság velünk!« Később e lap a *Szabadság, egyenlőség, testvériség* címét vette föl.

A márczius 15-iki fordulattal addig nem tapasztalt érdeklődés fogta el a köznépet a politikai dolgok iránt, az újságolvasás egy csapással életszükségletté vált. Nyakra-főre keletkeztek új lapok, a régiek pedig, ha irányt változtattak is, kevés kivétellel megbuktak.

Az új éra első hirlapja, a leghíresebb forradalmi lap, a *Márczius Tizenötödike*, »Nem kell táblabíró-politika« jelszóval 1848. márczius 19-én indult meg, *Lukács László*, a Kozma-nyomda igazgatójának kiadásában. Szerkesztője *Pálfy Albert* volt. E lap hetyke s gúnyos modorával érdeket tudott kelteni minden közügy iránt és ez által teremtett is magának olvasóközönséget. A párisi lapok módjára e lap volt az első, melyet utcásarkokon és boltokban egyenkint árulgattak.

A főváros utcái ekkor a »Vegyenek friss Márcziust!« vagy »tessék Népelem!«, »Kaufen's heutige Opposition!« kiáltásoktól viszhangoztak. Volt is akkor keletje a lapoknak, melyek, ha érdekes dolgokat tárgyaltak, nem ritkán kétszer, háromszor is utánnyomattak.

A *Márczius Tizenötödike* példájára indult meg a *Radicallap*, *Merei Mór* szerkesztésében. Később a *Madarász* testvérek Népelemével, valamint a Honderűből lett Reformmal egyesülve, *Népelem, radicallap* lett.

Ugyancsak fenti lapok nyomában haladt, sőt olykor még szélsőbb követelésekkel állt elő a *Táncsics Mihály* által szerkesztett *Munkások Ujsága*, a következő jelszóval: »A kormány és király az országért vannak, nem pedig megfordítva az ország a királyért, tehát fölöttük a nemzet mindenkor intézkedhetik«. A *Munkások Ujsága* is rövid pályafutás után beolvadt a Népelembe.

Mérsékelt irányánál fogva laptársai közül kivált a *Nép Barátja*. Jeligéje: »Ki mint vet, úgy arat«. *Vas Gereben* volt a szerkesztője, segédje pedig *Arany János*, ki több népies dolgozattal gazdagította tartalmát, *Vörösmarty* pedig vezércikket is írt bele. *Id. Szinnyei József* szerint kezdetben félmillió példányban nyomatták; oly szám, melyben magyar lap még nem jelent meg. Bárány Eötvös József akkori vallás- és közoktatási miniszter 600 példányt rendelt meg belőle a távolabbi falvak szegényebb lakossága közti ingyenes kiosztásra. A kormány is pártfogolta s lefordíttatta az országban élő nemzetiségek nyelvére, terjesztéséről pedig rendeletileg intézkedett. Itt kezdte meg *Sárossy Gyula* *Arany trombita* című költeményének közlését.

A kormány 1848. június 1-én indította meg hivatalos lapját, a *Közlönyt*, melynek szerkesztője *Gyurmán Adolf* volt, ki alatt a lap mérsékelt irányt követett. Szemere Bertalan 1849-iki belügyminiszter arról is gondoskodott, hogy e lapból, mint a köztársasági elvek előharcosából, ünnep- és vasárnapokon a falu lelkésze vagy jegyzője felolvasásokat tartson a tanulatlan nép számára.

A hivatalos lap után a legjelentősegteljesebb és legnagyobb politikai napilap volt a *Kossuth Hirlapja*, melyet Kossuth kiadásában és befolyása alatt *Bajza József* szerkesztett. Mint a legelterjedtebb lapok egyike, szava a külföldre is elhatott és Ausztriában is belőle ítélték meg a magyarországi közvélemény hangulatát. Kossuth neve rendkívüli népszerűséget szerzett e lapnak. Itt írta meg mint miniszter cikkeit, itt indokolta meg, miért tette le tárczáját; egyszóval az ő hatalmas egyénisége olvasható ki a lap minden sorából.

E lapok voltak 1848–49-ben politikai hírlapirodalmunknak legszámaveendő képviselői. Mindannyian folyományai voltak a márczius 15-én történekműnek s az április hó 11-én szentesítést nyert 1847–48-iki XVIII. törvénycikknek, – a sajtótörvénynek – mely kimondá, hogy »az előző vizsgálat eltöröltetvén örökre, s a sajtószabadság visszaállítatván, ennek biztosítékául rendeltetnek, miszerint: 1. §. Gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közölheti és szabadon terjesztheti« stb. stb.

Ama hatalmas föllendülést, melyen a hazai sajtó szabadabbá tétele következtében keresztülment, legjobban megvilágítják azok a számadatok, melyeknek *id. Szinnyei József* érdemes munkálkodása révén birtokába kerültünk. Ezek szerint az 1847-ben hazánkban létezett 33 nyelvű magyar lappal szemben azok száma 1848. és 1849-ben 86-ra szökött fel, melyek 14 városban jelentek meg. Ezenkívül megjelent a forradalom lefolyása alatt 17 helyen 71 német nyelvű lap és folyóirat, tót 4 helyen 9, szerb 4 helyen 7, horvát 2 helyen 3, román pedig 3 helyen 5 lap. (Itt megjegyezzük még, hogy abban az időben a román nyelvű lapok szövegét még cizril betűkkel állították elő, mert a latin betűk használása szigorúan meg volt tiltva, a Bánátban a szerb püspök, Oláhországban és Moldvában az orosz konzulok által.)

Ugyanabban az arányban növekedett a lapok olvasóköre is. Míg 1842. novemberben a magyar lapokat 9551 példányban küldték szét a pesti postán, 1848. decemberben 19.478 példányt küldtek innen vidékre.

1848. augusztus havában Pesten a hírlapok expedálásával foglalkozó postai személyzetet, mely odáig nyolcz főből állott, meg kellett szaporítani, mert naponta 15.000 lappéldány került a postára.

Az ugyanaz évi november havi forgalomról *Kossuth Hírlapja* 122-ik számában meg ezeket olvassuk:

A pesti postán következő mennyiségű példányok küldetnek szét a budapesti hírlapokból: a Pesti Hírlapból 2554, a Nemzetiből 795, a Pester Zeitungból 2811, a Radikál Lapból 255, a Divatlap és Nemzetőrből 395, az Életképekből 431, a Dongóból 82, a Magyar Gazdából 130, a Márczius Tizenötödikéből 733, Munkások Ujságából 738, a Magyar Népbarátból 2710, a Tót Népbarátból 534, az Oláh Népbarátból 596, a Német Népbarátból 80, az Oppositionból 275, az Orvosi Tárból 170, a Protestáns Lapból 316, a Reformból 87, a Religió és Nevelésből 911, a Szerb Néplapból 275, az Ungarból 696, a Katolikus Néplapból 1399, a Kossuth Hírlapjából 4214. Összesen 21.487. Meg kell jegyeznünk, hogy itt nincs azon példányok száma följegyezve, melyek a két városban széthordatnak, mivel ebből minden szerkesztőség titkot csinál, nem tudvák előttünk. A mi lapunkból a két városban naponként 763 példány hordatik ki. Ezt összeadva a postán szétküldetni szokottak számával, van összesen 4977 előfizetőnk. Ehhez adva a tiszteletpéldányokat, lapunkból naponként 5153 küldetik szét. Három lapnak: a Közlöny, Figyelmező és Ofner Zeitung, melyek a budai postáról küldetnek szét, előfizetői száma nincs tudva előttünk bizonyosan. Hallomás szerint a Közlönynek 3000, a Figyelmezőnek 400 körül van előfizetője, az Ofner Zeitungét éppen nem tudjuk.⁵⁹

Minden fogalmat felülhaladó nagy arányokat vett a két forradalmi esztendőben a kiáltványok és röpiratok literatúrája is. Az utóbbiak közül kiválik a Győrben 1848. márczius és április hóban *Vas Gereben* által írott és kiadott *Öreg ABC vén emberek számára*, melyet Györmegye rendelt meg kiosztás céljából ötezer példányban.

Riadal cím alatt *Magos Ernő* hírlapírótól jelent meg egy költemény Pesten 16.000 példányban, mely utcán árulva, darabonként két váltógarasért kelt el. E Riadal lehet, hogy a napi hangulatnak megfelelt, de ma már nyoma sincs, ellentétben a *Czuczor Gergely* által írott *Riadóval*, mely vulkányszerű hatásán kívül szép nyelvezetével a magyar költészetnek egy soha ki nem alvó csillagát fogja képezni. Czuczor Riadója Petőfi izzó Talpra magyar-ja után leghatalmasabb forradalmi dalunk volt, a miért is Windischgrätz osztrák hadvezérnek egyik

⁵⁹ *Pesti Napló* 1898. november 21-iki száma.

első teendője volt, midőn Pestet 1849. január elején megszállá, hogy Czuczort – kinek éppen csak az emlékezetes 1848. márczius 15-éje nyitotta meg börtöne ajtaját – újra befogassa, hat évi várfogságra elítélve őt.

Hogy a közvélemény márczius 15-ének, illetve a sajtó szabaddá tételének nagy fontosságát rögtön teljes mérvében felismerte, ennek beszédes tanujele két kezünk közt levő röpirat abból az időből; az egyik címe: »Martius 15-dike 1848 | Pesten. | Egy lap néptörténet. | Irta | Zerffi Gusztáv. | Pesten. | Hartleben K. A. könyvkereskedésében.« A nyolczadrét alakú, 38 oldalra terjedő füzetet a Trattner-Károlyi nyomda állította elő.

A másik füzet szövege német s következő címmel bír: »Magyarok Emléke. | Der | 15., 17. und 18. März 1848, | zum | ewigen Andenken | Ungarns, | von | R. Redern. | Ofen. | Mit M. Bagó'schen Lettern.« (Nyolczadrét, 15 lap.)

Mindkét füzet nagy lelkesedéssel magyarázza a Tizenkét pontnak rendkívüli fontosságát és hűtükre a nép körében kitörésre került forradalmi érzületnek.

***

Az általános örömmámorba, melyet az 1848-iki törvények életbeléptetése, különösen a sajtószabadság megvalósulása a nép minden rétegében előidézett, belevegyült csakhamar egy ürömcsozó a sajtótörvény által a politikai színezetű lapoktól követelt biztosíték miatt, mely biztosíték napilapoknál tizezer forintból, hetilapoknál meg ötezer forintból állott. Akkor, midőn mindenkinek társalgási tárgya merő politizálásból állott, a sajtónak ez a korlátozása sok kellemetlen konfliktusra és szerfölött keserű kiábrándulásra adott alkalmat.

Keményen bírálgatta e korlátozó rendszabályt egy temesvári hirlapíró, *dr. Wachtel Dávid*, az 1848. évi október 3-án megindult *Der Südungar* című lapban, mikor az ellen ekkép fakadt ki: »A mi Széchenyi-Szemere-féle sajtótörvényünk – írja dr. Wachtel Dávid – méltó arra, hogy egy Metternich vagy Macchiavelli legyen a szerzője, mert a hirlapirodalmat, mely az új korszakot oly szerencsésen előkészítette, mélyebben nyomja alá, mint azt a legszigorúbb jezsuita cenzura tehette volna. Mert a kaucziók és pénzbüntetések rendszere nem boszantóbb-e a legboszantóbb cenzuránál? Mert ki állhat most az élén a hazai hirlapirodalomnak? A tőkepénzesek. Lehetsz a szónoklás terén Demosthenes, emberszerető akár egy Jézus s a hazaszeretnek akár a Veszta-lángja éghet a szivedben s akard ezt a lángot mások szívébe is átültetni: nem használ semmit, ha nem vagy gazdag, ha nincs tizezer forintod.«

Más helyeken is szigorúan ügyeltek arra, hogy a kaucziót le nem tett lapok valamiképp ne foglalkozzanak politikával. Így *Kassán* 1848. évi április hó 5-én megindult a *Képes Ujság* és az *Oberungarische Illustrirte Zeitung*, melyek a napi politikának is bő teret engedtek, a miért a belügyminiszter a város útján a biztosíték letételét követelte Werfer Józseftől, a kiadótól. Werfer erre a politizálással felhagyott. – *Szegeden* pedig megtörtént, hogy az 1849. január hóban keletkezett *Tiszavidéki Ujság* című politikai laptól a városi tanács megvonta a kauczió nélkül történő nyomtatási engedélyt, mely betiltás után a lap címe »ujság« helyett »emlék«-re változtatva át, »politikai lap« helyett »politikai röpirat«-ként szerkesztői megnevezés nélkül akadály nélkül tovább jelenhetett meg.

Sajnos, a magyar hirlapirodalomnak e kerékkötője még mai nap is érvényben van, a hazai nyomdászat nem csekély kárára és a fennen hirdetett jogegyenlőség kijátszásával.

A nyomdászok társadalmi törekvései

Munkánk imént befejezett részében elmondtuk a sajtó szabaddá tételének történetét és annak törvény által végbement szentesítését, valamint hirlapirodalmunk erőteljes szárnyalását.

A könyvnyomtató-sajtóknak addig még álmodni sem mert rendkívüli igénybe vétele volt e nagy horderejű fordulatnak közvetlen következménye, első sorban a fővárosban, Budapesten. A nyomdák szaporították sajtóikat, egyre-másra hozatták Bécsből az akkor még ujdonság-számba menő gyorssajtókat, s miután mindezek az erőfeszítések még mindig elégteleneknek bizonyultak a nagyközönség körében a politikai események folytán hirtelen támadt mohó ujságolvasási kedv kiszolgálására, alapítottak egy sereg új könyvnyomtató-műhelyt.

De nemcsak sajtókban és nyomdáknak állott be érezhető hiány, hanem betűszedőkben is. A fővárosi lapokban a márciusi és áprilisi napokban egymásután jelentek meg az efféle hirdetések: »Gyakorlott magyar betűszedők azonnal találnak (itt vagy ott) tartós foglalkozást.«

Bizony kevés lett a magyar képzettségű szedő, mert ugyan németek is találtak alkalmazást a szintén felszaporodott német nyelvű munkák mellett, de azokat mégis csak lehetett pótolni nagy Németországból vagy Ausztriából, a magyarul értő betűszedő azonban kapós lett.

Mi sem természetesebb tehát, mint hogy a munkakinálat és munkakereslet örök törvénye lépett jogaiba és a nyomdászsegédek a kedvező viszonyokat arra használták fel, hogy testületükben a tisztességes díjazást és megélhetést illetőleg némi rendet csináljanak.

S ez a rendbehozatal már nagyon ráfért a nyomdásztársadalomra, nemcsak nálunk Magyarhonban, hanem egyebütt is, főleg a szomszédos Ausztriában.

Ha Ausztriáról beszélünk, itt első sorban Bécs városa nyomdászatát kell értenünk. Itt összpontosult a kormánynak centralisztikus törekvései következtében a könyvnyomtatás működése. A bécsi nyomdászat korán kezdett nagyiparrá átváltozni s hosszú sora a nyomdáknak foglalkoztatott 20–30–50 és több kézisajtót. A mellett a kereseti viszonyok a lehető legrosszabbak voltak; létezett ugyan egy, a múlt században Mária Terézia királynő által kibocsátott rendelet, mely a nyomdászsegédek és tanoncok viszonyait szabályozta, de az már csak írott malaszt volt. A tanoncok túlságosan elszaporodtak, a mi a díjazási maximum alászállását vonta maga után. *Höger Károly* bécsi szaktárs *Aus eigener Kraft* című ismeretes szaktörténeti munkájában sötét színekben ecseteli az akkori állapotokat. A keresetnek alapul szolgáló egy-séges munkadíjazásról szó sem volt; minden egyes főnök tetszés szerint fizette személyzetét.

Nagy akadályt képez az amaz időbeli munkabérek kiderítésére nézve a különböző pénzlábak szerint történt számítás. A jelen század elején még a rénusi forint rendszere járta, melynek értéke körülbelül egyenlő volt a későbbben keletkezett váltópénznek 40 krajczárjával. A napoleoni háborúk által okozott válság létrehozta aztán az úgynevezett Wiener Währung árfolyamát, melyet váltópénz elnevezés alatt ismerünk. Utóbbi mellett később érvénybe lépett a Conventions-Münze, vagyis pengőforint pénzszerítése s ezzel érte el a pénzbeli zűrzavar tetőpontját, mert egyidőben két-háromféle pénzszerítéssel élt a nép.

Az egységes munkadíjazásnak egyik alapját képezi a nyomdászatban a számolási rendszer. Az *n* betű szerint történő számolási módot Angliában már 1785 előtt ismerték, honnan az áterjedt Párisba, illetve Franciaországba. A huszas években már Németországban is számoltak; tíz évvel később Ausztria nyomdáiban is kezdték e kulcs segítségével a munkát díjazni. A tördelői (metteur-en-page) és sorszedői (paquetier) szisztémát nálunk a Landerer-nyomdában – úgy látszik – már 1840-ben ismerték, mert kezünk közt van egy német költemény ebből az évből, melyet egy Stuttgartból ide származott, ebben a nyomdában foglalatosskodott *Härter* nevű kolléga irt és melyben ugyancsak kemény szavakban, az elkeseredés és harag hangján átkozza el ezt a Franciaországból bekerült új munkafelosztási rendszert.

Valószínű azonban, hogy 1840-ben csak kísérletet tettek e rendszerrel, mert a szó szoros értelmében vett paketirozási munkarendszer Budapesten tudvalevőleg csak a hatvanas évek végével jött használatba.

Budán az egyetemi nyomdában hat pengőforint volt a heti bér maximuma 1848 előtt. Magánnyomdáknál hét forintból állott az. A vidéken többnyire teljes ellátást élveztek a munkások s a mellett még 1–2 pengőforint heti bért is kaptak. Sok munkát azonban pauszban állítottak elő a szedők, a mi szintén csak a nyomdatulajdonos előnyére szolgált, mert nem kötelezte őt munkásának folytonos foglalkoztatására. A munkaidő rendszerint napi tizenegy órából állott, és reggel 7 órakor vette kezdetét, esti 7 óráig tartva, a déli egyórás ebédszünetet leszámítva. A rendes munkaidőn túl való foglalkoztatásnak külön kárpótlása – tudunkkal – 1848 előtt még nem járt. Kivételt találtunk e tekintetben a kolozsvári liceum-nyomdának már munkánk 72. lapján említett reguláiban, melyek ünnepnapon tett munkáért 5 krajczárt szabnak meg kárpótlásul, éjjeli munkáért pedig 10 krajczárt óránként. Megjegyzendő azonban, hogy ugyancsak e regulák napi 13 órai munkaidőt írnak elő!

Ha tehát végigtekintünk e sanyarú állapotokon, nem lehet azon csodálkozni, hogy a szabadság eszméit oly hatalmas módon rügyeztető márcziusi napok az addig tespedtségben élt nyomdászokat is fölébresztették s cselekvésre serkentették. Mint első a *bécsi* nyomdászsegédek léptek síkra anyagi helyzetük javítása érdekében. 1848. április 9-én terjesztette ott a segédek által e célra kiküldött bizottság az új árszabályt a főnökök testülete elé. Ennek főbb pontjai voltak: a bizonyos pénznek 7–8 pengőforintban való megállapítása; ezer *n* után 8 pengő-krajczár fizetése és a tanoncok számarányának olcsószzerű szabályozása, hogy 4–4 segédre csak 1–1 tanoncz jusson. A mozgalomban főszerepet játszott *Scherzer Károly*⁶⁰ betűszedő, ki a bécsi nyomdász-egyesület alapítása körül is nagy érdemeket szerzett. Egy másik tevékeny vezére a bécsi kollegáknak abból az időből, *Dorstenstein Nándor*, nálunk is ismeretes, minthogy sok éven keresztül foglalatzkodott Budapesten, Kassán és legutóbb mint művezető Nagy-Szebenben, hol nemrég, 1898. december 26-án hunyt el.

A bécsi mozgalom csakhamar átragadt Pozsonyra és onnét Budapestre. Itten többszörös gyűlésezés után az árszabálybizottság május hó 13-án a segédek kívánságait folyamodvány kíséretében a minisztériumhoz nyújtotta be. E kívánságok főbb pontjaikban megegyeztek a bécsi árszabállyal, a számolási alapárnak két krajczárral való emelését és a tízórás munkaidőt követelve. Mint vezérek szerepeltek: *Prohaszka Ferencz*, *Hrusza János*, *Kocsi Sándor* és *Neumann Lajos*, kik közül a két utóbbi mint tüzes szónok élesztette a mozgalmat.⁶¹

⁶⁰ Született 1821. május 1-én Bécsben. Fia volt az az időben igen ismert Sperl-mulatóhely tulajdonosának. Scherzer idővel szakított nyomdász-pályájával és nagy hírnévre tett szert világ körüli utazásaival és azokról szóló leírásaival; később a diplomáciai pályára lépett és 1897. esztendőben mint Ausztria és Magyarország genuai főkonzula ment nyugalomba, melyet ez idő szerint görzi birtokán élvez, csupán a tudománynak és irodalomnak szentelve idejét.

⁶¹ Úgy Hrusza Jánosról, mint Prohaszka Ferenczről már volt szó jelen munkánkban, előbbiről az 52. oldalon, utóbbiról a 36. oldalon.

Neumann Lajos személye felől csak annyit sikerült kipuhatolnunk, hogy Boroszlóból szakadt hozzánk és hogy az ötvenes évek elején Bécsbe ment, hol több évi munkálkodás után mint a Wallishauser-nyomda művezetője hunyt el.

Kocsi Sándor korosabb szaktársaink előtt még jó emlékezetben él. Tiszteletet és becsülést szerzett magának mint szakképzett nyomdász és mint humánusan gondolkodó főnök. Ő végezte az 1857-ben a Beimel és Kozma-nyomdából kikerült nagyhirű *Szent Erzsébet legendája* (Dychewseegees szent Ersebeth Asszonnak innepeerol ki vala Magyary Andre kyalnak Leanya) című díszmunka illusztrációinak nyomtatását. Meghalt 1883. évi szeptember hó 5-én, élete 74. évében. Elhalálázásakor az *Egyetértés* című politikai napilap következő elismerő sorokat szentelte emlékének: Az

A miniszterium, sőt maga a miniszterelnök, a vértanu emlékü *Batthyány Lajos gróf*, élénk érdeklődést tanúsított az árszabályügynek békés úton történő megoldása iránt, s miután eleinte a főnökök nem igen voltak hajlandók elfogadni a segédek kívánságait, a miniszterium átiratilag felszólította Pest városa hatóságát, hogy e dologban vegye át a közbenjárást. Ekkor a városházán megindultak a tárgyalások úgy a nyomdatulajdonosok, mint a segédek kiküldöttei részéről, a hatósági biztos elnöklése mellett. A tárgyalásoknál újra *Kocsi Sándor* tűnt ki talpraesett érveléseivel, mellyel megbízói, a segédek jussát védelmezte.

Kölcsönös megegyezéssel létrejött aztán a magyarhoni nyomdászoknak első, hatósági oltalom mellett biztosított munkadíjszabályzata, melynek szószerinti szövegét gazdasági és történelmi szempontból elég fontosnak tartjuk arra, hogy itt egész terjedelmében közzétegyük. Ime a tartalma:

Árjegyzék. Az 1848-diki május hava 13-án a' buda-pesti könyvnyomdatulajdonosok, illetőleg igazgatók között egy részről, és a' nyomdászszemélyzetek megbízott küldöttei között küldöiknek nevében más részről az iparügyi ministerium iparosztályi hivatalnokai előtt tartott egyeztető értekezés alkalmával: A' nyomdák személyzetének küldöttei megkérdetvén, kinyilatkoztatták, miképen küldöik mindent elvállalni kötelezők magukat, mit küldötteik az értekezésben elfogadandának. Ennek folytában a' benyújtott petitióban a' munkabérekre nézve előadott kívánatok pontonként fölvetvén, a' munkabérek kölcsönös megvitatás után következőleg alapítottak meg:

Szedési árak: 1. A' perlbetűszedésért (1000 n-t véve) 18 kr. kértvén: ez szabad egyezkedésre hagyott. 2. Nonpareillért (1000 n-t véve) 11 kr. pp. 3. Colonellért (1000 n-t véve) 10 kr. pp. 4. Garmond, petit és Cicero (1000 n-t véve) 8 kr. pp. 5. Mittel (1000 n-t véve) 9 kr. pp. 6. Tertia és text (1000 n-t véve) 10 kr. pp. 7. Zsidó sima szedésért 2 kral több. 8. Zsidó pontolt szedésért 4 kral több. 9. Zsidó szedés troppal 6 kral több. 10. Görög szedés duplán fizetetik. 11. Szerb, illir és oláh 1 kral több. 12. Egyházi vagy vonásos betűk 2 kral több. 13. Nehezebb tabellák, ha a' munkában fordulnak elő, duplán. 14. Könnyebb tabellák 2 kral több. 15. Vegyes szedésért minden külön character után egy kral több, azonban a' szövegben előforduló egyes szavak tekintetbe nem jönnek; a' szöveg $\frac{1}{16}$ -án alúl e' külön characterek nem jönnek számításba. Csak $\frac{1}{16}$ -tól kezdve vétetik e' calculus. 16. Üres hasábczim egy sornak vétetik. Teljes hasábczim két sornak számítatik. Az alsó üres sor semmibe tekintetik. 17. A' helypótló (Durchschuss) egy n. 18. A' napi munkaidőnek 10 óra vétetik. Este 8 órától kezdve az éjjeli munka kezdődik. Az éjjeli és vasárnapi munkánál minden órára 6 kr. fizetetik minden szedésnél, tehát az ujságok szedésénél is. 19. A' vacat fizetetik. 20. A' javításoknál: az első, házban történő javításért nem jár fizetés. A' második olly javításért, melly nem a' szedő által okoztatott, óránként 8 kr. fizetetik. Ellenben minden szedő, ki a' javítás megtételére felszólittatik, vonakodás nélkül tartozik e' munkát teljesíteni.

---

egész magyar irodalom ismerte és nagyrabecsülte a derék öreg urat, ki hosszú évtizedeken keresztül a sajtó kohója mellől, közvetlen tanuja volt az irodalom küzdelmeinek, fejlődésének; újabb és újabb írói nemzedékeket látott a nyomda gépei közt megjelenni, feltűnni és eltűnni. Minden nemzedékből volt aztán neki bizalmas, jó embere, kiknek társaságában aggregényi estéit töltötte. Ő volt, ki már e hajlott korban is legtöbb, legegyszerűsebb derült kedélyt tudott árasztani. Nem mint kiadó szerzett nevet az irodalomban, hanem mint »Kocsi bácsi«, egy nyugodt, vidám öregségbe jutott kedves ember, a legmelegebb szívek egyike, mely mindig vonzódott az írók felé és az ifjúsághoz. Valóságos irodalomtörténeti emlék, kiből régi idők és generációk szóltak, s a ki maga oly tiszteletreméltón képviselt nagy életkort, jóízű, tősgyökeres magyarosságot és szolid üzleti embert. Debreczenből való volt, meg is maradt igazi kálvinista típusnak, bár félszázadja, hogy végkép elszakadt szülővárosából. Itt a városi nyomdában tanulta a nyomdászatot és 1840 végén különös ajánlattal ment Bécsbe a debreczeni ifjú. A sovány fiatal ember, magyar ruhában, sarkantyúsan, mindenfelé nagy feltűnést tett, de azért hű maradt viseletéhez. Pestre kerülve, a Kozma-féle nyomdában mint gépmester nyert alkalmazást, majd üzletvezetője lett, utóbb pedig tulajdonosa. Ekkor már túl volt azon a koron, mikor az ember a jövővért fáradozik. Irodalmi vállalkozásokba nem is kezdett, bármennyire is bent élt az irodalomban; de nyomdai üzletét példás rendben tartotta, izléses, tiszta munkát végeztetett. Erőteljesen daczolt az agg korral; a legdelibb ősz emberek egyike volt. A hetven év multa meg sem látszott rajta. Rövid betegség vetett véget az oly sokaktól ismert, mindenkitől becsült öreg úrnak, kit már régen megszokott mindenki abban az őszi verőfényben látni, mely áldásul jutott neki az aggkorra, s melynek földérintő enyhességében oly örömet időztek barátai.

Nyomtatási árak: A' nyomtatási árakra nézve így történt a megállapodás az előmutatott bécsi árak szerint: I. osztály: az első 500 48 kr., a' következő 100 ívtől 5 kr. II-dik osztály: az első 500 50 kr., a' következő 100 ívtől 6 kr. III-dik osztály: az első 500 1 ft, a' következő 100 ívtől 7 kr. IV. osztály: az első 500 1 ft 12 kr, a' következő 100 8 kr. Az accidentiáknál: az első száztól 24 kr., a következő száztól 6 kr. Ezen árak a' fekete nyomásra értetnek. Különösebb és nehéz munkák kölcsönös egyezkedésre hagyatnak. Minden kétségek elhárításául egyébiránt minden revisionalis ivre rá fog iratni, hogy mellyik osztály szerint fizetendő. A' napi munkaidő óraszám – az éjjeli és vasárnapi munkák óradijai úgy értetnek a' nyomóknál is, mint főlebb a' szedőknél. – A' felmondási idő kölcsönösen 14 napban állapított meg. Azon esetben, ha a' nyomdatulajdonos munkát nem tud adni: a' segédeknek szabadság adatik a' nyomdából kiállani; ha azonban a' nyomdatulajdonos elereszteni nem akarná, a' munkaüres napokon minden órájára a' napi munkaidőnek 8 krt fizetend. A' kifizetés ideje minden szombat este történik, a' főlészámítással reggel 7 órakor a' munkások már készek legyenek, hogy azt az illető factor átnézhesse, 's hogy délután 3 órakor kiadathassék, és este 7 órakor a' kifizetés megtörténhessék. A' gépnymás kölcsönös egyezkedés szerint fizetetik. Költ mint főlebb.

Könyvnyomdatulajdonosok Budapesten: Landerer és Heckenast m. k., Trattner és Károlyi m. k., Lukács László m. k., Bagó Márton m. p., k. egyetemi nyomdaigazgató: Tresinszky Ferencz m. k.

Könyvnyomók Budapesten: Miller Antal m. k., Károlyi József m. k., Prohaszka Ferencz m. k., Venczel Lorencz jelen nem léteben szinte Prohaszka Ferencz m. k., Frivaldszky István m. k., Szabó József m. k., Kocsi Sándor m. k., Buschmann Gusztáv m. k., Pfarrer Antal m. k.

Hogy jelen másolat eredetijével mindenben megegyez, bizonyitom Pesten 1848-ki junius 2-án, Szén Miklós m. k. főjegyző.

Az aláírókra nézve megjegyezzük, hogy *Lukács László*, mint a Kozma (az azelőtti Beimel) cég nyomdai igazgatója írta az árszabályt alá. A segédek megbízottai közül már egy sem él, sőt a most élő középkorú szaktársak előtt is csak *Kocsi Sándor*, *Szabó József* és *Buschmann Gusztáv* voltak ismeretesek.⁶²

A nagyközönség, valamint a sajtó is rokonszenvvel kísérte az árszabály-ügy lebonyolítását; a lapok közül különösen kiemelendő *Táncsics Mihály* lapja, a *Munkások Ujsága*, mely meleg szöszlője volt a segédek kíváncsainak.

Meglévén az anyagi része a megélhetési módnak, a fővárosi nyomdászok most már nagy buzgalommal hozzáfogtak oly intézmények megalkotásához, melyek őket a balsors mostohaságai ellen lehetőleg oltalmazni voltak hivatva.

A kulturában előbbre haladt nyugoti országokban már a múlt században alapítottak a nyomdászok a bajtársi összetartozandóság szelleme által vezérelt egyesületeket. Így Olaszországban és Németországban találkozunk segélyző-egyesületekkel. Az 1840-ben Mainzban és egész Németországban végbement négyszázados nyomdászjubileum behatása alatt létrejön Bécsben is (1842-ben) az első, nyomdászsegédek által alapított segélyző-egyesület. Nálunk Magyarországon még csak csiréit látjuk e nemes törekvéseknek az itt-ott megalakított házi pénztárakban. E tekintetben *Zaka Lajos* szakírótársunk a következőket írja *A budapesti könyvnyomdászok és betűöntők egylete negyedszázados fennállásának története* című munkájában:

A harminczas években a legszánandóbb viszonyok közt éltek a nyomdászok s míg más iparos-segédekről betegség vagy halál esetén legalább a czéhek, a segédek czéhládái gondoskodtak, addig a nyomdászokkal hasonló esetekben nem törődött senki s a nyomornak voltak kitéve. Ily viszonyok között valódi áldásként

⁶² *Szabó József* 1874. február 27-én hunyt el Budapesten, élete 51-ik évében, mint az Athenaeum r. t. tisztviselője. Nevét főleg szaktörténeti írói működésével tette ismertté. Dolgozatai megjelentek a *Vasárnapi Ujságban* és más lapokban, többnyire azonban az egi *Gutenberg* két évfolyamában (1866–67).

Buschmann Gusztáv, Buschmann Ferencz fővárosi nyomdász édes atyja, Potsdamban született, s 1839-ben került Budapestre, hol családot alapított s 1885-ben ülte meg hatvanéves nyomdászságának örömnepét. Több éven át vezette a budapesti nyomdászegylet törzskönyvét és mint ügybuzgó egyleti pénzbeszedő tette magát érdemessé. Meghalt 1886. évi márczius hó 6-án, 77 éves korában.

lehetett venni az első betegsegélyző és temetkezési egyesület alakulását, mely 1837-ben Budán, az egyetemi nyomdában kezdte meg működését: ezzel a kezdet megvolt s a példa csakhamar követésre talált, a negyvenes évek elején a Trattner-Károlyi és a Landerer és Heckenast-féle nyomdáknak is állítottak föl segélyző-pénztárakat. Előbbi nyomda pénztára csak rövid ideig állott fenn, ellenben utóbbi üzlet házi pénztára még az utazó szaktársaknak is adott segélyt; ez volt az első olyan viatikum, melyet nem a nyomdatulajdonos könyörülte, hanem a segédek adtak a segédeknek. A Landerer és Heckenast-féle nyomda betegeit kizárólag az irgalmas barátok budai kórházában ápoltatta, a budai egyetemi nyomda pedig pénzsegélyt adott betegeinek s mindkettő fennállott egészen 1848. július 1-ig, midőn a fővárosban általános nyomdász utas-, betegsegélyző- és temetkezési egyesület alakult, a melybe Buda és Pest összes szaktársai, számszerint 232-en, beléptek.

Ez az egyesület 1848. július 1-től 1853. márczius 1-éig állott fenn. Alapszabályai szerint a munkaadók nem járultak heti illetékkel a költségekhez, hanem mindegyik bizonyos, általa aláírt összeget mint alapot adott az egyesületnek. A beiratási díj 2 pengőforint volt, a felszabadultak 8 forint felszabadítási illetéket fizettek, s heti illetékül 6 pengőkrajczárt fizetett minden tag. A keresztülutazók uti segélyül 2 forintot, a betegek hetenkint 4 forint 40 krajczárt, s temetési költségül a hátramaradt családtagok 30 forintot kaptak. Az egyesület alapítása körül legtöbb érdeme volt *Landerer* nyomdatulajdonosnak és *Träger Endrének*, a Landerer és Heckenast-nyomda művezetőjének.

Az egyesület célja következő négy pontban foglaltatott:

1. A keresztülutazó szaktársaknak, ha munkát nem kapnak, uti segélyt nyújtani.
2. A beteg tagok orvosi és pénzübeli segélyezése.
3. A munkára tehetetlenek segélyének biztosítása.
4. Elhaltaknak tisztességes eltemetése.

Az egyesületnek a forradalom utáni időre eső sorsáról kevés jelenteni való maradt reánk.

Az 1851. évi február hó 23-án tartott első közgyűlésén, melyen Aigner Miklós városi tanácsos volt a hatóság képviselője, alapszabályait némileg módosította; e módosítások között legjelentékenyebbek: 1. az alap-vagyonhoz a heti illetékekből évenként legalább 40 forint csatolandó; 2. az alapítványokkal hátralékos nyomdatulajdonosoktól az általuk aláírt összeg behajtandó; 3. a heti illeték 6 krajczárról 8 krajczárra emeltetik. – Az egyesület vagyona e gyűléskor 1058 forint 33 krajczár volt, az Emich Gusztáv és Kozma Vazul nyomdatulajdonosok által még be nem fizetett alapítványokon kívül, s vezetése: elnök (*Heckenast Gusztáv*), pénztárnok (*Träger Endre*), ellenőr (*Gyurián József*) és négy választmányi tagra (*Dobrovsky Mátyás, Bähringer József, Neumann Lajos, August János*) volt bízva.

Az egyesület 1853. márczius 1-én feloszlatott s az egyesületi vagyonból (2418 forint 49 krajczár) minden egyes üzlet visszakapta az általa addig befizetett összeget a rája eső kamattal; természetesen levonva ebből az ugyanazon üzletben történt segélyezést. (Bagó Márton 94,00, Bucsánszky Alajos 125,35, Emich Gusztáv 192,53, Kozma Vazul 244,57, Landerer és Heckenast 575,09, Lukács László 261,51, Müller Adolf 124,55, Trattner-Károlyi 152,13, és az egyetemi nyomda személyzete 647,20 forintot kapott.) Így alakultak az ötvenes években fennállott házi pénztárak az egyetemi nyomda, Landerer és Heckenast, Emich stb. nyomdáknak.

Első egyesületünket a következő 232 szaktárs alapította:

August János	Bähringer József	Buschmann Gusztáv
Aulinger Ignác	Beck József	Bücheler Károly
Balogh János	Beck Lipót	Csáder Antal
Bárczy János	Bencze János	Csáder József
Bartalics Antal	Bernstein János	Csendes Mátyás
Bartl László	Berr István	Cserni György
Bartok Ferencz	Blaschay Vincze	Cserwenka Ferencz
Bauer János	Bodnár József	Dalmady Mihály
Bauer József	Bogisitz Lipót	Damisch Antal

Dattan Károly
 Deák Antal
 Delonge Vilmos
 Demant András
 Deutsch Adolf
 Deville János
 Dietrich Henrik
 Dittmar György
 Dittmar Sebestyén
 Dobrowszky Mátyás
 Dworsky Vince
 Eder Ferencz
 Eichler Konrád
 Engelbach Károly
 Ernst Antal
 Faházi János
Falk Zsigmond
 Feigl Mór
 Fischer Antal
 Fischer János
 Fischer István
 Fitz Ágost
Frics József
 Fritscher József
 Frivaldszky István
 Furcht Nándor
 Fürther Gyula
 Fürchtegott Ferencz
 Gabrieli Pál
 Gálmán János
 Gartner János
 Gattenau Frigyes
 Gecsó Antal
 Gergey Lajos
Giersch G. Lajos
 Girstorfer József
 Glatzl János
 Glutsch Keresztély
 Golditz Vilmos
 Graessmann Miklós
 Greif Ferencz
 Gröber Károly
 Gyurian József
 Hall Boldizsár
 Hebentanz Ferencz
 Hegedüs István
 Heisler János
 Henter Gusztáv
 Herodek Alajos
 Herz János
 Holéczy Dénes
 Holmayer Ferencz
 Hórak Ágoston
Hórak Eged
 Horowitz Adolf
Höchner János
 Hruza János
 Huller Lőrincz
Huszká Lajos
 Incze János

Iselin Dániel
 Jaczy Alajos
 Jancsovics János
 Janitschek Sándor
 Jäger Béla
 Juranek Jakab
 Kaith Károly
 Káldy János
 Kamenszky Károly
 Kamenszky József
 Kappenstein Nándor
 Kappler József
 Károlyi József
 Katzvinsky Antal
 Kaufmann Antal
 Kern János
 Killyén József
 Király Mihály
 Kistner Mihály
 Knapp Antal
 Kocsi Sándor
 Kohn József
 Kollassowits Károly
 Koller Vilmos
 Kolombán József
 Konrády Ferencz
 Kottesovszky Ferencz
Kovács Mihály
 Kovács Pál
 Kovarik Ferencz
 Körömszi István
 Kövesdy Lajos
 Král Pál
 Králik János
 Kramer Károly
 Kramer Vilmos
 Krámer Rezső
 Kraus Mátyás
 Krünner Lipót
 Kuntz Antal
 Langer Venczel
 Lazarovics Döme
 Lämmermeyer Albán
 Lindner Ferencz
 Lorenz Venczel
 Lutz Simon
 Lyubibraticch István
Malatin Antal
 Mayer Lipót
 Meyer János
 Mikusik József
 Miller Antal
 Mittermeyer Antal
 Möckl Frigyes
 Mödlhammer József
 Mölczer Ferencz
 Mölczer János
 Nagy Károly
 Nagy János
 Nánay Ferencz

Németh Ferencz
 Nestler Ferencz
 Neumann Lajos
 Nohn György
 Obenaus Ágost
 Paksy Ferencz
Pamperl Ede
 Pardafi József
 Pawlitschek Antal
 Pethes István
 Pfarrer Antal
 Pichler József
 Plessel Adolf
 Plessel Alajos
 Pleunig Antal
 Ploch Ferencz
 Poldini Ede
 Pomper Frigyes
 Ponczer József
 Pongrácz Ferencz
 Popius Márton
 Potemkin Alfonz
 Preforth János
 Prohaszka Ferencz
 Propst Antal
 Radimay Lőrincz
 Raske Ferencz
 Remele Ferencz
Remele Pál
 Riermayer János
 Riesz Jakab
 Rippel István
 Ritter Ferencz
 Róczay Antal
 Römer Vilmos
 Sängér András
 Schallander Bálint
 Schleinitz József
 Schmidt Keresztély
 Schmidt József
 Schmidtbauer Ferencz
 Schröter Károly
 Schur János
 Schweizer József
 Scorpa János
 Silberer Ferencz
 Simon Zsigmond
 Sinai Ede
 Spielvogel Ferencz
 Steiner Miklós
 Steller Ferencz
 Stössel János
 Strasser János
 Streibig János
 Strock Mihály
 Stumpf Sándor
 Suttrel Mátyás
 Szabó József
 Szentkirályi Márton
 Szüts Ferencz

Szüts Lajos
Tabershoffer József
Titel Balázs
Thiel Ádám
Träger Endre
Troppler Mihály
Ullmann Vilmos
Unverdorben Ferencz
Urschitz Jakab

Virág József
Vörös Sándor
Wagner András
Wagner János
Wallesch János
Walter Ferencz
Weis Bernát
Weis János
Weis Mózes

Werbedits Vilmos
Winter Zsigmond
Wizsnyowszky Pál
Wodianer Fülöp
Wurzingher Mátyás
Zathureczky József
Zsiday József.

Azonban foglalkozott 1848–49-ben ezeken kívül még számos, részint a vidékről, részint külföldről jött szaktárs Budapesten. *Prohaszka Ferencz* szaktárs a *Typographia* 1885. évi október 2-iki számában közzétette a fővárosi nyomdák névszerinti személyzet-álladékát; e jegyzékből a fent kimutatott 232 nyomdászon kívül még a következő szaktársak neveit irtuk ki:

Barta Lajos
Booch Frigyes
Deutsch Dávid
Duppy János
Dworzak János
Fleischer Dániel
Kaunitz József
Kettinger József
Kiss Antal

Kunst József
März Ede
Menich Sámuel
Rózsavölgyi P.
Schnausz Lipót
Schneider Gusztáv
Schneider János
Siegmann Vilmos
Skálnik György

Soukop János
Tauber György
Ternovszky N.
Tkalecz Pál
Varga N.
Waldschek Alajos
Wagner Dániel
Wagner Ferencz.

E huszonhat egyénnel kitenne az összlétszám (232+26) 258 szaktársat; azonban alig fogunk tévedni, ha e számnál még nagyobbra tesszük az abban az időben Budapesten felváltva munkában állottak létszámát, mert meggyőződünk, hogy a Prohaszka által összeállított névjegyzék is mutat fel hiányokat.

A 258 pályatársunk közül ma – 1900 elején, tehát ötvenkét esztendő múltán – tudunkkal csak *tizenkettő* van életben, úgymint:

Falk Zsigmond
Frics József
Giersch G. Lajos
Höchner János

Hórak Egyed
Huszka Lajos
Kovács Mihály
Malatin Antal

Pamperl Ede
Remele Pál
Szüts Lajos
Träger Endre.

Ebből a tizenkettőből három (Giersch Lajos, Höchner János és Pamperl Ede) élvezi az általuk alapított egyesület jótekonyságát, a rokkantsegélyt; egy (Szüts Lajos) még mindig a szekrény mellett áll; Huszka Lajos mint kiérdemült fametsző nyugalomban él, a többi hétből pedig igazgató, principális vagy művezető lett, kik nagyobbbrészt szintén nyugalomba vonultak.

Lovag Falk Zsigmond, kir. tanácsos, a Pesti könyvnyomda-résztvénytársaság igazgatója, szül. 1831. április 27-én Pesten. 1845. év végén a budai egyetemi nyomdában mint betűszedő kitanult s a következő években Pesten Kozma Vazul nyomdájában az *Ungar* című lapot tördelte. 1848–49-ben Budapesten mint nemzetőr rőtta le honfiúi kötelességét. 1849. végével Bécsbe ment s ott a Sommer-féle üzletben kapott alkalmaztatást, a hol csakhamar nyomdaigazgató s az akkor ott megjelent két magyar lapnak és egyéb magyar nyelvű kiadásoknak buzgó támogatója lett. 1868-ban tért vissza Budapestre, hogy a Pesti könyvnyomda-résztvénytársaságot megalapítsa, mely intézetnek köszönhető első sorban a hazai könyvnyomtatásnak mai modern színvonalra emelkedése. Falk most is el nem lankadó lelkesedéssel szakadatlanul munkálkodik s nagy érdemeket szerzett magának mint az országos nyomdászegyesület hosszú ideig volt elnöke. A köztéren való hasznos és példászerű tevékenységeért lovagi rangot és számos egyéb kitüntetést nyert. 1898-ban a Ferencz József-rend középkeresztjét kapta. 1893-ban ünnepelte nyomdász-kodásának félszázados jubileumát és a vezetése alatt álló intézet huszonöt éves főnnállását. (Falk kimerítő életrajzát a szives olvasó a Magyar Nyomdászok Évkönyve 1887. évi folyamában találja.)

Frics József Besztercebányán született és Miskolczon tanulta a nyomdászatot. 1847-ben került Pestre; 1848-ban mint nemzetőr résztvett a pákozdi és schwechati ütközetekben. 1849-ben a *Közlöny* című hivatalos lappal Debreczenbe, majd Pestre, Szegedre és Aradra ment. A forradalom után külföldre ment, majd Pestre visszatérve, a Herz-féle nyomda művezetője lett. 1859. november 1-én a debreczeni nyomda

vezetésével lett megbízva, mely régi jóhírű nyomdát időszerű beruházások és ügyes tevékenysége által elmaradt helyzetéből kiemelte. 1895-ben ülte ötvenéves nyomdászkodásának örömmünepét. 1899. június havában visszalépett a nyomda vezetésétől és nyugalomba vonult.

Giersch G. Lajos, l. munkánk 130. old.

Höchner János 1822-ben született Augsburgban, ahol 1837-ben lépett a nyomdászati pályára. Több évi külföldön történt kalandozás után 1847-ben Pesten telepedett le, munkát kapva a Landerer és Heckenast-nyomdában. 1849. nyarán a banknyomdával Szegedre ment. A szabadságharc lezajlása után Aradon, majd Nagy-Szebenben dolgozott. 1862-ben visszatért Budapestre s itt 1887-ben ülte meg félszázados pályafutásának emlékét.

Hórák Egyed 1819. szeptember 1-én született Esztergomban s Beimel pesti üzletében tanulta meg a nyomdászatot. Több évi, Német- és Franciaországban meg Belgiumban tett külföldi vándorút után 1845-ben visszakérült Pestre s itten a Beimel, illetve Kozma-nyomdában működött mint szedő, majd mint viczefaktor. 1850. elején bérbe vette Beimel esztergomi üzletét, 1856-ban pedig önálló nyomdát nyitott ugyanott, melyet 1879. elején adott át Buzárovits Gusztávnak.

Huszka Lajos, l. munkánk 102. old.

Kovács Mihály nyomdatulajdonos Rozsnyón, 1845-ben Kolozsvárról jött Pestre a Landerer és Heckenast-nyomdába, 1848-ban Pozsonyban dolgozott. A szabadságharcot Erdélyben küzdötte végig mint honvéd. Azután újra Pesten dolgozott a szekrény mellett, mignem 1862-ben átvette a rozsnyói nyomdát. Megalapította a *Rozsnyói Híradót*, mely lappal jó nevet szerzett magának.

Malatin Antal, l. munkánk 130. old.

Pamperl Ede, gépmester, Pesten tanulta Beimel üzletében a nyomdászatot. 1848–49-ben mint honvéd szolgálta a hazát, egy ízben meg is sebesült. Hosszú idő óta Aradon tartózkodik, hol kollegáival meg is ülte ötvenéves nyomdász-örömmünepét.

Remele Pál született 1824-ben Budán. Atyja, Remele Ferencz, szintén nyomdász volt. 1842-ben, az egyetemi nyomdában történt felszabadulása után külföldre ment, honnét 1847-ben tért vissza és újra az egyetemi nyomdában nyert foglalkozást. 1887-ben ülte pályafutásának negyvenötéves emlékét. Jelenleg mint a nevezett intézet volt főművezetője élvezi nyugdíját.

Szűts Lajos született 1830. december 16-án Pesten. 1847-ben a Beimel-nyomdában mint betűszedő felszabadult. A szabadságharcban mint honvéd vett részt. 1860-ban elhagyta a szekrényt és lett belőle vándorszínész. 1880-ban azonban újra visszatért régi hivatásához és azóta az *Egyetértés* című napilapnál keresi kenyerét. 1894-ben ünnepelte nyomdászkodásának félszázados évfordulóját.

Träger Endre, l. munkánk 131. old.

Budapesten kívül éppen csak *Debreczenből* maradtak ránk némi adatok, hogy az ottani nyomdászok is tettek volna valamit a segélyezés ügyében.

Segélyző pénztár már e század huszas éveiben volt Debreczenben. Maga a város minden inas után, ennek beszegődtetése alkalmával 5 váltóforintot fizetett e célra. A ki fölszabadult, tartozott 10 váltóforintot díjul lefizetni; azonkívül fölszabadulási és társphár czimen még két, úgynevezett »traktát« is kellett rendeznie. Később belátták ez utóbbinak költséges voltát s 15 váltóforinton meg lehetett azt váltani, mely összeg szintén a segélyző pénztárba folyt. Végül köteles volt még minden inas első negyedévi fizetéséből is 5 váltóforinttal ez alaphoz járulni.

Úgy látszik azonban, hogy e pénztár inkább csak az utasok segélyezésére, valamint a társaság egyes tagjainak véletlen baleset alkalmával nyújtandó kisebb-nagyobb kölcsönök adására szolgált; s talán éppen ezért akarták 1846-ban a legközelebbi év kezdetével életbelépendő »Temetési, özvegyek s árvákat segítő« pénztárrá átalakítani; melyből minden tag vagy ennek felesége után, halál esetére, az illető felek vagy örökösök 50 váltóforintban részesültek volna. Sőt még az illető tagnak gyermekei is (leányok, ha még hajadonok, fiúk, ha nincsenek még mesterségnél) temetési költségre 30 váltóforintot kapnának. Az özvegy- és árva-segély meghatározása arra az időre tartatott fenn, mikor a pénztár oly kedvező helyzetben leend, hogy e tekintetben is tehet valamit. Az intézményt még takarékgylet egészítette volna ki.

A művezetővel és ellenőrrel együtt 15-en voltak s a már meglevő 525 váltóforintra menő tőke gyarapítására mindegyik kötelezte magát, mint alapító tag, 1846 végéig 25 váltóforintot befizetni.

Az eszme azonban, kellő pártolás hiányában, testté nem vált.

***

Fővárosi nyomdászaink azonban nemcsak szűkebb körű szakmabeli ügyeiket törekedtek lehetőleg rendbehozni, hanem a haza sorsával is törődtek, élénk részt véve a felmerülő politikai események hol zivataros, hol örvendeztető fordulataiban. Nagy azok száma, kik a szabadságharcosok soraiban rótták le honfiúi kötelességüket és munkánk egy további részében ezekről külön fogunk megemlékezni; itt csak azt jegyezzük meg, hogy a könyvnyomtatás és hirlapok előállításának természete, mint önvédelmi harcunknak egyik nélkülözhetetlen segédfegyvere, nem engedte meg, hogy lelkesedésüknek engedve, sorainkból még többen elhagyják hivatásukat és a kényszerűség ott marasztalta őket a műhelyben, melyben nap-nap után újra és újra éleszték a holt betűk ármádiájával a nemzet élet-halál-küzdelmét.

Az otthonmaradtakat mint nemzetőröket vagy egyéb téren látjuk helyöket betölteni. Terhes volt a nemzetőri szolgálat a fővárosban, hol a több ízben kitört zsidóellenes zendülések követelték a nemzetőrök némelykor éjjel-nappalokon át tartott készenlétét és erélyes közbenjárását a veszélyeztetett izraelita embertársaik élete és vagyona érdekében. Ilyen esetekben kiürültek a nyomdák is, lévén a személyzetek nagy része a nemzetőrök soraiban található.

Majd midőn 1848. szeptember havában a Jellasics betörése által veszélyeztetett főváros budai környékét, a Gellérthegy déli oldalán, Albertfalva felé s egyéb irányban földhányásokkal és sánczokkal biztosítani elrendelték, a nyomdászok is kivonultak testületileg, – kapával és ásóval fölfegyverkezve, – hogy a maguk részét kivegyék a nehéz munkából. E csapat élén újra *Kocsi Sándort* látjuk, kezében egy hatalmas nemzeti színű zászlóval. Mondanunk sem kell, hogy midőn aztán hír jött a Jellasics tábornok vállalatának kudarczáról, a Bécs felé történt csúfos »Flankenbewegurig«-ról, a tipografusok táborában is mily határtalan örömet keltett a horvát bánnak megaláztatása.

Voltak, kik az akkori mozgalmas időben a litteratúrával is foglalkoztak. Elég súlyosan bűnhődött ilyen vállalkozásáért egy *März Ede* nevű, Németországból a forradalom hírére hozzánk jött szaktárs, ki egy rendkívül hetyke hangon tartott politikai éleclapot adott ki Kozma nyomdájában *Die grosse Spatzenversammlung* cím alatt. A lap szabad szája miatt nagy népszerűségnek örvendett. Szedte *Dobrovsky Mátyás*, a későbbi Emich-nyomda művezetője.⁶³ A visszatorlás idejében kijutott a derék Märznek is. 1849. október 13-iki dátummal a Neugebäudeban székelő katonai bíróság fölötte következő ítéletet hozott: »März Ede, szászországi születésű, 36 éves, ág. ev., nőtlen könyvnyomdai legény az általa szerkesztett vakmerő gúnyiratokért és a lázadásnak ekképeni előmozdításáért két évi sánczmunkára, könnyű vasban«. Hogy mi lett März szaktárs további sorsa, nem tudjuk.

Érdemesnek tartjuk még megemlíteni, hogy *Herwegh György* német radikális költőnek *Der gute Berg* című szerte ismert nyomdászdalát, *Magos Ernő* nem kevésbé radikális népiró magyarra fordította le, Herweghnek egyéb, 1848-ig megjelent költeményeivel és *Táncsics Mihály* kiadásában közrebocsátotta. Úgy látszik azonban, hogy Magos nem birt elég gyakorlatossággal a szónak kötött formában való helyes és élvezetes visszaadásában, mert fordításában sok helyütt egészen elvész az eredeti minden költői szépsége és lendülete, sőt számos esetben egész értelmetlen, a mintától messze eltérő eszmemenetekre találunk a máskülönbben elég érdekes könyvecskében. Állításunk igazolására ide iktatjuk a *Der gute Berg* dalnak német szövegét és melléje Magos Ernő fordítását.

⁶³ *Dobrovsky Mátyás*, Dobrovsky Ágost fővárosi könyvkereskedő édes atyja, meghalt 1877. évben 60 éves korában Budapesten.

Der gute Berg

Es ist ein Berg auf Erden,
Der Gutenberg genannt;
Der soll besungen werden
Wohl auf und ab im Land.
Er heget keine Veste,
Er pfleget keinen Wein,
Und wird doch stets der Beste
Von allen Bergen sein.

Es ist ein Berg auf Erden,
Der steht zu Mainz am Rhein,
Mit trutzigen Geberden
Schaut er in's Land hinein.
Da schaut er, was wir treiben
Vom Rheine bis an's Meer,
Da liest er, was wir schreiben
Im weiten Land umher.

Zu lang ward dem Kyffhäuser
Des Rothbarts Todesnacht,
Da ist für seinen Kaiser
Der Gutenberg erwacht.
Zu Schanden liess er werden
Der Raben schwarzes Werk,
Der beste Berg auf Erden,
Das ist der Gutenberg!

A legjobb hegy

Kel égre hegy a földön,
S ez Guttenberg hegye;
Ennek kövön s a zöldön
Legyen dicső neve.
Nincs vára, senkisem lop
Tőkéje nedviből – –
De azért mégis legjobb
Hegy minden hegy közül.

Kel égre hegy e földön,
Hol Rhein, s a mainci vár –,
Büszkén tekint dombvölgyön
A merre láthatár. –
Tekinti mint nyirkálnak
Rajnául tengerig –
Olvassa mit firkálnak
A kik a pénzt verik!

Rothbart megholt – s mint hir megy,
Soká aludt, s ama
Császár helyett a jó hegy –
A mainci támada.
Nincs vára – senkisem lop
Borából, nincs sere – –
De minden hegy közt legjobb:
Mert Guttenberg hegye.

Kezünk közt van egy másik német költeménynek kézirata, melyet szilaj nyelvezete nem tesz alkalmatossá a közlésre, és alapeszméjében odairányul, hogy »immár eljött az ideje annak, hogy a nyomda buta ólomanyaga nem mint az életet és felvilágosodást terjesztő betű röptettesék világgá, hanem mint a zsarnokságot pusztító, halált szóró golyó«. A költemény *Die freie Presse* címet viseli és minthogy a »Hofburg« kifejezés is előfordul benne, valószínűleg a bécsi forradalom ideje alatt látott napvilágot.

Új nyomdák keletkezése

Mielőtt az 1848–49. évek nevezetes korszakában létrejött új nyomdák közelebbi alapítási körülményeivel foglalkoznánk, helyén valónak találjuk újra szemügyre venni a budapesti régebbi nyomdák ez időbeli tevékenységét.

Mint elsővel újrolag a *m. kir. egyetemi nyomdával* kell kezdenünk; itt jelentek meg különböző időközökben, *id. Szinnyi József* összeállítása szerint, 1848–49-ben a következő magyar lapok: a Honderű, Magyar Akadémiai Értesítő, Pesti Divatlap, Reform, a hivatalos Közlöny, Magyar Gazda és a Figyelmező; végre Lauka Gusztáv Charivari-Dongó című élcslapja. Ezenkívül egy-két német lap és számos egyéb természetű nyomtatvány, mint kiáltványok, röplapok stb. stb. Sajnos, hogy e tekintélyes nyomda-intézetnek éppen e két esztendő alatti működéséről csak hézagok állanak rendelkezésünkre. Az 1882. évben kiadásra került, *Baloghy István* által írott: »A m. királyi egyetemi nyomda termékeinek címjegyzéke 1777–1877« című munkában az 1848-iki esztendőből ki van tüntetve: 15 magyar nyelvű munka, 4 latin, 1–1 német, görög és tót; 1849-ből pedig 3 magyar, 2 német és 1 rutén. Egyéb semmi. Pedig nagy kár, hogy e bibliográfiai kimutatásban teljesen figyelmen kívül hagyták a nyomda

hírlap- és másnemű termékeinek tüzetes felsorolását.⁶⁴ (Egyáltalán e tekintetben, t. i. a két forradalmi esztendőben készült termékekről szóló munkában – a mennyire tudjuk – csak egyetlenegy nyomdáról birunk teljes pontossággal összeállított kimutatást: ez a marosvásárhelyi evang. ref. kollégium könyvnyomdájának működésére vonatkozik, melyet 1887-ben irt meg *Koncz József* tanár,⁶⁵ *Imreh Sándor* nyomdavezető ügybuzgó segédkezése mellett.)

1848. június 1-én az egyetemi nyomdában indult meg a nemzeti kormány hivatalos lapja, a *Közlöny*, melyet itt nyomtak az év végéig, ekkor a kormánnyal együtt Debreczenbe kerülve, innentől fogva a szabadságharcz hányattatásain ment keresztül, mig nem Aradon 1849. augusztus 11-én annak utolsó száma jelent meg. Az egyetemi nyomdában a lapot *Remele Pál* tördelte, mint szedők pedig *Szűts Ferencz* és *Szűts Lajos* testvéreken kívül még *Wodianer Fülöp* és mások állottak amellet. Egy szép napon megtörtént, hogy Remele felcsapott honvédhuszárnak és ezredével táborba indult Jellasics ellen; az őtet helyettesítő tördelővel azután megesett, hogy a lapot alaposan eltördelte, mire *Szemere Bertalan* államtitkár rögtön visszahivatta Remelét és a további katonáskodástól eltiltva, ráparancsolt, hogy »a haza ügye érdekében« tördelje tovább a lapot, a mely parancsnak Remele aztán meg is felelt.

Megemlítesre méltó itt még, hogy az egyetemi nyomda 1848. évben már két gyorsajtóval volt fölszerelve.

A Pesten működő három nyomda közül a legöregebbik, a *Trattner-Károlyi*-féle, ebben az időben szintén két gyorsajtóval volt ellátva, de a márcziusi napok után bekövetkezett föllendüléséből az időszaki sajtónak aránylag csekély része jutott. A német nyelvű *Opposition* című napilapon kívül, még itt nyomattak a következő hírlapok: a *Honi Irodalmi Értesítő*, *Közügyvéd*, *Nevelési Emléklapok*, *Orvosi Tár*; a politikai lapok közül: a *Jelenkor*, mely szép multtal bíró ujság 1848. június 29-én szűnt meg; továbbá a *Nemzeti Ujság*, *Társalkodó* című melléklapjával. A *Nemzeti Ujság* volt az első magyar hírlap, mely a márcziusi 15-iki események után cenzura nélkül jelent meg s ekkor pár óra alatt 800 példány kelt el belőle.⁶⁶ A fentebb említett *Opposition* is nagy kedveltségnek örvendett.

Landerer és Heckenastnál, mely czég ugyancsak két gyorsajtóval dolgozott, több német hírlapon kívül megjelent a Kossuth által 1841-ben alapított *Pesti Hírlap*; ennek utolsó száma 1849. július 8-áról van keltezve. A Jókai és Petőfi által szerkesztett, nagy irodalmi tekintélynek örvendő *Életképek* szintén itt készültek (e lap megszűnt 1848. december 31-én); később, 1849-ben, itt nyomatta Jókai a Debreczenben megindult *Esti Lapokat*, mely hírlapból 1849. július 7-én jelent meg az utolsó szám. Rövidéletű volt a szintén hetenkint hatszor megjelent *Radicallap*, mely 1848. június 1-én keletkezett és július 16-án beolvadt a *Nép-Elem* című lapba. Ezeken kívül nyomatott még *Landerer és Heckenastnál* több nem politikai lap, mint: a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, *Pénzügyi Levelek* és mások.

1849. tavaszán, – midőn Buda várának a magyar hadsereg által történt ostromlása folytán, illetőleg Pestnek Hentzi osztrák várparancsnok általi bombáztatása miatt éppen nem volt

⁶⁴ Nem akarjuk a már életben nem lévő szerző, Baloghy István ellen, munkájának e fogyatékkossága miatt a hiperlojálitás vádját emelni, azonban úgy gondoljuk, hogy oly természetű munkában, mint a kérdésben lévő, mely kútforrásul van hivatva szolgálni a jövő történetírónak, fel kellene venni a dolgok tényleges mibenlétét, bármily melléktekintet mellőzésével. A 48-as események immár a történetnek képezik alkotórészét, ennél fogva a leplezetlen való földerítése egyedül lehet az irányadó szempont; a szépitgetés vagy – jobban mondva – agyonhallgatás nem egyeztethető össze a történetírás magasztos feladatával.

⁶⁵ A marosvásárhelyi evang. ref. kollégium könyvnyomdájának százéves története, 1786–1886.

⁶⁶ Munkánk 136. oldalán ugyan erről a lapról lévén szó, ott az hibásan *Nemzeti Hírlap* cím alatt fordul elő, a mit ezennel helyreigazítunk.

ajánlatos a Belvárosban való tartózkodás, a Lipótváros és Belváros veszélyeztetett lakossága ott-hagyta házi tűzhelyét és a Városligetben rögtönzött táborban keresett menedéket, – a Landerer és Heckenast-cég hamarosan felállított a Király- és Rózsa-utca sarokházában egy fióknyomdát, felszerelve azt egy vassajtóval és többrendbeli nagyobb fokú betűkkel, a mely hevenyészett kis nyomdában aztán, egészen Buda várának megvívásáig nyomták a városligeti néptáborban kiadásra került hatósági hirdetményeket és a hadi eseményekről szóló másnemű jelentéseket.⁶⁷

Nagy tevékenységet fejtett ki *Kozma Vazul* (azelőtt Beimel) nyomdája a szabadságharczi hirlapirodalom terén. Midőn Kozma az üzletet Beimeltől átvette, azt teljesen új alapra fektette. A fapréseket kiküszöbölte és két gyorsajót állított fel; a betűanyagot is felfrissítette az intézetében berendezett betűöntői és stereotípáló osztállyal, melyet a Prágából beszár-mazott *Wolf János* vezetett († 1884-ben, 65 éves korában). Az üzlet élén mint igazgató *Lukács László* állott, ki Kecskeméten tanulta a könyvnyomtatás mesterségét és 1848. június havában önálló üzletet nyitott. Mellette mint művezető *Hórak Egyed*, a későbbi esztergomi nyomdatulajdonos segédkezett. Mint gépmesterek *Kocsi Sándor* és *Urschitz Jakab*⁶⁸ működtek, mint nyomók *Lindner Ferencz*, *März Ede*, *Ries Jakab* és mások. Ezek mellett nagyszámú szedőszemélyzetet foglalkoztatott Kozma; utóbbiak közül kiemeljük névszerint a következőket; *Dobrovsky Mátyás*, *Faházi János* († 1874-ben Debreczenben), *Falk Zsigmond*, *Frics József* (a debreczeni városi nyomda nyugalomba vonult igazgatója), *Greif [Kápolnai] Ferencz* († 1894. október 27-én, élete 69. évében, Budapesten), *Kiss Antal* († Budapesten 1875. június 4-én, 44 éves korában), *Králik János* († Budapesten 1886. július havában) és *Szabó József* (a már többször említett nyomdásztróféneti szakiró).

Forradalmi lapok közül megindult e nyomdában 1848. márczius 18-án Lukács László kiadá-sában a Pálfi Albert és Csernátöny Lajos által szerkesztett és hetenkint hatszor megjelenő Márczius Tizenötödike; továbbá a Bajza József szerkesztése melletti Kossuth Hirlapja (1848. július hó 1-én, megszűnt deczember 31-én). Ugyanitt keletkezett 1848. június 4-én Vas Gereben [Radákovic József] Nép Barátja című lapja, mely karácsonykor 2710 példányban került postára és 1849. június 3-án jelent meg utoljára. A Szabadság, Egyenlőség, Testvériség című lapból csak hat szám jelent meg 1849. április havában, míg a Forradalom és a Futár címűekből éppenséggel csak egy-egy szám, előbbi 1848. deczember 29-én, utóbbi 1849. július 1-én. Német lapok közül említést érdemel a Klein [Kilényi] Ármín által szerkesztett Der Ungar; a nem politikai tartalmúakból fölemlíthetők az Egyházi Literaturai Lap, a Magyar Gazda, a Hetilap, végre a ma is fennálló Gazdasági Lapok, mely 1849. január 1-én indult

⁶⁷ A Landerer és Heckenast-nyomda két cégtulajdonosáról álljanak itt, a munkánk folyamában közlötteken kívül még a következő kiegészítő életrajzi adatok:

Landerer Lajos az ötvenes évek elején testi törődöttsége miatt mindinkább Heckenastnak engedte át az üzlet vezetését, mignem a halál őt váczí magánbirtokán 1854. február 1-én, munkás és közhasznú éle-tének 54-ik évében utolérte. Ő vele kihalt a híres Landerer nyomdász-család, melynek tagjai Budán 108, Pozsonyban 95, Pesten 78, Kassán mintegy 30 évig terjesztették a közművelődést és fölvilágosodást.

Heckenast Gusztáv Landerer elhalálozása évében üzletét a hatvani-utczai Horváth-házból áttette mostani helyére, az Egyetem-utczá 4. sz. a. Szirmay házba és 1863-ig a régi cég alatt vezette azt; ez évben aztán az ő nevére íratott át a nyomda. 1873-ban tudvalevőleg az ujonnan alakult *Franklin* irodalmi és nyomdai részvénytársaság birtokába ment át a szép multtal dicsekvő nyomda. Az új cég műszaki igazgatója, *Hirsch Lipót*, a nyomdát egészen az újkor kívánczalmi szerint alakította át és ma egyik elsőrangú műintézetünket bírjuk benne. – Heckenast pedig visszavonult a magánéletbe, miglen 1878. április 10-én Pozsonyban elhunyt, 67 éves korában. Könyvkiadói tevékenységének nagy kiterjedését több mint kilencszáz általa kiadott munka tanusítja.

⁶⁸ *Urschitz Jakab* 1884. február 21-én hunyt el Budapesten, élete 65-ik évében, mint az Athenaeum-nyomda főművezetője.

meg. A szabadságharcz legyőzése után mint új lap kezdte pályafutását Nagy Ignác szerkesztése mellett a hetenkint hatszor megjelenő Hölgyfutár, Kozma Vazul kiadásában, a mihez abban az időben nem csekély bátorságra volt szükség.

Általán a forradalom utáni időre esik inkább Kozma áldásos tevékenysége a hazai irodalom pártolása körül, mely vállalkozásai azonban nem hozhatták meg az akkori viszonyok közt a kívánt és remélt anyagi eredményt s így Kozma vagyoni helyzete mindinkább rosszabbra fordult.

1865-ben kénytelen volt otthagyni a nyomdát, mely nagy vagyonát fölemésztette s még hátralevő napjait nagy inségben tengette, míg 1876-ban a halál megmentette meddő küzdelmeitől.⁶⁹

Mint már mondtuk, e három, nagyszámú és gyakorlott munkás-személyzettel rendelkező nyomda nem volt képes a könyvnyomtatás terén föllépett, folyton fokozódó igényeket kielégíteni, s így mi sem természetesebb, mint hogy újabb és újabb nyomdák nyíltak.

Mint első állított önálló üzletet *Lukács László*, két Bécsből hozatott gyorssajtóval, az országúti Kunewalder-házban (a mai Múzeum-körúton, a József-műegyetem helyén). Lukácsnak csöndes üzlettársa *Somogyi Károly* kanonok volt, kinek befolyásával sikerült a nyomdát az osztrák katonai kormányzat által elrendelt bezáratás veszélyétől megóvni.⁷⁰ 1849-ben Vácson is birtak kis nyomdával Lukács és Somogyi. Lukács mindenekelőtt átvette saját lapjának, a Márczius Tizenötödikének nyomtatását, melyből 1849. július 6-án jelent meg az utolsó szám. Itt nyomták továbbá a Nemzeti Ujság folytatólagos kiadását Nemzeti cím alatt, egész 1848. december 31-ig, mikor 795 példány ment postára; a Madarász József és László által kiadott Nép-Elem, szintén hetenkint hatszor, megjelent 1848-ban július 1-étől szeptember 23-áig. 1849-ben pedig megjelent itt a Republica című lap június 27-től július 9-éig, hetenkint hatszor; Táncsics Mihály Forradalom című lapjából négy szám június hóban és végre Erdélyi Arthurnak ugyancsak Forradalom című lapjából két szám, július 10. és 11-én. Ez a két szám azért is nevezetes, – írja *id. Szinnyi József* – mert ezen kívül akkor nem jelent meg más lap Budapesten, miután július 11-én délután 5 órakor Wussin osztrák őrnagy katonáival a fővárost megszállta. – Megjelent még Lukácsnál Katholikus Iskolai Lap, Religió, Religió és Nevelés cím alatt három vallásos tartalmú lap.

Lukács nyomdáját 1854-ben *Herz János*nak adta el s a nyomdászpályának hátat fordítva, Felső-Magyarországon bányatulajdonos lett. További sorsa ismeretlen előttünk.

⁶⁹ A *Törs Kálmán* által szerkesztett és *Jókai Mór* kiadásában megjelent *Életképek* című lap következő elismerő sorokban búcsúzik el ez érdemes férfiútól: Kozma Vazul, a negyvenes években a pesti nagykereskedői kar egyik kiváló tagja, papirgyár- és raktár- s könyvnyomdatulajdonos, a legnemesebb író- és emberbarátok egyike, meghalt a Rókus-kórházban szeptember 23-án. Tisztelt és szeretett barátja volt Fáy Andrásnak, Czuczor Gergelynek, Szontagh Gusztávnak és többeknek a veteránok közül, a fiatal íróknak és irodalmi vállalatoknak pedig oly önzetlen pártfogója és segélyezője, hogy mikor a válságosabb évek beköszöntöttek, kötetekre menő aktív váltói és kötelezvényei dacára csődöt kellett mondania. Mindenkit igyekezett az uzsorások körmei közül kiszabadítani, talán nem gyanítva, hogy ő leend az áldozat. Számítalan lap, a többi között a Hölgyfutár is, ezrekre menő kötetek, a többek közt Kúthy Hazai rejtelmek, Vas Gereben stb. munkái jelentek meg az ő czége alatt és költségeire. Tíz éven át viselte a csőd kellemetlenségeit és terheit panasz nélkül. Ebédjén kívül, melyet ez idő alatt csaknem naponként Lauka Gusztáv családi körében töltött el, minden örömet s kényelmet nélkülözött. Halála előtt néhány nappal még Laukánál ebédelt s mosolyogva jegyzé meg: »Szebb napok kezdenek felém mosolyogni; az én szabadulással, Gusztikám, a gondtól magát is megszabadítom.« E ködképek egy csendes, de nehéz végső sóhajban örökre elmosódtak. Szegény öreg meghalt, mikor már élhetett volna.

⁷⁰ *Somogyi Károly*, esztergomi kanonok, 1888. márczius 10-én hunyt el 77 éves korában Esztergomban. Mint a Szent István-társulat igazgatója ő adta sajtó alá a munkánk 147. oldalán említett Erzsébet-albumot. Nevét országos hírűvé tette a 42.000 kötetet számláló magánkönyvtárának Szeged városának történet ajándékozásával, mely könyvtár a mai Somogyi-könyvtárnak képezi alapját.

Ugyancsak 1848-ban nyitott új nyomdát *Eisenfels Rudolf*, a Kozma-nyomda addigi könyvelője. Az üzlet egy gyorssajtóval volt ellátva és a lipótvárosi Háromkorona-utca 139. sz. a. házban létezett. 1848. őszén egészen ez év végéig e műhelyből kerültek ki a legszilajabb hangú proklamációk és rölapok a bécsi kormány és az uralkodóház egyes családtagjai ellenében. Itt nyomták még Vachot Imre Budapesti Divatlap című, hetenkint négyszer megjelenő lapját, a Nemzetőr című mellékklappal, egészen 1848. december 31-éig; ezenkívül Der wahre Ungar című német lapot Saphir Zsigmond szerkesztése mellett. Midőn 1849. január első napjaiban Windischgrätz herceg megszállotta Budapestet, egyik első teendője volt, hogy az Eisenfels-nyomda bezáratását elrendelte, annyira magára vonta e nyomda szabadszajú termékei miatt az osztrák hatalmasok haragját. A nyomda zárva is maradt egészen 1850. elejéig. Tévednek tehát úgy *Aigner Károly*, mint *Sennowitz Adolf* midőn id. Emich Gusztáv életrajzában a nyomda szüneteléséről így írnak: »Az akkori zavaros időben s a fővárosban egyidejűleg keletkezett egyéb nyomdák közt Eisenfels nem igen tarthatta fenn magát s ez okozhatta azt a feltűnő jelenséget, hogy az 1849-iki évből egyetlenegy nyomtatványát sem idézi Petrik, miből aztán következtetni lehet, hogy Eisenfels nyomdája az 1849-iki évben talán egészen szünetelt is.« Szünetelt igenis, de nem a nervus rerum hiánya miatt, mert Eisenfels jó módú család sarja volt, rokonságban a Lipótvárosban nagy tekintélyt élvező Guggenberger régi pesti patriczius-nemzetséggel, mely gazdag rokonság bizony pénz hiánya miatt el nem ejtette volna Eisenfelst.

A nyomda bezáratásával egyidejűleg megtörtént Eisenfels elfogatása. Eleinte a budai várban senyvedett; áprilisban a közelgő magyar sereg elől (Batthyány Lajos miniszterelnökkel együtt) Laibachba, onnan Pozsonyba, Olmützbe, majd a pesti Neugebäudeba vitték, a mely utóbbi helyen háromesztendei várfogságra ítélték. 1850. nyaráig ismét Olmützben raboskodott; ekkor amnesztiát kapott. Kiszabadulván, Emich Gusztáv társaságában nyomdászkodott 1852-ig, a mikor kivált a czégből és a nyomda teljesen Emich birtokába átment.⁷¹

A harmadik nagyobb jelentőségű nyomda, mely 1848 folyamán jött létre, a Müller-féle volt. Ezt Müller József fővárosi könyvkereskedőnek három fia: *Müller Adolf*, *Emil* és *Gyula* állították fel, az Uri- és Kiskorona-utca sarokházában, egy gyorssajtóval. Itt jelent meg a Jövő című hirlap, hetenkint hatszor, 1848. december 1-től 18-áig; továbbá a Köztársasági Lapokból tizenkét szám 1848. október és november havában; végre a Katholikus Néplap 1848. július 6-ától 1849. május 31-ig.

A három Müller testvér közül Adolf mint honvédtiszt a csatatéren lelte hősi halálát; a nyomda később *Müller Emil* cég alatt működött tovább.

1849-ben alapította végre *Bucsánszky Alajos*⁷² nyomdai üzletét a kerepesi-uti Fehérló szálló melletti házban, szintén egy gyorssajtóval.

Érdekes jelensége volt ez időnek *Táncsics Mihály*⁷³ rövidéletű kis nyomdája, melyben a Munkások Ujságán kívül egyéb apróbb izgató iratai is megjelentek. A Munkások Ujsága

⁷¹ *Id. Emich Gusztáv* nyomdája eleinte az Uri-utca 8. sz. a. házban volt elhelyezve, később az Egyetem- és Reáltanoda-utca sarkán levő házban (hol most az Első Hazai Takarékpénztár palotája áll). Innét a Barátok tere 7. sz. a. házba került.

⁷² *Bucsánszky Alajos*, könyvkiadó és nyomdász, szül. Egerben 1802-ben, meghalt Budapesten 1883. február 13-án. Bucsánszky 1818-ban mint könyvkötő kezdte meg pályafutását, míg 1831-ben Pozsonyban telepedett le. Itt kezdte meg az elhanyagolt népies irodalom termékeinek kiadását; e mellett még egyéb közhasznú munkák kiadásával foglalkozott. Bucsánszky adta ki egyebek között az első földrajzi atlaszt 24 lapon. Nevét legjobban mégis ponyvairodalmi termékei és naptárkiadványai tartották fenn. 1846-ban Pestre tette át üzletét. 1878-ban visszavonult a magánéletbe és üzletét vejének, Rózsa Kálmánnak adta át, ki azt Rózsa Kálmán és neje cég alatt folytatja.

egyes számai olykor tizezer példányban jelentek meg. A lap, hetenkint kétszeri megjelenéssel, 1848. évi április hó 2-án indult meg az Egyetemi nyomdában; innét május 25-én elmenve, Táncsics saját üzletében, a Józsefvárosban állította elő július 16-áig; ekkor Kozmánál nyomtatták december 5-éig, végre Lukácshoz került a lap és itt december 29-én jelent meg utolsó száma, melyből 538 előfizetett példány ment postára. Táncsics nyomdájában mint szedők *Bárczy János* († 1876-ban) és *Dalmady Mihály* működtek; *Ries Jakab* († 1883-ban) pedig a nyomtatást végezte.

Ezekben adtuk megközelítő képét a szóban lévő két mozgalmas esztendő folyamán a fővárosi nyomdáknak végbement, sokszor a körülmények által parancsolt ideg- és kedélyizgató sürgés-forgással járt munkálkodásnak.

A bankjegynyomda

Ha már eddig is elmondottam egyet-mást azokról az érdekességükben egymást felülmúló eseményekről, melyek nekünk a félszázaddal később élő epigonoknak szinte megfoghatatlanoknak tűnnek föl, mert nem tudjuk magunkat beletalálni a nemzetet akkor mozgásba hozó légkörbe, úgy a munkánk e fejezetében elmondandók különlegességüknél fogva még fokozottabb mértékben vannak hivatva figyelmünket s bámulatunkat fölébreszteni.

A nagyhirű Kossuth-bankók készítésének közelebbi körülményeiről, a pénznek előteremtéséről, – mely tudvalevőleg nélkülözhetlen kelléke a sikeres hadviselésnek, – akarom a következőkben nyilvánosságra hozni az összehordott anyagot. Nem lesz ez, mint dolgozatom egyéb részei sem, kerek történelmi munka jellegével bíró mű, inkább csak adatgyűjtés, melynek hasznát talán majdan, e korszakot leíró közművelődési szaktudósok fogják élvezni, ha ugyan arra érdemesnek találják.

A népek újabbkori történetében páratlan tünemény az őserőnek oly hatalmas és egyetemes megnyilatkozása, mint a melynek a magyar nemzet adta bizonyítékát a szorongattatásnak e két esztendejében, 1848–49-ben. 1848. július 5-én nyílt meg a régi rendi alkotmány helyébe lépett első népképviselői országgyűlés Budapesten és már pár napra rá, 11-én, Kossuth kénytelen volt lángoló szavakban a bécsi kamarilla fondorlatai által veszélyeztetett márcziusi vívmányok védelmére kelni és az országgyűléstől 200.000 főnyi katonát és 62 milliónyi hitelt kérni, mit egyhangú »Megadjuk! Megadjuk!« kiáltásokkal és nagy lelkesedéssel meg is szavaztak.

E fordulattal egyetlen táborhellyé változott át egész Magyarország. Mindenki sietett kötelességszerűen tehetségeit a haza védelmére felajánlani. A Széchenyi István gróf által alapított pesti hengermalom fegyvergyárrá változott át és éjjel-nappali munka mellett az addig gyakorlatlan munkáskezek ezrivel kezdték előállítani a puskákat és egyéb hadi szereket.⁷⁴

Ha pedig az 1848. június 10-én újra hazánkhoz visszacsatolt Erdély felé fordulunk, ott látjuk a derék székely népet egyenlőtlen testvérharcban a többi nemzetiségekkel, melyeket lelketlen

---

⁷³ *Táncsics Mihály* meghalt Budapesten 1884. június 29-én, életének 86-ik évében.

⁷⁴ E sorok megírásánál szemeim előtt lebeg áldott emlékü édes apám, ki asztalosságot tanult mesterember létére szintén beállott puskaművesnek, hogy részét kivegye a nagy harcban; hűségesen osztozkodott annak minden viszontagságaiban elejétől fogva, egészen a dráma befejezéseig, mikor 1849. augusztus havában ügyünk rosszra fordult és a munkások is kénytelenek voltak otthagyni Szegedet, bolyongva, lépten-nyomon szertelen veszélyeknek kitéve, mignem Világosnál végét érte önvédelmi harcunk.

politikai üzerek tévútra vezettek, s a felkorbácsolt szenvedélyek ez ádáz viaskodásában megjelenik a nemzet jó nemtője *Gábor Áron* személyében, egy az antik világ hőseihez hasonló lényben, ki semmiből teremti elő az élükre állított politikai bonyodalmaknak »ultima ratio«-ját, az ágyúkat, – a székelyek rajongva szeretett hadvezérének, *Bem* apónak kedves szócsöveit, – hogy azok bömbölő érczhangjaival hirdesse ellenségnek és barátnak a magyar faj életrevalóságát.

Ebben az olimpusi istenekhez méltó élethaláltusában aztán megtörtént, hogy midőn 1848. május 19-én határozatba ment a magyar nemzeti bank felállítása, a kormány *Landerer Lajosban* találta fel azt a szakértséget, ki széles látókörével és nagy szakképzettségével egyedül volt hivatva az alapítandó banknyomda szervezésére és vezetésére. Igenis, csakis *Landerer* volt hivatva a hazában e kiváló szakértelmet követelő állás betöltésére, mert *Landerer* egyedül ismerte ama kitűnő szakértőket, kiknek közreműködése nélkül a nemzeti kormány minden törekvése a papírpénz előteremtése dolgában hajótörést szenvedett volna.

Landerer Lajos mellett, mint ügykezelő-igazgató, *Conlegner Károly*⁷⁵ állott a banknyomda élén, ki elejétől végig, egészen a világosi gyásznapiig megállotta nagy felelősséggel járó helyét.

A nyomdát 1848. június havában kezdték a Károly-kaszárnyában berendezni, még pedig a technika legjobb segédeszközeivel, milyeneket a grafikai művészetek abban az időben csak fel tudtak mutatni.

A kaszárnya granátos-utcai homlok-épületében elhelyezett nyomda egy legújabb szerkezetű, direkte e célból Londonban megrendelt és onnét szállított gyorssajtóval és két Bécsből hozatott ugyanilyen géppel volt felszerelve; rendelkezett továbbá 20 könyvnyomdai és 15 kőnyomdai vassajtóval, meg az egyéb műtétekre, mint betűöntésre, stereotipálásra, galvanizálásra, guillochirozásra, szóval a papírpénznek teljes és hibátlan előállítására szolgáló segédgépekkel. A vassajtók egy részét *Vankó Dániel*, a pesti hengermalom ügyes gépésze készítette, ki a könyvnyomtató-sajtók első hazai gyártójának tekinthető. *Vankó* sajtóit öregjeink igen sikerülteknek mondják.

Mint vésők működtek a banknyomdában *Wachtler Fülöp*⁷⁶ és *Classohn A.* fővárosi jóhírű művészek. Itt különösen kiemelendők *Wachtler* érdemei a bankjegyek remek ornamentikai díszítése miatt; nevének a Kossuth-bankok révén maradandó hely van biztosítva hazai iparművészetünk történetében.

A litografiai osztályban *Grimm Vinczére* volt a vezető szerep bízva, ki szakképzettségével derekasan megfelelt a tudásához kötött reményeknek. Sajnos, nem sikerült a nyomóosztályban működtek felől további adatokat kipuhatolnunk.

Betűszedők aránylag csak kevesen voltak foglalkoztatva, a mi a dolog természetében fekszik, mert szedés bizony kevés található papirospénzünkön. Főszedői minőségben működött

---

⁷⁵ *Conlegner Károly*, nyug. műegyetemi tanár, született Érsekújváron 1812-ben, meghalt Budapesten 1892-ben.

⁷⁶ *Wachtler Fülöp* Pesten született s itt szorgalmával és ügyességével felküzdötte magát a fővárosi 1848 előtti jóhírű vésnökárda első képviselői sorába. Az ötvenes években betűmetszéssel is szép sikerrel foglalkozott. Hazafias érzületére élénk világot vet amaz epizód, mely az ötvenes években adta magát elő, midőn *Wachtler* mint betűmetsző tartotta fenn nem éppen fényes viszonyok közt levő nagyszámú családját. Ekkor ugyanis kecsegtető ígéretek mellett meghívást kapott a bécsi bankjegynyomdába, mit azonban *Wachtler* azzal az önértékes indokolással utasított vissza, hogy az ő keze, mint a híres Kossuth-bankok készítője, nem adhatja magát osztrák bankok előállítására. Meghalt 1897. október 18-án, tevékeny életének 81-ik évében, becsülve és tisztelve polgártársai által.

Malatin Antal, kiről e könyvben már más helyen is megemlékeztünk; Malatinon kívül *Neumann Lajos* (Boroszlóból) és a pesti születésű *Mölczer Ferencz* voltak mint szedők alkalmazva. Midőn a banknyomdát 1849. június havában Budapestről Szegedre helyezték át, az Augsburgból beszármazott *Höchner Jánost* is felfogadták a szedők közé.

Bár, mint említettük, a három gyorsajton kívül még húsz könyvnyomtató kézisajtó volt működésben, mégis csak huszonkét szaktársról tudjuk biztosan, hogy mint gépmesterek vagy nyomók voltak tagjai a banknyomda személyzetének. A nyomóosztályban főintézői és gépmesteri funkciót végzett *Urschitz Jakab*; gépmester volt még *Majer Lipót*. Mint nyomók voltak alkalmazva azokon kívül, kiknek neveit nem tudtuk eddig kideríteni, a következők: *Aulinger József* (Bajorországból, meghalt Szegeden 1849-ben a kolerában); *Bartalits Antal* (Pestről); *Bauer József* (Pestről, meghalt Budapesten 1898-ban 82 éves korában); *Buschmann Gusztáv* (Potsdamból)⁷⁷; *Demant András* (Svédhonnól); *Farkas József* (Pozsonyból, meghalt ugyanott 1889. március 23-án, 65-ik évében); *Fischer Antal* (Budáról)⁷⁸; *Fritscher József* (Pestről); *Giersztorfer József* (Budáról); *Glutsch Keresztély* (Stuttgartból); *Golditz Vilmos* (Christianiából); *Mödlhammer József* (Budáról); *Nagy János* (az 1862-ben Pesten létrejött Egyesületi nyomda egyik czégtársa, meghalt 1877. évben); *Pomper Frigyes* (Szászországból); *Ponczer József*; *Schleinitz József* (Bécsből, meghalt ugyanott 1886. február 20-án, 61-ik évében); *Schweitzer József* (Budáról, kivégeztetett 1849. október havában a pesti Ujépületben); *Silber József* († 1882. évben); *Virág József*; *Wagner András*.

Az öntő- és stereotipáló-osztályban szintén elsőrangú szakférfiú volt a vezető: *Ockenfusz Antal*⁷⁹, ki még kiskorú, tizenötéves *Gyula* nevű fiát is maga mellé vette; azonkívül voltak még alkalmazva, mint öntő: *Peters Gyula* (Lipcséből); mint stereotipőrök: *Malatin Mátyás* (a fentemlített Malatin Antal testvére) és egy *Albert* nevű egyén.

Mint e jegyzékből kitűnik, a bankjegynyomda személyzetének mondhatni fele része külföldi elemekből állott. Valószínűleg ez okból történt, hogy a nyomda vezetősége csupán német nyelvű szabályzatot adott ki az intézetben való rend fentartására. A kezünk közt levő hirdetménynek szövege szó szerinti fordítása következőkép hangzik:

1. §. A munkások az intézetbe történő felvételük előtt az előírt esküt letenni tartoznak.
2. §. A munkaidő reggeli 7 órától déli 12 óráig, délután 2 órától esti 7 óráig tart.
3. §. Minden munkás, vásár- és ünnepnapok kivételével, ½7 órakor reggel és ½2 órakor délután tartozik a munkahelyiség előcsarnokában megjelenni. Szükség esetén vásár- és ünnepnapokon is kötelesek a munkások dolgozni, mely rendkívüli munkáért kettős napi keresetben részesülnek.

⁷⁷ *Buschmann Gusztáv* szaktársunk, mint sokan mások, egész családját vitte magával a banknyomda ide-oda történt hányattatásainál. Ez úton fia, *Buschmann Ferencz*, a jelenlegi nyomdatulajdonos, – ki egyesületünk alapítása első idejében szintén nagyérdemű munkásságot fejtett ki közügyeink előbbrevitelénél, – mint zsenge tizenegyéves gyermek is részt vett ebben a hősi feláldozást követelő vállalatban.

⁷⁸ *Fischer Antal*, az előbb említett Buschmann Gusztáv sógora, szintén családotul vett részt az expedicióban. Fischert az a tragikus sors érte, hogy tizennyolezesztendős leányát a banknyomda kíséretét képező egyik honvéd véletlenül elsült puskája súlyosan megsebesítette, a mi Fischert oly izgalomba ejtette, hogy elméje megzavarodott és nemsokára rá Aradon meghalt; a leány pedig csak évek múlva gyógyult ki sebéből.

⁷⁹ *Ockenfusz Antal* Pesten született, mint egy régi fővárosi patriczius család ivadéka. Bécsben képezte ki magát betűöntőnek és 1831-ben már Belgrádban találjuk mint az ottani fejedelmi nyomda betűöntői osztályának művezetőjét. 1838-ban újra Bécsbe ment, s ottan a szép berendezésű mechtarista nyomdában működött mint a betűöntőde feje. 1845-ben hazatérve, itten a terézvárosi volt Hajós-téren ólomárúgyárat alapított. A forradalom után üzletét áttette a Wesselényi- és Kertész-utca sarkán létezett saját házába. Meghalt családja és polgártársai által igaz részvétellel gyászolva, 1877. évi július hó 22-én, munkás és sikeres élete 74-ik évében.

4. §. Egy félórai későbbjövés esetén az illető bebocsáttatást nyer ugyan a munkatermekbe, de fél napi keresetének levonásával büntetetik; még később érkezők arra a napra egyáltalán kirekesztetnek a munkából és napi keresetük elvesztésén kívül még kétnapi keresetnek levonásával bírságotlathatnak.
5. A munka megkezdése előtt a munkások a ruhatárban tartoznak az e célra kirendelt hivatalnokok előtt felső ruháikat levetni és az előirt dolgozóruhában a munkába állani.
6. §. A munkahelyiségekben csendesen kell viselkedniök a munkásoknak és kiutalt helyeiket el nem hagyni, különösen nem szabad más munkaosztályokba ellátogatni és más osztályok munkásaival társalogni.
7. §. Minden munkás tartozik a legnagyobb tisztaságra ügyelni és úgy a rá bízott gépeket és munkaeszközöket, mint dolgozóhelyét tisztán és rendben tartani.
8. §. A munkaidő lejártá előtt nem szabad senkinek az intézetet elhagyni. A munka bevégezése déli 12 órakor és esti 7 órakor házi csengetyűvel jeleztetik, a mikor is a munkások a hivatalnokok felügyelete mellett a ruhatárban átöltözködnek.
9. §. A munkások kötelesek nemcsak a jövés- és menésnél, hanem az intézeti főbiztos vagy technikai igazgató rendeletére akár mikor magukat átmotoztatni engedni.
10. §. Az az egyén, kinél megmotozáskor üres fehér papiros találtatik, elveszti alkalmazását és gyanus volta miatt átadatik a további büntető eljárásnak.
11. §. Ha valamely, a bankjegyek előállításánál foglalkoztatott egyénre rábizonyul, hogy akár kész, akár félig kész bankjegyeket, értékpapirokat, vagy a bankjegyek előállításához szükségeltető anyagot vagy munkaeszközt elidegenített, úgy az illető azzal a büntetéssel sújtatik, mely a bankjegyek hamisítására van előírva.
12. §. Az a munkás, ki más valakinél kötelességellenes eljárást vagy gyanus magaviseletet vesz észre, köteles erről azonnal jelentést tenni, ellenkező esetben az illető mint bűnrészes, szintén büntető eljárás alá esik.
13. §. Az intézetben végleges minőségben felfogadott munkások háromhavi felmondási idő mellett bocsáttathatnak csak el. Abban az esetben azonban, ha valamely munkás illető szakmájában hasznavehetlennek bizonyul, az intézetből tizennégy napi felmondással is elbocsáttathatják. Ha pedig valamely alkalmazott a jelen szabályrendelet ellen vét, vagy más rendetlenséget követ el, úgy az illető rögtön is elbocsátható.
15. §. A befolyt bírságpénzek jótékony célokra fognak fordíttatni.

Munkaközben kék zubbonyt és ugyanolyan színű nadrágot viseltek a munkások; honvédegyenruhában nem jártak, mint azt egy fővárosi lap tévesen írta egy öreg nyomdásznak nemrég történt elhalálozása alkalmával. Hanem igenis, kinek-kinek kedve tartotta, az köthetett oldalára hosszú kardot és azzal végigcsörtethetett az utcán.

A munkások rendes heti fizetése husz magyar forintból állott, mely kereset a sűrűn előfordult különórászás következtében jelentékenyen megnövekedett. Különösen Debreczenben folyt a munka teljes erőmegfeszítéssel, mindennap éjfélig, vasárnap és ünnepnapokon, szünet nélkül.

Az első magyar papírpénz 1848. augusztus 6-án került a nyilvánosság elé. A pénzügyminiszterium 12½ millió erejéig egy- és kétforintos pénzjegyeket bocsátván ki, a nagyközönséget erről hivatalos hirdetményben értesítette, egyúttal közzétette az új bankók leírását, melyek közül a kétforintosoké következőkép hangzott:

E jegyek papirosa fehér és vízjelnélküli. A pénzjegyek 4'' 9''' magasak és 3'' 8''' szélesek. Az előlapon egy dombormű modorban vésett s pirosan színezett arabeszk szegélyzet s egy hasonlóan piros habzatú alapzat látható. Ez alapzatot a szegélytől egy, az utóbbinak rajza mellett elvonuló fehér vonal választja el, magán az alapzat közepén pedig a 2 fjt jelzés látszik halványabban színezve. A szegélyzet alapján középett nyílás van hagyva s e fölött maga a habzatos alaprajz is ívalakban kimetszve aképpen, hogy ez üreg egy fehér mezőt képez, melyen a magyar címér a magyar koronával feketén festve van lenyomva. Az előlap szövege részint az alapzaton, részint a szegélyzeten szintén fekete nyomású. A szegélyzeten látható rózsaszerű díszítésekben úgy felül, mint két oldalt arab 2 szám. A szegélyzet oszlopain a 2 forint névszerinti értéke német, tót, illir és oláh nyelven nyomdabetűkkel van lenyomva. A habzatos alapzat felső részén ékes íratú vonásokkal kiczifrázottan áll: *Két forint*, ez alatt pedig e szavak: »Ezen bankjegy

két forintért, három huszast egy forintra számítva, minden közpénztárnál elfogadtatik és a Magyar Kereskedelmi Bank által akármikor ezüst pénzre fölváltatik.« Ez alatt állnak az aláírások hasonmásai (facsimile) ily rendben:

*Kossuth Lajos m. k.
pénzügyminiszter.*

*Völgyi Ferencz m. k.
kincst. főpénztárnok*

*Rögler János m. k.
bankpénztárnok.*

Végül hasonlóan még a habozatos alapzaton a címernek egyik oldalán a sor (series) van nyomtatva, másikon pedig egy nyomtatott vonalzat a bankjegy száma beírva. A hátlapot zöld alapzat, keskeny szegéllyel befoglalva, képezi. Ez alapzaton a bankjegyek hamisítóira és utánzóira szabott büntetés ötféle, ugymint magyar, német, tót, illir és oláh nyelven, fekete színekkel nyomtatva olvasható.

Szeptember hóban lettek kiadva az ötforintos és magasabb értékű jegyek.

Igy folyt a munka serényen a banknyomdában egészen 1848. december végéig. Ekkor tudva-levőleg a Mórnál vívott csatának nemzeti ügyünkre történt szerencsétlen kimenetele következtében kénytelen volt a magyar kormány Budapestet elhagyni és Debreczenbe tenni át székhelyét, s ezzel a banknyomda is odakerült. Szokatlan kemény téli idő járt akkor s emberföltötti strapácziaiban ment végbe a Debreczenbe való áthelyezkedés. Egy *öreg nyomdász* a *Nyomdászok Lapjában* ezeket írja az átköltözködésről:

December végén Moórnál szétverték a császáriak a magyar hadsereget... Holnap vagy holnapután itt lesz Windischgrätz! – hallatszot mindenfelől.

A mi értékes vagyona csak volt az államnak, mind csomagolták, pakolták, szállították, hogy az ellenség kezébe ne kerüljön. A bankópréseket is szétszedték, útnak indították, csak két sajtó maradt vissza és dolgozott éjjel és nappal szakadatlanul, melyek egyikénél én is voltam alkalmazva.

Január 3-án vettük a rendeletet, hogy mi is készüljünk gyorsan. Egész nap, egész éjjel csomagoltunk faszekrényekbe, gyékényponyvákba, bőrdökhöz, a mit a hová lehetett.

Másnap hajnalban már az indóházban voltunk, harminczhat órai szakadatlan, erőfeszítő és kimerítő munka után csaknem összeroskadtunk.

Az utolsó vonatok egyike volt, mely bennünket elvitt s fegyverünket: a bankóprést is szállította.

Utunkról nem irok. Szolnokig legalább alhattunk, hanem attól fogva fágyban, hidegben elfáradva, eléhezve alig birtunk kocsink mellett a térdig érő hóban bukácsolni; vékony, éppen nem télies ruhánkban a kocsikra föl nem ülhettünk, egyetlen óra alatt csonttá fágytunk volna, ha nem mozgunk; éhezve, szomjuhozva, dideregve csak nagy lassan haladhattunk előre, azon reménnyel biztatva magunkat, hogy a legközelebbi városban vagy helységben majd csak kapunk valami enni valót, legalább pár falat kenyeret vagy egy pohár bort. Bizony erősen csalódtunk. Az előttünk elvonult czivil és katonasereg annyira elpusztított ott mindent, hogy maguknak a lakosoknak is alig maradt miből élniök.

Török-Szt.-Miklóson elindultam kéregetni, magam és társaim részére egy falat kenyeret. Majd összeroskadtunk már az éhség miatt.

Egy jó külsejű házhoz bemenve, az egész családot az asztal körül találtam, melynek közepén egy nagy tálban hajában főtt burgonya párolgott s melyből a gyermekek igen jó étvággal ettek.

– Lássá uram, – mondá a gazda, midőn elmondtam kérésemet – ez most minden élelmünk, nincs a házunknál egy kanál liszt, sem egy falat kenyér, pedig a »hombárban« csak volna, a mit adott a jó Isten, de nem lehet örölni, a Tisza be van fágyva, ló sincs egyesben a helységben, mind elment fuvarba; ezzel élünk már két nap óta, míg valahonnan csak megsegít az Isten!

Aztán megkínált főtt krumplival. Soha jobb ízűt nem ettem életemben. Mikor aztán elmondtam, hogy ki vagyok, mivel foglalkozom, a gazda még bort is hozott a pinczéből egy kancsóval, kerti termés volt ugyan, de nekem jobban ízlett, mint Olimp isteneinek nektárja. Egészen új életet öntött belém. Távoztamkor jó háziasszonyom még zsebkendőmet is tele rakta főtt burgonyával társaim részére, házi gazdám pedig megtöltötte kulacsomat jóféle karczossal.

Igy élelmeztük magunkat Debreczenig; ettünk, a hol valamit kaptunk, koplaltunk is, a mennyi csak belénk fért... a hazáért.

Debreczenben a reformátusok kollegiumában állítottuk föl a mi bankópréseinket, alig 24 óra alatt készen lettünk vele.

És azután ismét munkához! Munkára föl! Itt is a szűk négy fal között a hazát szolgáljuk, a hazát védjük!

Egy napon Kossuth meglátogatott bennünket.

Több mint tisztelettel, szent kegyelettel tekintettem reá. Halvány, hófehér arczán a túlfeszített szellemi munkásság kimerültsége látszott.

Kevés ideig figyelemmel nézte működésünket, azután a felügyelőtől tudakozódott a munka folyamatáról. Hány órát dolgozunk naponként, hány kézi gép, hány gyorsajtó működik.

Midőn távozni akart, hozzánk fordult.

– Önöktől függ most – mondá, – a haza sorsa. Pénz nélkül, egyetlen hétig sem bíránk magunkat föntartani. Az Önök önfeláldozó munkássága teszi részünkre lehetővé a győzedelmet; a haza soha sem fogja elfeledni, mily fontos szolgálatokat tettek Önök a legválságosabb időben neki és a nemzetnek.

Ki érzett volna fáradtságot, kimerülést, midőn ilyeneket hallott Kossuthtól? Kinek erejét ne villanyozták volna föl a nemzet prófétájának ily lelkesítő szavai?!

Kossuth kormányelnök többször meglátogatta a banknyomdát és minden alkalommal finom minőségű szivarok osztogatásával és nyájas szavakkal buzdította a hivatalnokokat és munkásokat működésükben, a mi nem csekély mérvben élénkítette ezek lelkesedését.

A banknyomda munkásai egyébként is a legnagyobb figyelemben részesültek Debreczen áldozatkész lakossága részéről; a merre betértek, mindenütt szívesen látott vendégek voltak.

Sajnos, ama rövid pár hónap alatt (1849. január elejétől május végéig), melyet a banknyomda Debreczenben töltött, személyzetének egyik legtehetségesebb tagját, *Vankó Dánielt*, a kiváló sajtó-gyártót, ki mint gépész kísérte a banknyomdát Debreczenbe, a halál kiragadta köréből, bajtársai mély fájdalomra és a hazai gépipar nagy veszteségére.

Buda várának visszavételével (1849. évi május hó 21-én) a bankjegynyomda a kormány kíséretében újra visszakerült a fővárosba s itt továbbfolytatta működését, mignem a hadi események fordultával ismét változtatta székhelyét a kormány (július 1-én), azt Szegedre áttéve.

S ezzel végbement a banknyomda második expedíciója. A személyzetet és egész felszerelést vasuton Szolnokra szállították s innen két gőzhajón a Tiszán le Szegedre.

Szegeden, fájdalom, már kevés maradása volt az intézetnek. Itt a várban, a kórházban és a kápolnában rendezkedtek be alig háromheti működésre. Szegeden újabb alakú kétforintos bankjegyeket nyomtak, haránt 16-odrében, csupán fekete nyomásban, *Duschek Ferencz* pénzügyminiszter aláírásával és koronanélküli nemzeti czimmerrel.

Július 30-án tartotta az országgyűlés utolsó ülését Szegeden és kezdetét vette a nemzeti kormány felbomlása. Karöltve járt ezzel a banknyomda és személyzetének viharos bolyongása, mikor is nyomban követte a kormányt Aradra. Több napi ittenlét után augusztus 5-én történt a nyomdának Lugos felé takarodása, a mikor aztán teljesen megszűnt minden fegyelmi kötelék.

A kétszáz főnél többre rugó személyzet két részre szakadva, a legnagyobb nyomornak lett martaléka, miután tudvalevőleg a magyar papírpénz teljesen elvesztette értékét. Duschek volt magyar pénzügyminiszter a bankkészletek átadásakor ugyan kísérletet tett Haynau osztrák főparancsnoknál az iránt, hogy alárendelt munkásai a legégetőbb szükség enyhítése céljából némi pénzsegélyben részesüljenek, mely kérelmet Haynau azzal utasította vissza, hogy igenis, majd ráhuzat mindenkire ötvenet a deresen.

Augusztus 9-én ment végbe a szerencsétlen temesvári csata, mellyel a nemzeti létért való védelem elvesztette utolsó reménysugarát is ügyének jobbrafordulta tekintetében; e hó 11-én

Kossuth lemondásával a kormány végkép feloszlik és a banknyomda Aradon maradt gyorsajtóján hevenyészetten kinyomtatott hivatalos hirdetmények ezt tudtára adják a nemzetnek azzal, hogy Görgey Arthur tábornok átvette a diktátorságot.

Mint egy fájdalmas gyászének zúgott végig a kedélyeken Kossuthnak eme búcsú szózata: »Cselekvéssel többé nem használhatok hazámnak, ha halálom valami jót eszközölhet számára, örömmel odaadom életemet áldozatul. Az igazság és kegyelem Istene legyen a nemzettel! Arad vára aug. 11.«

Két nap múlva aztán Görgey letette a fegyvert.

Borzasztó idő következett be. Mindenki a menekvésben keresett biztosságot. A banknyomda személyzete is, két részre osztva, menekült. Az egyik rész Facset irányában a hegyekbe vetette magát, a hol azonban elszéledve, egyenként kerültek a prédára leső mőczok kezeibe, kik mohón, mintha csak vad indiánusok volnának, magukhoz véve a tükörsima csillogó aczélemezeket és finom angol vésőket, fúrókat, stb. mindenből, még a legszükségesebb ruhadarabokból is kifosztották a szegényeket, embertelenül átengedve őket az éhenhalásnak. Való tény, hogy egy budapesti szaktárs, ki nejével és két gyermekével került a rablók hatalmába, csecsemő gyermeke e nyomorúságos bolyongásban éhen halt meg, mivel azt anyja táplálék hiánya miatt képtelen volt életben tartani.

A személyzet másik, nagyobb része visszafordult Aradnak, a honnan Világos felé tartott, mikor a fegyverletétel híre útközben érte. Ekkor Soborsinon át Erdélybe akartak menekülni. Soborsinnál azonban ellenséges kézbe kerültek a munkások és még csak annyi idejük maradt, hogy a lemezeket és prés-alkotórészeket a Marosba sülyeszthették, úgy, hogy az oly remek munkákat előállított nyomda alig számbavehető része maradt meg, mely azonban szintén nyom nélkül tűnt el, annyira, hogy még egy darab se maradt belőle.

Munkásai pedig fogságba vetve, katonai őrizet alatt szállítottak Budapestre, hol még különböző zaklatásoknak és faggatásoknak voltak kitéve a katonai bíróság részéről, mely vallatásoknál némelyiket többé-kevésbé hosszú időre szóló, egy-kettőt egész évre terjedő fogságra ítéltek. Ekkor történt, hogy *Schweitzer József* budai szaktársat, ki az ostromállapot szigorú tilalma dacára kardot rejtegetett magánál, e miatt elfogták és a Neugebäudeban elzárták, hol az október havában e gyászos emlékű kaszárnnyában végbement kivégeztéseknek ő is egyik áldozata lőn. Özvegyet és két kiskorú árvát hagyott hátra. Legyen emléke e néhány sorban a késői utódok számára megörökítve!

***

Az 1, 2, 5, 10, 50 és 100 forintos bankjegyeken kívül a köznapi kisforgalom lebonyolítására – mint tudjuk – a nemzeti kormány 15 és 30 pengőkrajcár értékű papírpénzt is adott ki a törvényes réz- és ezüstpénz mellett. Az ezüst- s aprópénz azonban a háborús idők bizonytalansága folytán eltűnt, a mennyiben mindenki, a ki csak tehette, eldugdosta azt, a mi nem csekély zavarokat idézett elő. Az aprópénz hiányán segitendő, számos város kezdett saját felelősségére papírpénzt forgalomba hozni, többnyire 10, 20, 30 pengőkrajczáros czédulákat. A forradalom folyama alatt ily szükségpénzeket adtak ki az ellenség által körülfáralt *Komáromban* a nemzeti kormány képviselője; továbbá *Arad*, *Eger*, *Fehér-templom*, *Kis-Szeben*, *Munkács*, *Murány*, *Rozsnyó* és *Sáros-patak* városok.

Az előző lapon közöljük a sárosmegyei *Kis-Szeben* városa által kiadott, 20 krajczárról szóló papírpénznek hasonmását, mely mai nap már nagy ritkaság és azért is érdekes, mert »Hú-Szeben« felirással büszkélkedik; így nevezték el tudniillik 1848–49-ben hazafiúi magatartása miatt Kis-Szebent az osztrák érzelmű erdélyi Nagy-Szeben ellenében.

Eperjesen is állítottak elő 30 krajczáros papírpénzt Debreczenből kapott stereotíplemezekkel. Ennek következő története van: Midőn ugyanis 1849. február havában az osztrák katonaság a győzelmes magyar hadsereg által szorongatva, kénytelen volt Eperjest odahagyni, a várost megszállott volt magyar parancsnok a katonai kórház rendbehozását és gondozását *Sennowitz Gyula* ottani tekintélyes kereskedőre bízta, s az ez iránt felmerülő költségek fedezésére *Sennowitz*nak rendelkezésére bocsátott néhány, e célra Debreczenből hozatott harmincz-krajczáros lemezt. Ezekkel a lemezekkel aztán *Sennowitz* beállított *Redlitz Ede* eperjesi könyvnyomtatóhoz, felszólítva azt azok sokszorosítására. *Redlitz* azonban nem bírt annyi hazafias bátorsággal, mint *Sennowitz* s rövidesen megtagadta a kinyomtatást. *Sennowitz* tehát, hogy pénzhez jusson, *Redlitz* egyik faprését saját lakóházába szállította és egy nyomó-segéd segítségével előállította a kellő mennyiségű papírpénzt. Meg is lakolt ezért *Sennowitz*, mikor rosszra fordult a nemzet ügye. Mint különösen kompromittált egyént csakhamar elfogták és *Kassára* a katonai hadbíróság elé hurczolták, mely »hamis pénz előállítása és forgalomba helyezése«, meg egyéb hasonló kriminális tevékenysége miatt három évi fogságra ítélte el. A fogság azután fölemésztette a *Sennowitz*-család egész vagyonát.

Adott ki papírpénzt különben az osztrák hadvezetőség is. Így *Bécsben* állítottak elő a mechtaristák nyomdájában a Magyarországon operáló császári hadsereg szükségletére hat- s tizkrajczáros magyar nyelvű czédulákat. *Jellasics* horvát bán pedig iszonyú primitív kiállítású tizkrajczáros papírpénzeket bocsátott közre. *Károlyváros* papírpénze horvát nyelvű volt és ugyancsak az ellenség védőszárnya alatt jött forgalomba.

Vidéki nyomdászat

Budapesten kívül a vidéki városok közül *Debreczenben* fejlődött ki a legélénkebb nyomdász-élet, mely a nemzeti kormánynak 1849 elejétől egész május hó végéig e város falai között történt székfoglalása alatt érte el zenitjét.

A törhetlen hazafiságáról a multban oly számtalan esetekben tanuságot tett lakosság most is hol aggódva, hol örömtelt érzelmekkel kísérte a szabadságharcz minden mozzanatát, míg a fiatalság seregesen sietett a zászlók alá, a veszélyeztetett haza oltalmára. Ebből az időből maradt ránk Debreczen városának tanácsától egy rendelkezés, mely jellemző világot vet e mozgalom arányaira. 1848. évi október hó 12-éről keltezve ugyanis *Tóth Endre* nyomdai művezető a várostól egy választmány kinevezését kéri, mely a rendezetlen állapotban lévő nyomdának rendbehozását s a számadások megvizsgálását vele együtt eszközölné, miután ő az Aradra induló négyszáz nemzetőrrel kötelelességszerűleg elmenni kíván. A város azonban azt határozta, hogy »jelentő művezető, mint számadó hivatalnok, miniszteri rendeletnél fogva föl lévén mentve az elmenés alól, de nemcsak ő, hanem a nyomda tagjai, mint a szellemi mivélődés és az átalakulási mozgalmaknak gyors tudomásra juthatását eszközölni hivatvák, nemcsak az elmenés, de a helybeli gyakorlatok alól is föl lévén mentve; annál fogva jelentő nyomdai művezető el nem is mehetvén: az általa kineveztetni kért választmány szüksége is megszűnik«. E szerint Debreczenben is kötelelességévé tétetett a nyomdászoknak, hogy akarva nem akarva mesterségükben szolgálják a hazát.

Szintén *Tóth Endre* intézkedése folytán állíttatott föl 1848 őszén a debreczeni könyvnyomtató-műhelyben az első két vasból készített kézisajtó.

1849 első napjaiban a hadi események balfordulata folytán a magyar kormány székhelyét Debreczenbe tette át, a mit *Kossuth Lajos*, mint a honvédelmi bizottmány elnöke egy – már Debreczen városa nyomdájában készült s január 6-áról keltezett – lelkes hangon tartott

kiáltványban adta a város közönségének tudomására. Végsorai ez emlékezetes hirdetménynek következőkép hangzanak:

»Debreczen népe! Ime én a nemzet nevében Debreczen városát, a magyar szabadság őrvárosának nyilatkoztatom, s az országgyűlést és kormányt a debreczeniek becsületérzésének rendíthetlen sziklájára helyezem.«

A kormánnyal együtt – mint tudjuk – a banknyomdát és a hivatalos *Közlöny* szerkesztőségét is áthelyezték Debreczenbe, mely lapot aztán a banknyomda gyorsajtóin nyomták »álladalmi nyomda« impresszummal. A *Közlöny* szerkesztője, *Gyurmán Adolf*, egyúttal a lap szedő-személyzetének igazgatója volt, s az ő keze által történt annak szombatonkinti fizetése is. Állandó tördelője nem volt Debreczenben a lapnak, az lévén a rendszer, hogy mindennap más-más tördelte azt a szedőszemélyzet közül, mely a következő kollegákból állott: *Dalmady Mihály*, *Deutsch Adolf*, *Frics József*, *Hall Bertalan*, *Konrády Ferenc* és *Wodianer Fülöpből*, kik – úgy látszik – valamennyien a fővárosból jöttek a lappal Debreczenbe, mert neveik egytől-egyig mind ott találhatók a budapesti segélyző egyesület tagjainak névsorában. Megemlítjük még, hogy a *Közlönynek* további, Pestre, Szegedre s végre Aradra történt elhurczolásánál annak szedésével mindenesetre mások is foglalkoztak, de ezek neveit nem sikerült kipuhatolnunk; tény azonban, hogy a főtnevezettek közül *Frics József* és *Wodianer Fülöp* egész legvégig, Aradig, kitartottak a lap mellett.

A katasztrófa beálltával Frics kezéhez vevén a *Közlöny* nyomdájában Kossuth Lajos által irt, 1849. augusztus 8-ról Aradról keltezett utolsó hadi tudósítás eredeti kéziratát, Budapest felé iparkodott. E kéziratot, mint ama válságos napok becses emlékét, magánál rejtegette, míg nem 1877-ben azt csinosan bekötve, a debreczeni főiskola könyvtárának adta ajándéknak.

Wodianer meg augusztus hó 11-én Aradon közreműködött ama két kiáltvány elkészítésében, melynek egyikében Görgey tábornok diktátorságát adták közhírré, másikában pedig Kossuth a magyar kormánnyal együtt bejelenté lemondását.

Soborsinnál a banknyomda személyzetével Wodianer is fogságba került, azonban a szőregi csatában kapott lösebe miatt csakhamar szabadon bocsátották.

Sokasodott azonban a nyomdai munka Debreczenben nemcsak a kormány által kiadott hivatalos lappal és a tömérdek egyéb természetű közigazgatási nyomtatvánnyal, hanem ide tették át működésüket a kormány idejövételével a fővárosi hirlapírók is majd valamennyien. Így itt jelent meg a Vas Gereben által szerkesztett *Nép Barát*, 1849. január 16-tól április 28-áig; a Márczius Tizenötödike, Pálfi Alberttől, február 14-től május 31-éig; Jókai Mór *Esti Lapok* című lapja, február 23-tól május 31-éig; a Madarász József által kiadott *Debreczeni Lapok*, február 27-től április 4-éig. Végül megjelentek még mint helyi lapok az *Alföldi Hirlap* és a *Debreczen-Nagyvárad*i Értesítő.

Látni való, hogy rengeteg munka gyűlt össze Debreczenben a városi és az úgynevezett álladalmi nyomdában, mely főképen a *Közlöny* előállításával foglalkozott. A kormány rendkívüli módon igyekezett segíteni a bajon és elrendelte, hogy *Kolozsvárról* a nélkülözhető nyomdai erők a szükséges készletekkel együtt haladéktalanul útnak indíttassanak Debreczenbe. Mire Kolozsvárról *Bartók Lukács*, a kath. liczeumi nyomda művezetője, tizenegy szakértővel érkezett Debreczenbe. Bartók egy régebbi erdélyi lapban a következőkben számol be erről az expedícióról:

»Január 31-én indultam Debreczenbe tizenegy egyénnel s ott voltunk június 4-éig. A r. k. liczeum könyvnyomdájából elvittem rendelet következtében két vasprést; a ref. kollegium nyomdájából egy vasprést s mind a két nyomdából garmond és cicero betűket nagy mennyiségben, úgy, hogy a liczeumi nyomdában nagyon kevés betű maradt volt meg. Nyomatattam a Márczius Tizenötödikét mindennap féliven, hol 800, hol 600 példányban.

Nyomattatott a hivatalos Közlöny is egynéhány ivben; hivatalos nyomtatványokat is nagy számmal állítottunk elő. Megjegyzem, hogy a Közlönynek csak mintegy tíz, igen kevés példányban meglevő számát nyomták másodszor. Hazaérkeztünk június 9-én.«

Bartók Lukácson kívül a következő kolozsvári szaktársak voltak Debreczenben: *Benkő Károly, Gál Antal, Koncz László, Makó György, Rácz István, Schott Vilmos, Strom Sámuel, Szabó András, Szőcs Antal*. A még hiányzó két szaktárs neve feledésbe ment.

A kolozsváriak által használt impresszum ez volt: »Nyomatik a Kolozsvárról ideiglenesen Debreczenbe áttett nyomdában«.

Főntnevezett *Benkő Károly* 1881. május 1-én hunyt el 69 éves korában. Debreczenben történt munkálkodását ha szóközben megemlítette, mindig Kossuth kezeirésének dicséretével végezte be, ezeket mondva: »Gyönyörű írása volt. Ha egész életemben olyan írást szedtem volna, még most se viselnék szemüveget!«

Magáról a debreczeni sajtóról azonban *Hentaller Lajos* egyik alkalmi dolgozatában éppen nem hízeltől emlékszik meg, midőn ezeket mondja:

»Hírlapírói s krónikás szempontból a debreczeni lapoknak nincs fontossága, mert egyikük sem fordított gondot pontos és részletekbe vágó tudósítások szerzésére. A lapok egymás ellen polemizáltak s szórtak szidalmakat. Még az április 14-iki függetlenségi nyilatkozat kikiáltásánál az azt megelőző és követő eseményekről sem bírtak tisztességes, részletes tudósítást hozni lapjukban.«

***

Áttérve *Kolozsvárra*, ennek hírlapjairól ekkép nyilatkozik *Hentaller*:

»A kolozsvári zsumnalisztika jelentősége attól a perctől emelkedik ki a köznapiasságból, midőn Bem apó megjelenik Erdélyben s a Honvéd című lapot megteszi saját hivatalos lapjává. Másik hivatalos lapja Csik-Somlyón jelent meg Hadi Lap címe alatt. És igazán szerencse, hogy a vén lengyel tábornok ily előrelátó volt, különben még kevesebb adatunk lenne szabadságharcunk egyes részleteihez, mert a Haynau-korszak vandáljai a legnagyobb szorgalommal pusztítottak el minden oly adatot, mely a forradalomra vonatkozik.«

Megjelentek Kolozsvárt a forradalom két esztendeje alatt a következő lapok:

Az *ev. ref. főtanoda nyomdájában* a XV. évfolyamát járó és hetenként kétszer megjelent Vasárnapi Ujság került napvilágra Brassai Sámuel szerkesztése mellett; e lap is, mint számos egyéb régi lapunk, megszűnt a változott viszonyok alatt 1848. november 9-én. Mint új lap keletkezett a hetenként négyszer megjelent Ellenőr 1848. május 2-án; megszűnt november 14-én. – 1849. augusztus 1-étől fogva pedig megjelent e nyomdában hetenként hatszor a Szabadság című lap, mely ugyancsak augusztus hó 14-én szűnt meg, míg a Jelen hetenként kétszer került napvilágra 1848. április 14-től május 9-éig.

A *kath. liczeumi nyomdában* 1848. január 2-tól a Mult és Jelen készült hetenként kétszer a Hon és Külföld, valamint a Kolozsvári Hetilap című mellékletekkel április hó 11-éig. Itt jelent meg a Kis Követ című hetilap is 1848. január 2-tól február 6-áig történt megszűnéséig; továbbá a III. évfolyamban lévő, Berde Áron által szerkesztett Természetbarát, hetenként kétszer, mely később Ipar és Természet címet vett föl; utóbbi lapot 1848. szeptember hó 16-ától fogva egészen november 9-éig az *ev. ref. főtanoda nyomdájában* nyomták, azután megszűnt.

Kolozsvár harmadik nyomdájának tulajdonosa, *Méhes Sámuel*, mint az Erdélyi Hírlap szerkesztője, 1844-ben – mint Jakab Elek írja – segédszerkesztőjével, *Ocsvai Ferenczczel*, oly egyezsége lépett, »hogy ezentúl Ocsvai vigye a lap felelős szerkesztőségét, a nyomda árát fizesse ki, s mihelyt a kormány egyezésekhez hozzájárul, a laptulajdonos szerkesztői jogát a

nyomdával együtt vegye át. E szerződést a kormányzó ajánlattel terjesztette az udvarhoz, de ott – ismeretlen ok miatt – 1848. február 10-éig elintézetlenül maradt«. Tényleg május 16-án vette át Ocsvai a nyomdát a lappal együtt Méhestől s június hó 1-től fogva Kolozsvári Hiradó néven folytatta azt. 1848. november 10-én megszűnván az, mint egyáltalán Kolozsvár valamennyi lapja, mert a város az ellenség kezébe kerülve, november 16-án Ocsvainak is menekülnie kellett. A hadjárat jobbrafordultával Ocsvai december hó 26-ikán rövid bujdosásából visszatért Kolozsvárra, 28-án megindította a Honvéd című lapot, mely 1849. június 23-áig quart-alakban, azontúl augusztus 14-éig folio-alakban jelent meg. Ekkor Urban osztrák tábornok a nyomdát lefoglaltatta, Ocsvai a Szilágyságba menekült s a nyomda működése a lappal együtt végleg megszűnt.⁸⁰

***

Kimerítő ismertetést érdemel *Komárom* várának forradalmi sajtója is, tudva azt, hogy a nemzeti ügynek e dicső védőpontja a szabadságharcz lefolyása alatt mily érdekes fordulatokban gazdag történeti nevezetességre jutott. E mozgalmas életnek hű részesei lőnek a komáromi nyomda és ennek munkásai is.

1848. évi május hó 8-án került a nyomda vétel útján Weinmüller Francziska kezéből *Szigler Antal* és *Mihály* testvérek birtokába. Az új tulajdonosokat azonban, alig hogy valamiképen berendezkedtek, váratlanul iszonyú csapás érte: ugyanis az abban az esztendőben, szeptember 17-én Komáromban pusztított borzasztó tűzvész, melynek 405 lakóház és öt templom lett martaléka, elhamvasztotta a nyomda helyiségét is, tönkre téve annak berendezését, még a Vankó Dániel által szállított új vassajtót is megrongálva, úgy, hogy ez csak nagy reparatura után vált hasznavehetővé. A nyomda maga pedig csak november 3-án kezdhette meg újra működését.

»Ettől fogva – írja *Ballagi Aladár*⁸¹ – a nyomtató intézet Komárom minden csapásaiban, a bombázás és a függetlenségi harc legyőzetése veszélyeiben osztozott. Alig állították föl valamely biztosnak vélt helyen, a bombák mihamarább tovább üzték. A leghevesebb bombázás közben hurczoltattak a betűk egyik pinczehelyiségből a másikba. Egyszer egy bomba a nyomda helyiségeibe is becsapott, de azon kívül, hogy a sajtónál dolgozó két egyént három napra megsüketített, egyéb kárt nem okozott.«

Komáromban két lap jelent meg: a Komáromi Értesítő, ennek szerkesztője a rejtélyes és kalandos életű Makk József tűzérezredes volt, segédszerkesztője pedig az 1894-ben Amerikában elhunyt Rózsafi [Ruzitska] Mátyás, és a Komáromi Lapok, melyet rajkai Friebeisz István szerkesztett. Előbbi vehemens, tüzes kis forradalmi lapocska volt, mely gáncsolt mindent s csak Makkot istenítette; utóbbi azért nevezetes, mert utolsó száma 1849. október 1-én jelent meg, tehát több mint hat héttel a világosi fegyverletétel után. »Ez a lapszám volt a szabadságharczi hirlapirodalom utolsó lobbanó szent Elmó tüze.«

Papírospénzt is készítettek Komáromban. Így 1849. július 13-án nyomott ilyent *Szerelmey Miklós* két könyomó-sajtón Ujházy László kormánybiztos parancsára és pedig kétpengőforintos, meg tiz- és ötkrajczáros jegyekben. Ezt a papírpénzt a vár feladása föltételei értelmében a császáriak feleértékben be is váltották.

Két epizódról kell még beszámolnunk, melyek érdekes világot vetnek a várostrom sanyarú viszonyai közt élő nyomdászok közt uralgott törhetlen testvéri érzületre. Mindkettőről egy-egy hevenyészetten előállított folio-nagyságú emléklap tesz tanuságot, mely két nyomtatvány bátran tekinthető unikumnak és egy öreg szaktárs szíves átengedése folytán jelenleg e munka szerzőjének gyűjteményében van elhelyezve.

⁸⁰ *Ocsvai Ferencz*, kuriai bíró és publiczista, meghalt 1887. évben, 65 éves korában Kolozsvárott.

⁸¹ A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877. Budapest, 1878.

Időpontra nézve az előbbi, 1849. június 17-éről keltezett emléklap *Árkossy Frigyes* honvédhuszár-főhadnagynak és vivómesternek szól, felajánlva a komáromi nyomda személyzete által, midőn Árkossy mint volt betűszedő annak körében egy kedélyes estét töltött.⁸² Ime az emléklap szövege:

Zur | Erinnerung | an den 16. Mai 1849. | Herrn | Árkossy Frigyes | Oberlieutenant und Fechtmeister | gewidmet beim | Uebertritts-Mahle | vom | Winkelhaken zum Rappier | am 17. Juni 1849. | von seinen ehemaligen Collegen | Hrusza, Furcht, Plessel, Höfler, Gutay | in Komorn.

A diszlap szembetűnően elárulja a derék komáromiaknak amaz igyekezetét, hogy korlátolt eszközökkel is állítsanak elő valami mutatót, lévén egyik sor fölváltva ezüsttel, a másik arannyal bevonva, míg a körzet szintén aranyban fénylik, még ma is, ötven évvel nyomtatása után, el nem halványuló tűzzel.

A másik emléklap már Komárom vára dicsőségteljes védekezésének megszűnte idejében készült, egyszerű fekete nyomtatásban, 1849. október 1-én, mely napon búcsúlatogatást tett a nyomdában a honvédsereg egy másik vitéz tisztje, a Prágából hozzánk került betűszedő és a szabadságharcban hadnagyi rangot nyert *Szókupy János*. Őt a nyomdaszemélyzet a következő szövegű diszlappal tisztelte meg:

Erinnerung an Komorn | Herrn Lieutenant | *Johann Szókupy* | aus | Dankbarkeit | gewidmet bei seinem letzten | Besuche der Buchdruckerei | am 1. Oktober 1849, | von | Hrusza, Kappenstein, Wischnowszky, Szüts, Gutay, Hauser, Gwenzler.⁸³

⁸² Árkossynak tulajdonképeni neve *Booch Frigyes* volt s Lipcséből került Budapestre Kozma Vazul nyomdájába mint szedő. Született Landsberg németországi városkában (Halle a. S. közelében) s Pestre érkezése után csakhamar azzal vált ismeretessé a szaktársak szélesebb köreiben, hogy ingyenes oktatást adott az esteli órákban egy, e célra a kerepesi-uti Beleznay-kertben *Landerer Lajos* által bérelt helyiségben, melyen tanoncok és segédek szép számmal vettek részt. Lehet mondani, hogy Magyarországon Booch mint első kezdte a testedző torna-sportot a munkásokkal megkedveltetni. Nevét a honvédhuszársághoz való belépése alkalmával változtatta Árkossyra s kiváló vivői képzettségénél fogva nemsokára tiszti és vivómesteri rangot nyert el. Öreg kollegáimtól megtudtam, hogy Árkossy-Booch – midőn 1849-ben Buda megvívása után – huszárezredével Pestre érkezett, a harci viszontagságok által erősen megviselt egyenruháját *Landerer Lajos* nyomdatulajdonos saját költségén vadonatújjal cseréltette föl, a mi természetesen nem csekély szenczációt idézett elő a fővárosi szaktársak közt. – Komárom átadása után hazautasították Szászországba, hol Breitkopf & Härtel lipcsei intézetében nyert alkalmaztatást. Azután több éven át nagy utazásokat tett Európában keresztül-kasul, nagy nyelvismeretet sajátítva el. A szekrényt már 1855-ben elhagyta és nyelvtanár lett, mint ilyen Szászországban több helyen működve, mignem 1858-ban a lipcsei egyetemen mint »doctor philologiae« vizsgázott. Nagy nyelvirodalmi tevékenységet fejtett ki a legkülönbözőbb nyelvekben. Legelső nyelvtani munkája 1856-ban jelent meg Lipcsében e cím alatt: »Tud ön magyarul? Verstehen Sie Ungarisch? Handbuch der ungarischen und deutschen Umgangssprache. Enthaltend die Regeln der Grammatik mit vielen Beispielen, Wörtersammlungen, Gesprächen und Lesestücken. Leipzig, 1856. E. Wengler.« (16°, VIII + 160 l.) – 1863-ban véglegesen letelepedett Lipcsében s ottan kereskedelmi szakiskolát alapított, melyet élete végéig vezetett. Meghalt 1892. november 22-én, közhasznú élete 70-ik évében, siratva özvegye és egyetlen fia által, ki mint kereskedő él Lipcsében. Legyen áldva e derék ex-szaktársunk emléke!

⁸³ A két emléklapot aláírt személyzet többnyire Budapestről odakerült kollégákból állott. Kivételt képez *Gutay Zsigmond*, ki negyven évnél tovább működött egészen 1881. július 11-én, élete 60-ik évében történt elhalálozásáig, előbb mint nyomó, majd mint gépmester Komáromban. – *Szüts* alatt *Szüts Ferencz*et kell értenünk, mert testvére, a még most is a szekrény mellett dolgozó *Szüts Lajos*, saját kijelentése szerint, nem mint szedő, hanem mint honvédtűzér tartózkodott Komáromban. *Szüts Ferencz* 1885. február 2-án hunyt el 56 éves korában, mint a budai egyetemi nyomda korrektora. – *Kappenstein Nándor* pedig 1879. márczius 23-án halt meg szintén Budapesten, élete 59. évében, lévén akkor a Vasárnapi Ujság főszerkesztője.

A szóban levő *Szókupy*, illetve *Soukop János* Prágából származott és hasonlóan, mint Árkossy-Booch Frigyes, Kozma Vazul intézetében volt munkában. A Komárom eleste utáni sorsa felől merőben ellentmondó adatoknak kerültem birtokába. Ugyanis *Prohaszka Ferencznek*, a komáromi nyomda sok évi vezetőjének, a *Typographia* 1885. évi 40-ik számában történt közleményében úgy olvashatni, hogy nevezett Soukop Jánost Prágában kivégezték volna. Kérdezősködéseimre a többi még élő nyomdász-kortársak is mind megerősíték Prohaszka ez állítását. Ezzel az egyhangú állítással szemben a szintén prágai származású, köztünk azonban már harmincz esztendőnél hosszabb idő óta tartózkodó *Kadeřábek János*, midőn földije, Soukop felől egyet-mást tudakoltam, azt a meglepő közlést tette, hogy a hatvanas évek elején ő (Kadeřábek) a kérdéses Soukoppal Brassóban együtt dolgozott. Kikértem aztán Kadeřábektől Soukop közelebbi személyleírását, az a mi öreg szaktársaink által nyújtottal összevágott. Támogatja a személyazonosságot az a körülmény is, hogy a Brassóban megfordult Soukop több ízben megemlékezett Kadeřábek előtt honvédtiszti élményeiről. A ránk maradt adatoknak ily határozott ellentmondásánál úgy vélünk a rejtélynek helyes nyitjára jöhetni, ha azt a föltevést kockáztatjuk, hogy Soukopot Komárom elestével történt osztrák fogságba ejtésénél, Prágában ugyan tényleg halálra ítéltették rebellis multja alapján, mely ítélethozatal aztán a lapok útján Budapestre is elterjedt az elítélt szaktársai körében, de végre nem hajtattott, hanem azt valószínűleg több évi fogságra változtatták át.

***

Győrött ugyan csak egy magyar nyelvű lap jelent Hazánk cím alatt és a Der grosse Pfaffenzwicker című német élcslap, mindazonáltal a *Sauervein Géza* bérletében álló száz-esztendős Streibig-nyomda ugyancsak kitett magáért, előállítván kiáltványokat, rendeleteket és hasonló röpke természetű nyomtatványokat oly rengeteg nagy számban, mint talán Budapest és Debreczen után egy magyarhoni város sem. A tömérdek munkát Sauervein éppen csak a nyomdájában már 1846-ban felállításra került gyorsajtó segítségével győzhetette meg, a mi azonban nem kisebbíti Sauervein érdemét a tekintetben, hogy a győri nyomda oly szép sikerrel megállotta helyét e válságos időben.

***

Szegeden 1848-ban még nem létezett hirlap; Alföldi Csatak cím alatt megjelent ugyan ott egy füzetes vállalat, mely azonban csak röpiratnak tekinthető. Szeged első valóságos hirlapja Tiszavidéki Ujság címmel 1849. január 4-én keletkezett; megszűnt márczius 29-én, még pedig elég sajátságos körülmények közt. Ugyanis miután kiadója és szerkesztője, Molnár Pál, nem tudta a politikai laptól kívánt törvényszabta kaucziót letenni, Szeged város tanácsa nem engedte meg *Grünn Jánosnak* a további kinyomtatást, a lap ugyanabban az alakban és terjedelemben, csupán a czimben »ujság« helyett »emlék« változtatással s a »politikai lap« jelző helyett »politikai röpirat«-ként szerkesztői megnevezés nélkül még három ízben jelent meg. A lap czimén érdekes fametszetben a testvériség eszméje – főúr, iparos és pór kezét fogva, az ország czimere korona nélkül, a tudomány, ipar, kereskedelem s földmivelés jelképeitől körveve – volt ábrázolva. Ezt a fametszetet *Huszka Lajos* szaktársunk készítette, ki abban az időben Grünn nyomdájában állott kondiczióban és kinek nagy fametszői képességeiről már megemlékeztünk.

1849. május 1-én megindult aztán a szintén hetenként kétszer megjelent Szegedi Hirlap, mely ujság július 27-éig állott fenn s a magyar kormánynak Szegedről történt távozásával megszűnt.

Mint már előbbi helyeken elmondottuk, a hadi szerencse fordultával a nemzeti kormány kénytelen volt Budapestet újra odahagyni, a banknyomda teljes fölszerelésével és a hivatalos Közlöny személyzetével együtt áthelyeztetett Szegedre. A Közlöny ekkor, t. i. július hó 4-től egészen 12-éig, egyáltalán nem jelent meg, mignem Szegeden valahogy berendezkedett a

kormány; e szünet után a Közlöny csak 13-ától fogva jelent meg, újlag az »álladalmi nyomda« impresszuma alatt egészen július hó 29-éig, Emődi Dániel szerkesztése mellett. Ekkor beállott a válság és kezdetét vette a nagy takarodás Arad felé.

***

Aradon két hetilap látott napvilágot, Arad és Aradi Híradó címmel. Utóbbi fennállott 1849. június 30-áig. A hivatalos Közlönyből is megjelent itt három szám, augusztus 5-én, 10-én és 11-én (utóbbi napon 165. szám alatt). Ezzel megszűnt létezni a magyar nemzeti kormánnyal együtt annak hivatalos organuma is. Állítólag ugyan készült volna még egy szám *Lugoson*, erről azonban csak kefelevonat jutott a nyilvánosság elé.

***

Temesvárott az elmaradt Beichel-nyomda mellett *Hazay Ernő* állította fel a második nyomdát 1848. szeptember hó elején. Eleinte csak egy, de már szeptember végén két sajtóval működött. Itt nyomták a Tagesanzeigert, s azokat a plakátokat, melyek a temesvári polgárságot a haza veszedelmére, a szerbek árulására, a bécsi kamarilla ellenséges magatartására figyelmeztették. Hazay nyomatta ki Kossuth felhívását, melyben a nemzetet fegyverre szólítja. Az ő nyomdájában jelent meg a hazafias Súdungar is. Mindezek miatt nagyon is magára vonta Rukavina várparancsnok figyelmét, ki már 1848. szeptember 22-én felszólította a városi hatóságot, hogy Hazay ilyen viselkedését akadályozza meg. A vár elzárása után Hazay honvédnek állott be, nyomdája pedig nemcsak a szabadságharc alatt, hanem még 1850-ben is szünetelt. Hazay 1849-ben még Pesten alapított Der Vierzehnte April cím alatt egy republikánus lapot. Irodalmi tevékenysége miatt azután halálra ítélték, de sikerült külföldre menekülnie. Hazakerülve, hirlapíró lett, majd gazdálkodni kezdett. Meghalt Bátorkeszin 1889. december 17-én, élete 70-ik évében.

***

Mint nyomdai nevezetesség ebből az időből a *csiksomlyói klastrom-nyomdának* megemlítése – a melyben tudvalevőleg a benlakó barátok gyakorolták a könyvnyomtatói teendőket – van még hátra. Hiressé tették magukat a barátok a Biró Sándor százados által Csikszeredán kiadott Hadi lapnak előállításával, mely lap feje alatt a következő figyelmeztetést közölte: »Megjelenik minden héten egyszer fél íven Hétfőn, s ha a szabadság lelkes harcosai előfizetésük által oly részvétet tanusítanak Lapunk iránt, hogy a költség fedezve lesz: megjelenik hetenkint kétszer: Hétfőn és Csütörtökön.« Az első szám megjelent 1849. pünkösd első napján, az utolsó, 9-ik, pedig július 16-án negyedrében.

Megjelent ezenkívül itt még ugyancsak 1849. június havában a Csiki Gyutacs című hadtudományi lapocska három számban.

A hazafias Ferenczrend még kiadta 1849-ben a »Háborús és inséges időkben mondandó imádságok és énekek« című nyolczadrétű nyomtatványt.

Augusztus 8-án pedig kényszerítette a barátokat Clam-Gallas gróf osztrák altábornagy a »Csik Gyergyó széki Székely Polgárokhoz « intézett kétíves kiáltványának kisedésére és kinyomatására.

A fentemlített Hadilapról ezeket írja *id. Szinnyei József*: Ezen kétszáz éves betűkkel nyomtatott különös lap, mely beltartalmát tekintve is, ritkítja párját, általánosan Bem organumának tartatott s e miatt Erdélyben épp oly üldöztetésnek volt kitéve, mint nálunk a Közlöny; a csiki ferenczrendi barátokat pedig ezen lapért sokat kinozták, nyomdájukat is csak későn tudták visszanyerni; innen van, hogy a lapokat mind elpusztították, csakhogy a papokat kimentsék, kikhez a csikiek, mint áhitatos nép, nagyon ragaszkodnak.

Nyomdászok a táborban és a csatatéren

Munkánk szűkre szabott kereténél fogva végezetül még röviden rátérünk a tábori nyomdákban foglalkoztatott nyomdászokra és a harcban állott szaktársainkra, a nélkül, hogy közelebb foglalkoznánk a hadi események lefolyásával, föltételezve, hogy olvasóink előtt ezek úgyszólván ismeretesebbek.

A tábori nyomdák intézménye abban az időben még nagyon szükséges kelléke volt a hadviselésnek. Használatba vette azt mindkét hadakozó fél egyaránt. A legnagyobb e fajta nyomda volt a *Werfer* kassai nyomdatulajdonos által, eredetileg az osztrákok részére felállított nyomda, mely azonban csakhamar magyar kézbe ment át.

A nyomda berendezése állott: egy, két hengerrel bíró sajtóból, egy autografáláshoz szükséges, négy kövel és ehhez megkívántató mindennemű apróbb részekkel bíró könyomdai sajtóból; hét láda betűből, két láda nyomtató készletből (festék stb.), a pakoláshoz szükségelt négy ládából és ezek szállítására megkívántató társzekerekből, melyek ponyváin óriás betűkkel rá volt pingálva »Tábori nyomda«.

Werfer, mint a nyomda főnöke, főhadnagyi rangot viselt, míg munkásai őrmesteri kitüntetésben részesültek; hosszú kardot viselve, fegyveresen is járhattak. Havi fizetésük 40 forintból állott: ezen kívül kijárt mindegyiknek naponta egy font hús, fél font szalonna, egy itcze bor és kenyér.

Mint szedők és egyúttal nyomók voltak e nyomdában alkalmazva *Giegl István*, *Jamnigg József*, *Pliske Pál* és még egy *Höcher N.* nevű kollega; ezeken kívül egy könyomó-segéd. *Höcher* időközben elhagyta a szolgálatot és gyalogszerrel haza akart menni Csehországba. Trencsén közelében azonban Hurban tótjai elfogták és kémnek tekintve őt, agyonlőtték. A könyomó-segéd pedig a július 15-én végbement váci csatában orosz fogságba került. *Giegl* különben a *Typographia* 1884-iki évfolyamában körülményesen leírta e tábori nyomda kalandozásait a magyar főhadsereg kíséretében.

Létezett még a főhadseregnél egy, a fővárosi *Mandello* cég által felállított könyomda is.

1848 nyarán a pesti Károly-kaszárnyában a Miskolczról származó *Deutsch Dávidnak* is rendeztek be egy második tábori nyomdát.

1848. december 4-én érkezett Debreczenbe *Bem* tábornok, kinek a városi nyomda anyagából ott rendeztek be tábori nyomdát. Mint szedők működtek ebben: *Hegedűs István* († 1884-ben Debreczenben 61 éves korában) és *Pálfalvai Károly* (jelenleg az országos nyomdász-egyesület rokkantsegélyét élvezzi); mint nyomók: *Kuttor Sámuel* és *Ujvárosi József*, mely utóbbiak közül az előbbeni az út fáradalmaitól kimerülve, menetközben eltűnt, valószínűleg a mőczök gyilkolták meg.

Bem később tábori nyomdáját – mint *id. Szinnyi József* írja – *Kézdi-Vásárhely* városának ajándékozta, annak hősieb magaviseletéért, a hol is aztán a Székely Hirmondót nyomták négy számban 1849. június hó 7-től egészen 17-éig.

Az osztrák hadsereg is rendelkezett tábori nyomdával. Ennek vezetője *Bruss Károly* volt. *Bruss* később, 1851-ben, a temesvári cs. kir. fiók-államnyomdának lett művezetője és 1878-ban hunyt el Bécsben, mint az ottani állami és udvari nyomda korrektora.

Érdekes szerepet játszott 1848–49-ben *Medakovits Dániel* ujvidéki nyomdája is, mely az ellenforradalmat szolgálta és mindenféle viszontagságon ment keresztül, a mennyiben hol Karlócán, hol Ujvidéken vagy Zimonyban volt működésben, közben-közben a Duna hátán is, a hajófedélzeten állítva elő magyarelles produktumait. E nyomda termékei közé sorolhatók az 1848. november havától 1849. júniusig Karlócán megjelent Napredák (Haladás) című

lap, meg a Pozornik vojvodstvo Szrbije (A szerb vajdaság figyelője), mely Zimonyban jelent meg 1849-ben. E lapok a legnagyobb bibliografiai ritkaságok közé valók.

***

Hátra van még azok felsorolása, kik a csatamezőn rótták le honfiúi kötelességüket. A nélkül, hogy teljességre igényt tartanánk, a következő kollégákról tudjuk bizonyossággal, hogy tényleg mint szabadságharcosok hadakoztak. Álljon itt névsoruk:

Ajtai Lajos, Erdélyből, † 1874-ben Budapesten 46 éves életkorában.

Árkossy Frigyes; bővebbet l. munkánk 190-ik oldalán.

Czéh Dániel, † 1882-ben Budapesten, mint a fővárosi nyomdász-egyesület rokkant tagja.

Dávidházy Imre, † 1900-ban Debreczenben, élete 74-ik évében, mint könyvkötőmester.

Dvorzsák János, Csehországból beszármazott betűszedő. Meghalt Budapesten.

Forgács Gábor, † 1877-ben Budapesten a honvéd-menházban, 76 éves korában, mint a fővárosi nyomdász-egyesület rokkant tagja.

Frics József, a debreczeni városi nyomda volt művezetője.

Halász József, a m. kir. államnyomda betűöntő osztályának vezetője.

Haske Ferencz, † 1894-ben Budapesten, mint a m. kir. államnyomda műszaki tisztje, réz- és aczélmetsző. 1848-ban tizennégy éves korában beállott honvédeknek, de a móri csata után gyenge fizikuma miatt hazaküldték Kassára.

Hazay Ernő, temesvári nyomdatulajdonos és író.

Imreh Sándor; bővebbet l. munkánk 92-ik oldalán.

Kiss Antal, † 1875-ben Budapesten, élete 44-ik évében.

Kovács Mihály, † 1900. szeptember 14-én Rozsnyón, 78 éves korában.

Lánghy János, † 1885-ben Budapesten, élete 58-ik évében.

Müller Adolf, pesti nyomdatulajdonos: a csataterén lelte hősi halálát.

Pamperl Ede; † 1900. augusztus 27-én Aradon, 85 éves korában; bővebbet l. munkánk 108. és 157-ik oldalán.

Potemkin Alfonz; l. munkánk 102. oldalát.

Potenezsár József, a Pesti Napló és Budapesti Közlöny sok évi korrektora, meghalt 1890-ben Budapesten.

Schneider Károly, Pozsonyból, mint a bécsi légión tagja vérzett el a csatamezőn.

Sógor György, † 1882-ben Vácson, mint a budapesti nyomdász-egyesület rokkant tagja.

Szathmáry Mihály, † 1892-ben Egeresen, mint a kolozsvári ev. ref. főiskolai nyomda volt művezetője, 66 éves korában.

Szókupy János; bővebbet l. munkánk 192-ik oldalán.

Szüts Lajos; bővebbet l. munkánk 157-ik oldalán.

Tahy Gyula, † Zala-Egerszegén.

Tóth István, az egri érseki liczeumi nyomda nyugalomba vonult művezetője.⁸⁴

Tyroler Salamon, fényképész, jelenleg mint magánzó él Budapesten.

Virág József.

Vogel Károly, jelenleg a kolozsvári Gámán János örököse nyomdai cég művezetője.

Vörös Sándor, † 1879-ben Budapesten, élete 54. évében.

Ez érdekes férfiak közül e szerint még életben vannak: Frics József, Halász József, Szüts Lajos, Tóth István, Tyroler Salamon és Vogel Károly.

Mint már említettük, ezekkel koránt sincsen kimerítve a honvédek sorában küzdött szakértésaink száma, hiszen megtörtént, hogy midőn 1848. június havában felállították Budapesten az első honvédezredet, a Trattner-Károlyi cég valamennyi nyomó- és szedő-tanoncza, számra nézve tizenhatszáz, otthagyták a nyomdát és beállott a hadseregbe.

A honvédségnél küzdöttek még *Kliegl József* és *Kövesdi Dániel*, kik mindketten annak idején szedőgépek konstruálásával is foglalkoztak.

Kliegl József született Baján 1795. évben, meghalt Budapesten 1870. január 7-én. Gazdatiszt volt, majd festő lett, végül pedig géptani kutatásokra adta magát. Egyebek közt szedő- és osztógépet is feltalált, mely 1839–40-ben Pozsonyban kiállítván, feltűnést okozott. Kliegl a szerencsétlen feltalálók sorába tartozik. Noha egyes írók és művészek a Garay János szerkesztette és 1842-ben megjelent Kliegl-könyvvel sorsán enyhíteni igyekeztek s a pozsonyi országgyűlés tagjai is több mint tízezer forinttal segítették: gépeit házbér fejében elárverezték s ő nagy nyomorban élte le öreg napjait. (1848–49-ben Lahner honvédtábornok parancsnoksága alatt a lövészek javításával foglalkozott.)

Hasonló sanyarú sors üldözte *Kövesdi Dánielt*, ki Szilágy-Szent-Királyon született 1832-ben s a gimnáziumi iskolából 15 éves korában könyvkereskedőnek ment Kolozsvárra, honnan egy év múlva, 1848-ban, honvédhuszárnak állott be s átküzdötte a magyar hadsereggel az egész szabadságharcot. A forradalom után visszavonulva birtokára, mechanikai kísérleteknek szentelte idejét s gépeket kezdett tervezni. Az ötvenes évek közepén Nagy-Kőrösre tette át lakását s itt szülemlett agyában a betűszedőgép eszméje. Évek hosszú sora folyt le, míg végre a sok újabb és újabb különféle gépek készítésének kísérletei és vagyonának fölemésztése után Budapestre jött s itt a Fejér Miklós-féle gépgyárban újra készítette betűszedő gépét s 1878-ban nyilvános próbát tartott vele b. Kemény Gábor, akkori kereskedelmi miniszter és számos szaktekintély jelenlétében. Mindenki őszinte meglepetéssel szemlélte az óriási zongorához hasonló, sűrített léggel működő gépet, mellyel Kövesdi néhány sort szedett és szét is osztott. Azonban a gép még nem volt tökéletes, még javítani, gyakorlativá alakítani kellett volna egyet-mást. A miniszter állami segínyt ígért neki e célra, de az ígéret csak a szavakban maradt meg. Kövesdi anyagi erő nélkül állott és bár mintegy negyvenféle új találmánya volt, az említett betűszedőgépet nem volt képes tökéletesíteni s a valamikor vagyonos ember minden támogatás nélkül elzüllött; 1883. december közepén a Kerepesi-út melletti temetővel határos

⁸⁴ *Tóth István* nagy érdemeket szerzett magának a hazai nyomdászat körül az 1866–67-ben fennállott Gutenberg című első magyar nyelvű szaklap alapításával. A katolikus legényegyletek ügyének buzgó felkarolásáért pedig a pápa a Szent Gergely-rend lovagjává nevezte ki. Midőn Tóth 1897-ben a nyomda igazgatásától visszalépett, 10.000 korona alapítványt tett az érs. licz. nyomdában működő szedők és nyomók segélyezésére. Első sorban munkaképtelenek, ezek nem létében a családtagok kiskorú gyermekeik arányában, s ezek után a nőtlenek segélyeztetnek, mindenkor a karácsonyi ünnepek alkalmával, eddig 1000 koronát kaptak 1898. és 1899-ben. Továbbá 5000 korona alapítványt tett az ipariskolába járó mesterinasok, és 5000 koronát a liceumba járó szegény iparos-gyermekek segélyezésére.

mezőségen találták meg már feloszlásnak indult holttestét, honnan a halottas házba szállították s a Kerepesi-út melletti temető hátsó részébe temették festetlen fakoporsóban, melyet a hatóság ingyen ad a talált hulláknak.

Ugy Kliegl, mint Kövesdi álma, a szedőgép problémája, azóta átment a valóságba, az ő nyughatatlan elméjük azonban pihenni tért, nem hagyva egyebet hátra szép emléknél.

Befejező sorok

Elkisérve az események menetét egészen a végzetes világosi fegyverletételig, bevégezzük mi is munkánkat. Célunk volt a jelen század első felének magyar nyomdászatát bemutatni, kapcsolatban az 1848–49. évek szakmánkra vonatkozó figyelemreméltóbb mozzanataival.

Általánosan tudva van, hogy mi következett a föntérintett katasztrófa beálltával. A ki tehette, menekült; az itthonmaradtakra súlyos bűnhődés várt. Tulajdon-elkobzások, elítélések, az osztrák hadseregbe való kényszer-besorozások egymást érték; kijutott ezekből a szegény nyomdászoknak is. Így a munkánkban már említetteken kívül rövidebb-hosszabb ideig tartott fogságbüntetést szenvedtek egyebek között: *Bertalanffy Imre* Szombathelyen, *Bittermann Károly* Szabadkán, *Réthy Lipót* Szarvason, *Schmidt József* aradi nyomdatulajdonos.

Másrészt feltámadt újra a cenzura világa. Tudjuk, hogy 1850 elején csupán *kilencz* magyar nyelvű lap jelent meg egész Magyarországon, a forradalom ideje alatt napvilágot látott 86 helyett. Szóval végtelenül szomorú idő állott be.

Mindezek daczára a nemzet nem csüggedt el, nem vesztette el bizalmát egy szebb jövőre nézve. S bizalmában nem csalatkozott. Ismét derűsebb napok következtek; a magyar nemzet jó nemtője újra szárnyra kelt s ma – egy félszázaddal később – az 1848–49-iki hősök gyermekei és unokái élvezik amazok küzdelmeinek gyümölcseit.

FÜGGELÉK

I.

Bikfalvi Falka Sámuel elhalálozásának napja

(L. munkánk 23. oldalát.)

Budán. Boldogasszony hava (Január) 20-ik napján hirtelen való Guta-ütésben meghalt *Bikfalvi Falka Sámuel* úr a Kir. Magyar Universitas Typographiájának egyik nagyérdemű Tisztje és a betű anyagoknak (typorum matrices) metszője. Ő ezen szép mesterséget Bétsben tanulta, s ott az Akademia által remek munkájával jutalommal megkoronáztatott. Budán az Universitas Typographiája meg bővítettén, jeles ditsérekkel ide rendeltetett, s az Intézetnek becsületét az által különösen emelte, hogy szebb formájú és tiszta készületű betűkkel meggazdagította, mellyek az ő mesteri tehetségének örökös bizonyosságai lesznek. – Ő a Stereotip első hírére, minekelőtte ide példái érkeztek volna, benne maga okoskodása és szorgalmatossága által, úgyszólván eredeti példát mutatott; 's ezen nagy Intézetnek a különféle nyelvekre kiterjedő ágait, csak nem mind uj, és szép betűkkel emelte. Különben egyenes lelkű, jámbor ember vőlt, és érdemeinél fogva mind azok előtt, kik a Szép Mesterségekbeli munkálkodást betölteni tudták, méltó tiszteletben tartatott. – Élt 62 esztendeig, és Januarius hónap 22-én diszes halotti pompával eltemettetett. A test felett Tiszteletes Tudós Kleinmann úr, a Pesti Ref. Ecclesiának Német Prédikátora tartott jeles halotti beszédet.

(Tudományos Gyűjtemény 1827. évf.)

II.

A kolozsvári r. katolikus liczeumi nyomda ügykezelési és munkaszabályzata 1814. évből.

(L. munkánk 72. oldalát.)

A' Typographiának regulái

Bé-vezetés

1. A' Lyceum Typographiájában a' Cél ez: hogy az mind több több és tsinosabb nyomtatványokkal használyn az Hazának, 's a' jövedelmet – a' Tudományok' Fundussát nagyobbítsa – röviden a' Cél lenne ez:

annak hasznosságát nagyobbítani.

2. Erre a' célra kell benne szüntelen törekedni, semmiféle módon, semmi kárt, semmi akadályt abban tenni nem szabad, hanem azt távoztatni szoross és közönséges kötelesség.

3. A' Célra eszközök, segítségék, különösen itt, munkások kivántatnak; Adjunctus és Corrector edgyütt egy személyben, – Factor; Szedő, nyomtató, könyv-kötő Legények, inasok – mint egy kis házi Familia vagy Társaság.

4. A' Célra tehát – ennek a' Társaságnak a' fenn tartása, abban a' tévősség, munka folyása, erre a' munkások közt egyetértés, egymást segítés, egymástól függés, ez mind szükséges, mind szoross és közönséges kötelesség.

5. Kinek kinek tehát a' maga helyét, kötelességét kiszabni, eleibe adni, 's mindeniket arra, hogy a' magáét hiven, jól, szorgalmasan vigye, réá szorítani szükséges – mint a machinában egyben szerkeztetett egymásra mivelő részeket.

6. Hogy egyik a' másikat ne akadályoztassa, ne tartoztassa, a' magától el ne huzza, hanem segítse, buzdítsa, hogy mindnyájan egyet értve együtt a' célra törekedgyenek.

7. Ezek a' ki szabott kötelességek mint anyi regulák, vagy Törvények – a Typographiának *regulái, Instructioja*.

8. Arra tehát, hogy ez az egész, mint egy machina, a Célra jól mennyen, szükséges egy fő erő – szükséges a' kiszabott regulákat közelebből őrizni, gyakorlásba venni, azok szerint mindent tétetni az az: a' Typographiat szükséges igazgatni.

II. 9. Szükséges tehát egy Fő-rugo, mozdító, egy ott lévő igazgató, *Director*.

10. A' Directort a' T. Gubernium választtya, innét vagy az ő Tekintete, az igazgatásban hatalmason bé-folyo ereje.

11. Ez által igazgattya az egészet – a Célra – mind azt teszi, 's téteti a mi erre leg jobban szolgál, 's a' mi ellene volna azt távoztattya – az az a Regulakat őrizi, tartya 's tartattya. Ide meg kívántato rendeléseket, igazításokat, jobbításokat tehet. Azonban még is ha valami nevezetesebb ujgittást, valami nagy változást látna a Typographiában szükségesnek, azt a' T. Guberniumnak jelenti, 's tsak annak a' helybe hagyásával teheti.

12. Ügyel tehát az egészre – most még közelebből is a' mennyire a' szükség kívannya, ez utána pedig az Adjunctus és Factor által.

13. Ügyel a munkálkodo személyekre (3) mindezeket szoross függésben, kész engedelmes-ségben tartja, hogy kötelességeket vigyék hiven, jól, szorgalmasan.

14. Hogy köztök igazságos, és erköltsi egyesség s barátság legyen.

15. Ha per, egyenetlenség támad a' Factor és a Legények közt, ő igazittya el; ha a Legények közt támad, 's a' Factor el nem igazithatván, el igazittás végett a' Directornak jelenti, ezt is a Director igazittya el, a mit ő el nem igazithat, a' T. Guberniumnak jelenti bé.

16. Ügyel a helyre az hol azok foglalatoskodnak: a Szedő, nyomtató, könyvkötő műhelyre, a' könyves boltra, a' Conservatoriumra, az hol a papiros, Festék Etc. tartatnak, hogy azokban minden jól mennyen, jól legyen.

17. Minden ide tartozando, megkívántato eszközökre, portékákra, hogy jól bé szereztessenek, tartassanak, 's gazdálkodva fordittassanak a Célra.

18. A Cassára – ez egészen állandoul az ő kezében vagy, ő vész be abba, ő ád ki mindent abból a Factor által Quietantia és Contra quietantia mellett, ő Fizeti az ott lévő személyeket a már meg tett szolgálatért.

19. Hatalma vagy sőt kötelessége, azt a' ki a' kötelességét nem viszi, nem fizetni, azt pedig a ki telyességgel nem akarná, vagy nem tudná vinni, el is bocsáttani, 's mást fogadni. – A' Factornak elbocsáttása azonban, mivel számadás terhe alatt vagy, tsak a' számadása után, a T. Gubernium helybe hagyásával történhetik.

20. Az el-mulasztott Napokat, órákat, mint meg nem tett munkát nem fogja fizetni (79–85) sőt a' környül állásokhoz képest, nem lészen szabad fizetni.

21. A' kárt a' kárt okozonak, engedőnek, nem vigyázonak, a' fizetéséből ki huzni, ki potolni tartozik, 's így

22. Kötelessége leszen, hogy a' Factortol számat vegyen mindenről, a' munkáról is – mikor? ki által? mitsoda munka mennyi idő alatt készült el 's miként? A' mit tölle által vesz, arról ötöt quietálja egyenként, együtt pedig mindenről egészen Fertály esztendőnként.

23. Maga a Director is számat ad a' T. Guberniumnak Fertály esztendőnként, ennél fogva

24. Hogy a' Számvevését 's adását tökéletesen vihesse, tartozik maga mindent, a' mi a' számvevésébe 's adásába bé foly, jól meg vizsgálni, arról bizonyossá lenni; mert ha hibásan fog venni számat 's abból kár következik, maga fogja a' kárt meg fordítani.

25. Különösen a' nálla bé jelentett nyomtatványokat vagy könyvkötői munkákat a' nálla lévő protocollumba fel-jegyezni, azokra mi megy ki, 's mi jön bé érettek fel számlálni.

26. Végre még más protocollumba minden bé vételt 's kiadást is tartozik fel-jegyezni.

27. Különösen a' pappirosnak bé vételéről, ki adásáról egy tökéletes jegyző könyvet vigyen, 's minden Fertály esztendő végével, arról számoljon, a' bé vett pappirossat a' pappiros Malom⁸⁵ Mester Contraquietantiájával, a' ki adottat pedig a' Factor quietantiájával meg bizonyítván.

28. Ezeket eddig mind maga a' Director vitte, tette egyedül személyesen, hogy a' Typographiába jó rendet hozzon bé, folyásba, szokásba vegye 's meg is erősítse; a' Typographiának eddig való allapottya, a' Szükség úgy kívánta –, de ez utána fogja vinni az adjunctus segítségével – 's a' Factoréval.

a) Ezeket fogja vinni az Adjunctus segítségével 11. 13. 14. 16. 17. 24. 25. 26. 27.

b) ezeket a' Factornak: 27. 73. 74. – 45. 46. 50. 54. 56. 57. 58. 59. 63.

29. A' Director Fizetése⁸⁶

III. 30. Az Adjunctus, mint segítője, helytartója a' Directornak, ezzel egyet értve a' közönséges célra igyekezzék a' többieket is arra vigye, segítse ösztönözze, azért

31. Kötelessége az egészet úgy megismeri, a' Typographiának minden részeit, a' gazdaságnak minden ágait, a' kötelességeknek minden pontyait úgy tudni, hogy akár mikor is a' Director helyét tökéletesen bé tölthesse, Director lehessen alkalmatossá az igazgatásra, taníthasson készíthessen, hogy az igazgatás félbe ne szakadjon soha.

32. Ügyel tehát mindenre a' mire a Director, mikor 's a' mennyire szükséges.

33. a) Ügyel különösen a' nyomtatványokra hogy azok hiba nélkül tisztán tsinosan készüljenek.

b) Ügyel főképpen arra hogy midőn a' már meg corrigált munka a' présbe megy, ott nem romlott, nem bomlott é meg? nem zavartatott é el? 's minek utánna azt ott is el igazította, 's bizonyosabban, hogy már jól van egészen, akkor botsássa munkába, az az Corrector is lessz – azért

34. Ügyelni fog arra is hogy Correctura halasztásért a' Typographiának kára ne legyen, hogy a' munkások reá ne váraкоzzanak, 's váraкоzván ne henjélyenek, órákat ne vesztegessenek, hanem mennyen a munka egy más után frissen mind több több.

---

⁸⁵ E papirosalom Kolozs-Monostoron a római kath. tanulmányi alap tulajdonát képezte, mely azonban a papirgyártást néhány évtizeddel ezelőtt beszüntette, mivel ez üzem nem fizette ki magát. (?) Később a zsemlések keze alá került s lisztőrlésre használták, miről ma is »zsemlések malmának « hívják.

⁸⁶ A fizetés nincs kiírva a szabályzatban.

35. Tartozik tehát arra is ügyelni mely időre mitsoda munkák szedetnek hogy a' midőn szükséges lessz a' corrigálás, ő kéznél légyen, sőt akkor is ha hirtelen valami siető munka jönne, 's talán éttzaka is, hogy mindjárt fogjon hozza mennél hamarébb végezze a nyomtatást ne késtesse.

36. Ugyan azért a' lakása ott legyen közel a Typographia mellett, minden más szoross foglalatosságtól szabadon, hogy a' munka ő miatta soha ne késtessék, hanem ő segittse, ő siettesse, a' Factor által is.

37. Végre Correctori kötelességénél fogva a' Typographiában gyakortabb meg jelenvén, különösen mindenkor, mikor valami munka a' Sajtoba megy, jelen lévén (33.) Adjunctusi tekintettel, hatalommal igazgasson, tegyen, tétessen, a' ki szabott regulák szerént, mindent, a' mi a' Typographiának javára vagyon.

38. Különösön a' mi a' Factorral el-igazittani való lessz, a' Könyves, pappirosos Boltban, a' Conservatoriumban, a' Gazdaságban ő igazittsa el 's a' Directort tudosítsa mindenről.

39. A' Fizetése⁸⁷

IV. 40. A' Factor a Directorral 's Adjunctussal egyet értve dolgozik a' Typographia Czeljára, hasznossága nagyobbitására, mint leg közelebből való ügyelő, végre hajto – az Adjunctus után.

41. Azért mindenkor személyesen a' Typographiában jelen lenni tartozik, különösen 's egészen az alatt, a' mely órákban a' munka foly, 's ezeken kívül is ha siető munka van éttzaka is.

42. Függetlenül a' Directortól 's az Adjunctustól a' mennyire az a' Director személyét viseli – annak rendeléseit tartozik pont szerént legszorosabb engedelmességgel telyesíteni a' Typographiát tárgyazo dolgokban.

43. Számol a' Directornak a' pénzről a' mi az ő kezén megy által, úgy a pappirosról, a' könyvekről 's mindenről a mi csak reá van bízva.

44. Ügyel legközelebből személyesen mindenre.

a) A' Munkásokra hogy a Legények és Inasok hiven és szorgalmatosan vigyék a kötelességeket, különösen hogy az órájokat hiven szorgalmatosan és hasznosan töltsék ki egészen mindenkor.

45. Ha el-maradnak vagy az órájokból valamit el mulatnak, mikor? mennyit? ő jegyzi fel naponként, 's a' Directornak mint Fizetőnek a Fizetési ideje előtt igazán kedvezés nélkül fel adgya 83. 84. 21.

46. Különösen pedig 's világosan azt jegyzi fel 's mutattya bé a' Directornak, mikor? ki által mitsodás munka? mennyi idő alatt? 's miként készült el ? 45. 84.

47. Ha per, egyenetlenség támad köztük ő igazittya el, jó moddal, ha el nem igazithattya (15) vigye a' Director eleibe.

48. b) A' Munkákra.

Akármi leg kisebb munka is szedésben nyomtatásban, kötésben a' Director tudtával légyen, ennek tudta nélkül, titkon semmit, egy betűt sem szabad.

49. Azért minden léjendő munkát tartozik előre bé jelenteni a' Directornál, hogy nálla protocollumba tétessék.

---

⁸⁷ Itt sincs fizetés megnevezve.

50. Tartozik azt is bé jelenteni, mikor vétetik munkába valami, 's mikor végeztetik, hogy a Director mindenkor tudhassa mikor mitsoda munka 's mennyi ideig foly?

51. A' külső munkákat mennyiben alkudta, jelentse bé a' Directornak előbb hogy sem hozzájok fogjanak, hogy ez meg vizsgálhassa, nem lessz é kára a' Typographianak benne, 's minek utánna bizonyos hogy kára nem lessz, fogjanak azokhoz.

52. A' T. Guberniumhoz való munka mindenkor az első, ezt kell előbb el-készíteni, az utánn a' külső munkákat a' mennyit tsak gyöz a' Typographia.

53. Ö osztja fel, 's ki a' munkákat a' munkásokra, 's ügyel arra hogy jól tsinosan frissen mennyenek véghez, 's ha sürgetők mennél hamarább adgya kézhez is – a' külső munkákban is ugyan erre fog ügyelni, e' lessz a' kötelessége. (33.)

54. Továbbá mivel a' Typographiából valo jövedelem egyedül 's egészen a' Directornál lévő Cassába megy – különösen tartozik arra ügyelni: hogy az el-készült munkáknak az árrát szedgye bé mindgyárt, 's adgya bé mindgyárt mindenkor, hiven a' tett alku szerint a Director-nak.

55. c) A' Könyves-Boltra

A' könyvek az ujj Inventarium szerint az abban lévő számok sorában rendbe szedetvén, 's elhelyeztetvén, szükséges hogy az a' rend állandoul megtartassék 's ezért

56. A' Factor az el adott könyvekről egy tökéletes Jegyző-Könyvet fog vinni, melyben az el-adott könyvek száma, a' mely alatt vagynak – a' száma, mennyi adottatott el az árrak, mennyin? 's a' nap melyen adattottak el, jegyeztessenek fel.

57. Az utánn a protocollumba bé vitetett könyvek száma, mennyi volt, a' könyvek sorában is, a' hanyadik szám alatt vagynak, 's jegyeztessenek fel egy-egy ||| ilyen huzással.

58. A' pénzt az ott lévő Cassába teszi, mikor egy egy könyvet el-ád, 's ott tartja zár alatt, ahoz nyulni nem szabad senkinek, maradgyon egészen, hogy akár mely szempillantásban fogja a' Director vizsgálni, meg-egyezést találjon az eladott könyvek száma – azoknak ki szabott árra, 's a' Cassa között.

59. Az ide ösze gyült pénzt hetenként minden Szombaton tartozik bé adni a Directornak.

60. Különösen minden Fertály esztendőnek végével szorossan tartozik számolni, minden'el-adott Könyveknek számáról, áráról.

61. Hitelbe ne adgyon senkinek, nem szabad, ha ád, 's bé nem veheti az árrát, tartozik maga meg fizetni. (21.)

62. Minden Fél-esztendőnek a' végével a' Directorral edgyütt a' könyves-Boltot számba fogják venni' s a' mi változást találnak protocollumba edgyütt fogják fel jegyezni, 's magok Nevét mind ketten alá írni.

63. A' mi ujj könyvek akár itt nyomtattassanak, akár más honnét hozattassanak, a könyves Boltba adatnak, 's bizonyos szám alá helyeztetetnek, 's ugy az Inventariumba azon szám szerint rendbe irattatnak bé.

64. d) A' gazdálkodásra

A' Typographiában mindenre a' Factor ügyel közelebbről, ő ott a' végrehajto, a' Director bé tekintése, fő vigyázása s igazgatása alatt.

65. Ügyel a szedő, nyomtato, könyvkötő házra, a' Boltra, Conservatoriumra, ezekben mindent tisztán és jo rendben tartson, söt künn az Udvaron is.

66. Ügyel minden ide tartozando eszközökre, hogy azok el ne vesszenek, el ne rontassanak, jo állapotba tartassanak – a' mi romlik jobbittassa, a' mi rossz, haszonvehetetlen, jobbithatatlan, változtassa, vegyen, tsináltasson ujjot helyébe, a' Directornak előre valo tudtával, 's helybehagyásával, számolván annak mind ezekről.

67. 'S valamint a' könyvek, ugy ezek is a' Typographiának egyéb minden eszközei is minden Félesztendőben a' Directorral edgyütt számba vétessenek, és mind a' mik hibáznak, mind pedig a' mik ujra tsináltatnak, szereztetnek vagy meg jobbittatnak az Inventariumba feljegyeztessenek.

68. Ő gondoskodik közelebből mind arról a' mi a' Typographiához meg kívántatik: Fáról, Festékről sat.

69. Mindent jo korán bé vásárol, bé szerez, jo el készít.

70. 'S mivel a' Director fizet mindent, a' mit a' Factor Csináltat, vásárol Conto mellett, ezt az irt Contot ő Coramizálja, a' mely portékák pedig Conto nélkül szereztetnek, azoknak vásárlásokrol 's azokrol ő adgyon bizonyság írást.

71. Mindent jo vigyázás alatt tart, mindent megkiméll, semmit sem ront, nem veszteget, romlani, vesztegetődni, veszni nem enged. (21.)

72. Mind azt, a' mi a' Typographiáé, nem másra, hanem csak a' Typographiára, annak szükségére 's hasznára fordítja, semmit eladni, ajándékozni abból nem szabad. (21.)

73. Különösen a mi pappiros az ő gondviselése alá adatik, arról leg szorosabban fog számolni.

74. Ő ad abból ki munkára a' mennyi szükséges, 's azt mingyárt fel jegyzi, miből?, mire?, 's mennyit adott ki? – hogy minden Fertály-esztendő végénn, meg mutassa, miből? mire? 's mennyi ment ki? 's mennyi van még a' Boltban, hogy a' Director láthassa, hibázik é? 's mennyi? 's meddig lessz még elég? hogy jokor rendelést tehessen, hozathasson a' mennyi szükséges.

75. Fizetése Rf. 500 – 6 öl-Fa – szabad szállás.

76. A' Legények – mind egy más közt – mind pedig a' Factorral edgyütt egy Czélra, a' Typographia hasznára törekedgyenek

77. A' Typographianak tehát kárt tenni, tenni engedni nem szabad, hanem annak hasznosságát nagyobbítani kötelességek.

78. Leg közelebből függenek a' Factortól, a' mit ez a' Directortól nékiek elejekbe ad, vagy a' ki szabott kötelességek szerint töllök kíván, tartoznak meg tenni, abban néki engedelmeskedni.

79. Hét számra vagyon az eggyezés, a' munka és Fizetés között az egy koruság ugy van meg határozva: ha ők egy héti szolgálatot tésznek a' Typographia fizet nékiek 5 Rft. minden napra tehát melyen dolgoznak 50 xr. az az 6 napi munkáért 5 Rftot, 's ezért a fizetésért mikor a munkába állanak magokat önként kötelezik az annyit érő munkára.

80. Annyit érő – azaz jo munkára; mert a' rosszul tett munka nem munka, nem szolgálat, sőt néha károsabb mint a munkának egész el-hagyása 's ezt így értve

81. Tartozik ki ki a' kiszabott időt jo szolgálattal 's egészen ugy ki tölteni, semmit abból le nem huzni; mint a' Typographia a' fizetést jo 's egészen meg adni, semmit abból le nem huzni tartozik 's meg teszi.

82. Ha ők a' szolgálatból valamit le huznak, orát mulatnak, azt a' Typographia nem fizeti, ő is le huzza a fizetésből – az az

83. A' mely szolgálatot valaki nem tett vagy rosszul tett, azért fizetést, bért nem kívánhat, 's nem is kap – rövidebben 's világosabban:

84. Ki – mennyi szolgálatot tessz, annyi Fizetést vesz, ki mennyit mulat, annyit vesz.

85. Egy el-mulatot napért 50 xr., fél napért 25 xr., egy oráért 4 xr. huzattatik le, ha tsak potolásul a' ki szabott időn kívül annyit nem dolgozik, a' mennyit abból el-mulatott.

86. Ki ki tehát tsak a' már meg-tett 's elé mutatott szolgálatért várhat fizetést; mert tsak a' meg tettet láthattuk milyen? mennyi? s mit ér? 's tsak így lehet le huzni a' ki mit meg nem érdemlett valaki.

87. Előre tehát, minekelőtte valaki szolgált, fizetést, vagy költsön pénzt, hogy azt mind leszolgálja a' Fizetéséből annyit benn hágy, nem kap; mert a' ki előre kezébe veheti a' Fizetést, nem igen gondol az után a' munkával, 's ha rosszul 's restül dolgozik is, vagy orakot mulat is nints miből le huzni – kárt pedig tenni nem szabad.

88. Azonban ez a' Director ítéletére bizatik, kinek? mikor? 's mennyire lehet ebben kedvezni, segíteni.

89. A' munkát kezdik mindnyájan, minden dolgozo Nap, télen, nyáron egy formán reggel 5 orakor 's folytatták 12-ig. Dél után 1 orakor 's folytatták 7-ig.

90. Azonban ha siető Munka érkezik, kötelesek azt a' ki szabott órákon kívül is akár mely ünnepen, nappal, vagy éjjel el-készíteni, 's azért különösen az héti fizetésekhez képest fognak kapni, nappal minden órára 5 xárt, éjjel minden órára 10 xárt.

91. A' munka ideje alatt henyélni, beszélgetésre öszve állani, vagy akár mivel is az időt vesztegetni, a' munkát el'hagyni éppen nem szabad. (21. 84. 85.)

92. El-menni a' munka ideje alatt akár hová is ha tsak fél, vagy egy órára is, 's a' munkát ugy mulatni nem szabad. (21. 84. 85.)

93. Ha a' kötelesség megkívánnya, vagy el-kerülhetetlenül szükséges lenne az elmenetel, a' Factor tudtával, vagy a' Directoréval megengedtetetik, – másként

94. Ki mennyi orát el-kerülhetetlen szükség nélkül, és szabadság nélkül a' szolgálatból el-mulat, annyit vesz-el a' fizetéséből. (21. 84. 85.)

95. Nevezetesen az, a' ki maga sem dolgozik, 's mást is tartoztat, 's el huz a' munkától, kettős kárt tesz a' Typographiának, 's meg érdemli, hogy az egész kár az ő fizetéséből huzattassék ki. (21. 84 és 85.)

96. A' ki betegsége miatt egy két nap nem dolgozhatik – ki marad, 's a' Directort bizonyossá teszi a' betegségéről, vészi az egész heti fizetést.

97. Ha a' betegsége egy hétnél tovább tart, a' Typographia ingyen senkit nem tarthat, nem fizethet, olyant fogad a' ki dolgozik, 's annak fizet.

98. Ha Város szolgálattában köteles valaki menni, fogadjon mást maga helyett, mert ha maga megy, arra a' Napra nem kap fizetést a' Typographiából. (84. 85.)

99. Vasárnapokon kívül, ünnepek tsak azok szabadok, melyeket az Anyaszentegyház parantsol fenn tartani, ha ilyen egy kettő esik is egy héten dolgozo napra, ki jár az egész héti fizetések, ugy a' két utolsó Fársángi Napra is, a' ki ezeken kívül magának ünnepet tsinál fizetést nem kap. (84. 85.)

100. Az Inasok is a' Typographia Czélyára hasznossága előmozdítására törekedni tartoznak, 's minden kárt attól el-távoztatni.

101. Függének leg közelebből a Factortól, ennek mindenben a' Typographia Czélyára engedelmeskedni kötelesek.

102. Azonban a' Legényeket is illendőképpen tisztelni, az intést, a' tanítást töllök is elfogadni kötelesek.

103. Ha valami bajok van, közelebből a' Factorhoz folyamodnak, a' mit az el nem igazíthat, a' Directorhoz vihetik.

104. Kosztyokért fizet a T. Gubernium a' Seminariumba.

105. Más egyébbb szükségekre holnaponként egynek egynek rendeltetik az inasság

1-ő esztendejében. Rf. 6

2-ikában Rf. 7.

3-ban Rf. 8.

106. Ezen esztendőnként valo nagyobbítás és annak ki fizetése is kinek kinek az ő magaviselése, szorgalmatossága 's a' mesterségben valo előmenetele szerint, a' mint a' Factor rolla bizonyoságot tesz, s a' Director iteli, fog történni.

107. Szabadulásokra is érdemek szerint a' T. Gubernium méltóztatik segítséget rendelni, a' meddig a' negyedik esztendőben inaskodnak, holnaponként 10 Rftot.

108. Ha úgy viselik magokat, hogy a' negyedik esztendőnek fele el folyása előtt meg érdemlik a' fel-szabadulást, a' T. Gubernium kegyesen rendel nekik 30 Rf. az ő felszabadulásokra 's ezért

109. Mind addig, mig fel nem szabadulnak, a' munkára ki szabott órákon kívül is, mikor 's mennyi szükséges, a' mit a' Factor elejekbe fog adni, akár nappal, akár éjjel, akár mely ünnepen is, tartoznak hiven, szorgalmatosan 's jól el-végezni.

110. A' mint itt a' Director az ő szives szorgalmatosságokat fogja látni, a szerint fog nekik esztendőn által 4 nagyobb Ünnepekre és utolso Fársángra egy-egy Forintig jutalomul adni, sőt egyébkor is, ha szorgalmatosságok által valami különös nagy hasznót tesznek a' Typographiának.

111. A' Compactor is Tagja a' Typographiai Társaságnak, azért ő is mint a' többi Legények a' Typographia tzeljára törekedni, annak hasznosságát elé mozdítani, 's magát azon regulákhöz (76–99.) alkalmaztatni tartozik, melyek azoknak szabattattak.

112. Különösen köteles a' ki szabott órákon az eleibe adott munkát szorgalmatosan 's helyesen el készíteni, 's ha siető a' Munka, azt a' kiszabott órákon kívüll is tartozik el készíteni 's azért különös fizetést fog kapni (90.) mint a többi Legények.

113. Leg főbbek 's leg első mindenkor a T. Guberniumhoz valo munkák.

114. Az utánn a könyves Boltból el-adando könyvek ezeket elegendő számmal, 's jo korán bé kötni tartozik, különösen az inkább kelendőeket.

115. Azokat is, a' melyeket más honnét hoznak ide kötni, vállalya fel, a' Director tudtával, 's készíttse el betsületesen, ki szabott illendő áron, mely mindenkor egészen a Typographia Cassájába fog menni.

116. A' T. Guberniumhoz készült munkákról protocollum vitetik, ugyan azon modon vitessék ezekről is, mellyben láthassák mi? 's mennyi köttetett bé? mennyi ment ki reájok? 's mennyi jött bé erettek?

117. Mind ezekben, hogy a' Compactornak vagy betegsége, vagy más valami nagy akadály miatt a' Typographiában 's különösen a Gubernialis munkákban valami hátra maradás ne történnyen, a' Typographia tartani fog ő mellette egy inast, a' kit ő mint Maiszter tartozik a' Compacturának minden mesterségére szoktatni, taníttatni.

118. Ezen inas e' mellett, ha szükséges lessz más egyéb munkára is fog alkalmaztatni, a' nyomtatáshoz is, mikor a' szükség fogja kívánni. (100–110.)

119. A' több Inasokkal egygyütt fog lakni az azoknak szabott regulák alatt, ugyan azon koszt és fizetés, vagy jutalom mellett.

*Szabó Gergely m. p.
B. Consult.*

*P. Koros Imre m p.
Typographiának Directora.*

III.

Grünn János szegedi nyomdatulajdonos királyi szabadalomlevele könyomda állíthatására 1845. márczius 19-éről.

(L. munkánk 79. oldalát.)

Mi Első Ferdinánd Isten kedvező kegyelméből Ausztriai Császár, Magyar és Csehország e néven Ötödik, Horvát, Tót, Halics és Lodomér országok Apostoli Királya, Erdély nagyfejedelme stb. stb. emlékezetül adjuk ezennel jelentvén mindennek, kit illet,

Hogy Mi mind Grün János hivünknek avégett Felségünkhöz intézett alázatos esedezésére, mind pedig azért is, mert hív alattvalóink hasznát és javát atyailag s kegyelmesen előmozdítani kívánjuk, királyi legfelsőbb hatalmunkból egyszersmind különös kegyelmünkben megengedendőnek tartottuk: miszerint azon Grün János mint jó erkölcséről s ügyességéről ajánlott egyén hív alattvalóink hasznára s közhasználatára, szabad királyi Szeged városunkban könyomdát állíthasson, és a határozott nemű könyomdai művekre kiadott, – más különösebb kiváltságok sérelme nélkül bárminemű könyomdai műveket készíthessen s eladhasson, – de azon világos feltétel, és pedig jelen kegyelmünk s királyi kegyelmes engedélyünk elvesztése alatt: hogy mind azt, mit könyomda által nyilvánítani s közrebocsátani szándékozik, eleve az ország igazgató kormány széke vagyis magyar királyi helytartótanácsunk által rendelt vizsgálat alá terjesztteni, azon vizsgálat, tehát a felsőbb hatóság hivatalos jóváhagyása nélkül semmit ki nem nyomtatni s ki nem adni, a nyomdájában készült valamennyi könyomatokból minden félév lefolytával öt-öt példányt, melyekből egy, az országos karok és rendek alázatos felírására ezernyolczszázharminczhatodik évi szentgyörgy hó huszonhatodikán 5440. szám alatt kelt királyi elhatározatunk értelmében, a magyar tudós társaságot illeti, említett magyar királyi helytartótanácsunknak benyújtani, és bár azon egyének tetteiért, kikkel működni fog, különben is minden esetre felelős, ezek neveit és rendeltetését is, és pedig még alkalmaztatásuk előtt, miként azt, ha embereit könyomdai munkával műhelyen kívül foglalkozni gyanítaná, – valamint azoknak elbocsáttatását vagy önkénti elmenetelét is, indokaival s körülményeivel együtt, az illető városi tanácsnak bejelenteni és tudtára juttatni, tartozzék, köteleztessék. Miért is nektek hiveink, bármi rendű, rangú, állapotú, hivatalú s méltóságú alattvalóink, kiknek e levelünk bármikép tudomástokra jut, különösen pedig szabad királyi Szeged városunk birájának, polgármesterének, esküdt polgárainak, s egész közönségének, ezennel szigorúan meghagyván parancsoljuk, miszerint a fennevezett Grün Jánost könyomtatói mesterségének, az itt leirt módon engedett üzésében, se nyilván, se alattomosan háborgatni, akadályozni s korlátozni ne merészeljétek, hanem őt, a neki ezen levelünk által csupán és egyedül saját személyére s kirekesztőleg csak nevezett szabad királyi Szeged városunkban

leendő gyakorlatra engedett királyi kegyelmünk és kegyelmességünk szabad, biztos, sértetlen és háborítatlan élvezetében hagyni, s az illetők által hagyatni okvetlen tartozzatok, köteleztessetek, másképp ne tegyetek; jelen levelünket pedig, melyet apost. m. kir. titkos pecsétünkkel függőleg megerősítettünk, az előmutatónak elolvasás után mindenkor visszaadjátok. Kelt stb. stb. *Ferdinánd* rex.

IV. Höchell Ármin

Höchell Ármin, betűszedő, született 1817-ben Heilbronnban (Württemberg). 1848-ban szerkesztette a *Czéh Sándor* nyomdájában Magyar-Óváron megjelent *Der emancipirte Satanas* című élcslapot. A forradalom után Pozsonyban huzódott meg, a Wigand-nyomdában mint korrektor működve a *Pressburger Zeitung* mellett, mely lapba irogatott is, mignem 1862-ben annak felelős szerkesztője lőn. 1871-ben megvált a szerkesztői állástól, fölment Bécsbe s nyomdatulajdonos lett. Az 1873. évi krach azonban elsodorta Höchell nyomdáját is. Höchell erre újra visszakерült Pozsonyba mint korrektor a *Pressburger Zeitung*hoz, hol 1879. április 2-án bekövetkezett haláláig dolgozott.

V. Halálesetek

A könyvben még az élők között fölemlített egyének közül munkánk elkészültének ideje alatt a következők meghaltak:

Horák Egyed, a volt esztergomi nyomdatulajdonos, meghalt 1900. augusztus 27-én isaszeghi nyaralóján, szívszélhűdés következtében. Élt 81 esztendő.

Pamperl Ede, az országos nyomdász-egyesület rokkant tagja, Aradon hunyt el ugyanazon a napon.

Kovács Mihály, nyomdatulajdonos Rozsnyón, 1900. szeptember 14-én szenderült el 78 éves korában.

Höchner János, a rokkantsegélyt élvező betűszedő, Budapesten halt meg 1900. szeptember 17-én, 79-ik évében.